

SOUDOBÉ DĚJINY I

ú/1-4

1/95

Předplatné za ročník II (1995), tj. 4 čísla:

180,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,

210,- Kč (včetně poštovného) pro instituce.

Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakultního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,- Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku II (1995).

Předplatné pro zahraničí:

45 US dolarů (včetně poštovného) pro jednotlivce,

60 US dolarů (včetně poštovného) pro instituce.

Letecký příplatek činí celoročně 26 US dolarů.

Cena 48,- Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,

Vlašská 9, Praha 1 - Malá Strana, PSC 118 40, tel.: (02) 245 10 207-8.

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR

v nakladatelství Doplněk jednou za čtvrt roku.

Obálka Alena Nievaldová.

Resumé přeložil Derek Paton.

Vycházejí za podpory Grantové agentury ČR a Nadace Konráda Adenauera.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR

dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 1995

SOUDOBÉ DĚJINY

II / 1

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBE DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Vilém Prečan

REDAKČNÍ KRUH:

Lubomír Brokl, Milan Drápala, Karel Kaplan,
Emanuel Mandler, Jan Měchýř, Milan Otáhal,
Derek Paton, Jindřich Pecka, Vilém Prečan,
František Svátek, Oldřich Tůma, Jozef Žatkuliak (Bratislava)

REDAKČNÍ RADA:

Karel Bartošek, Paříž
Marie-Elizabeth Ducreux, Paříž
Ladislav Hejdánek, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
František Janáček, Praha
Jan Janák, Brno
Ivan Kamenec, Bratislava
Zdeněk Kárník, Praha
Jan Křen, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Jaroslav Marek, Brno
Antoine Marès, Paříž
Jan Měchýř, Praha
Vojtěch Mencl, Praha
Alena Nosková, Praha
Jacques Rupnik, Paříž
Oldřich Sládek, Praha
Zdeněk Sládek, Praha
Jan Stříbrný, Praha
Zdeněk L. Suda, Pittsburgh
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Paříž
Václav Vaško, Praha
Zbyněk A. Zeman, Oxford

PE 6469/2. 1995.

0898/00

REDAKCE:

Ela Nauschová

Obsah

Milan Otáhal	K některým otázkám dějin „normalizace“	5
Jiří Suk	Vznik Občanského fóra a proměny jeho struktury (19. listopad – 10. prosinec 1989)	17
Miroslav Vaněk	O některých problémech ekologického hnutí v českých zemích před rokem 1989	42

Recenze

Oldřich Tůma	17. červen 1953 v nejnovější německé historiografii	58
Jaroslav Vaculík	Tři polské syntézy nejnovějších dějin	62

Diskuse

Emanuel Mandler	Intelektuálové na cestě k nepolitické politice <i>Dva fragmenty</i>	65
Milan Otáhal	Filipika místo diskuse aneb vytváření mýtů	93

Kronika

Blanka Císařovská	Libri prohibiti – nezávislá knihovna a studovna	108
Igor I. Orlik	Moskevský časopis <i>Novaja i novejšaja istorija</i>	116

<i>Bibliografie</i>	119
---------------------	-----------	-----

<i>Resumé</i>	134
---------------	-----------	-----

Autoři čísla

Blanka Císařovská (1927)

pracovala v Historickém ústavu ČSAV, pak do roku 1970 v Encyklopedickém ústavu ČSAV. Od roku 1990 působí v Ústavu pro soudobé dějiny, kde se věnuje nezávislým iniciativám v 70. a 80. letech.

Emanuel Mandler (1932)

historik, zakládající člen občanské skupiny Demokratická iniciativa (1987), v letech 1989-91 předseda Liberálně demokratické strany a poslanec Federálního shromáždění. Spoluvydavatel a redaktor prvního ročníku *Soudobých dějin*.

Igor Ivanovič Orlik (1925)

vědecký pracovník Ústavu mezinárodních ekonomických a politických studií RAV v Moskvě, zabývá se novější historií zemí střední a východní Evropy.

Milan Otáhal (1928)

pracoval do roku 1968 v Historickém ústavu ČSAV, po roce 1989 se vrátil na historické pracoviště. Nyní působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, kde se věnuje problematice tzv. normalizace.

Jiří Suk (1966)

vystudoval historii a archivnictví na Filozofické fakultě UK a nyní vede dokumentační oddělení Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Oldřich Tůma (1950)

je pracovníkem Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se moderními českými dějinami, zvláště obdobím 1969–1989.

Jaroslav Vaculík (1947)

docent Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Přednáší světové dějiny 17.–20. století. Zabývá se historií českých menšin v zahraničí.

Miroslav Vaněk (1961)

absolvent Pedagogické fakulty Západočeské univerzity v Plzni, nyní pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se sociologickými a ekologickými otázkami v období normalizace.

K některým otázkám dějin „normalizace“¹

Milan Otáhal

Léta 1969–1989 tvoří závěrečnou etapu nadvlády totalitarismu komunistického typu v Československu. Většina současného obyvatelstva toto období prožívala, má vlastní zkušenosti a byla jím v té či oné míře ovlivněna. Odtud vyplývá velký společenský význam analýzy dané problematiky. Na tomto úkolu se podílí i historiografie. Historik se obvykle zabývá událostmi, které jsou svým způsobem ukončeny. Platí to i pro předmět našeho zkoumání. České země se vyvíjely v rámci západoevropského civilizačního okruhu, ale po roce 1945 se prosazením sovětského modelu socialismu zásadně změnil nejen společenský systém, ale i hodnoty, na nichž byla dosud česká společnost založena. Totalitní období, které v českých dějinách představuje jistou anomálii, uzavírá listopad 1989, jenž je současně počátkem nové vývojové etapy, která je charakterizována návratem k původním hodnotám západoevropské civilizace.

Dalším předpokladem historikovy práce je znalost pramenů, která umožňuje rekonstruovat společenský proces. Na tomto základě může pak historik události a celé epochy interpretovat a hodnotit.

Systematickou pozornost letům 1969–1989 mohla československá historiografie věnovat až po listopadu 1989. Badatelský tým, který byl pověřen výzkumem tohoto období v Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV, založeném v únoru 1990, se nemohl opřít o předběžné výsledky, neboť komunistická historiografie sloužila propagandě a z hlediska vědeckého poznání nepřispěla k řešení otázek vztahujících se k těmto letům. Nezávislí historikové pracovali v podmínkách, které seriózní vědecký výzkum neumožňovaly. Pouze exil, který však také měl omezenou pramennou základnu, se zabýval některými jevy, například disentem a zvláště Chartou 77, což v té době mělo značný společenský dosah. V rámci studia přeměn ve východní Evropě se věnuje československé problematice i řada zahraničních badatelů. I když ve své většině jejich studie nepřispívají k rozšíření faktografických

1 Cílem tohoto příspěvku je nikoli vyčerpat celou problematiku daného období, nýbrž pouze upozornit na některé problémy, které jsem považoval za důležité. Nejen jejich výběr, ale i pokus o jistou interpretaci snad podnítl věcnou diskusi, která za současného stavu bádání je nezbytná k jeho dalšímu rozvoji. Omezují se pouze na české země, neboť na Slovensku probíhala „normalizace“ odlišně a má svá specifika.

znalostí, jsou často inspirující svými pohledy a interpretacemi. Nezbytným předpokladem bádání o komunistickém totalitarismu jsou komparativní analýzy vývoje v zemích východní Evropy, k nimž dosavadní literatura je dostatečnou základnou. Nemalý význam mají sociologické a politologické rozbory, jež se pokoušejí o vytváření určitých modelů přechodu od autoritativních režimů k demokratickým, které však nelze beze zbytku aplikovat na situaci v jednotlivých zemích bývalého takzvaného socialistického tábora, neboť se často neopírají o důkladnou znalost konkrétního vývoje.

Hlavním zdrojem poznání jsou písemnosti, které jsou postupně ukládány do archivů. Archivní zákon však neumožňuje studium dokumentů mladších 30 let. Jen díky pochopení pracovníků archivů, v jejichž kompetenci je udělit výjimky, mohou historikové studovat některé mladší prameny úřední provenience. Mnoho klíčových dokumentů je však pro historiky, pokud se nepodílejí na vyšetřování některých akcí z období před listopadem 1989 (například akce Klín, Vlna, Norbert a podobně), stále nepřístupných.

Omezení studia archivních pramenů je v současné době největší překážkou dalšího bádání na tomto úseku dějin. Nedostatečná znalost pramenů, často náhodně přístupných, značně omezuje možnosti objektivního poznání a otevírá prostor pro uplatňování subjektivního pohledu v mnohem větší míře. V dosud publikovaných studiích a zvláště pak v publicistice převažují stanoviska, která se méně opírají o dobrou znalost vývoje, a více vyjadřují autorovy názory, jež jsou ovlivněny jeho společenským a filozofickým vztahem ke světu, příslušností k určité generaci, osobními prožitky a podobně.

Dosavadní zkušenosti ze studia písemností tohoto období vyvolaly naléhavou potřebu hodnotit je jako historický pramen, zabývat se jejich vypovídací hodnotou, tedy problémy, které souvisí s vnitřní kritikou novodobých pramenů. Abychom se mohli pokusit tyto problémy zodpovědět, musíme analyzovat i instituce a orgány, které je připravovaly a kde vznikaly. Vnitřní kritika pramenů je o to závažnější, že totalitní systém produkuje písemnosti jen určitého druhu, které zachycují skutečnost silně zkresleně a jen z jednoho zorného úhlu. Na rozdíl od demokratických zemí totiž existují jen omezené možnosti vzájemného srovnání a kritiky pramenů různé provenience. Do určité míry představují pro léta 1969–1989 takový pramen materiály nezávislých iniciativ, které odrážejí realitu z jiného pohledu. K nim mají historikové neomezený přístup, neboť převážně nejsou uloženy v archivech a nevztahuje se na ně archivní zákon. Také v tomto případě souvisí jejich vypovídací hodnota s postavením nezávislých iniciativ ve společnosti, s jejich možnostmi a schopnostmi analyzovat situaci i s jejich záměry a cíli. Jde o pramen nového druhu, s nímž se historikové setkávají až po roce 1969.

Vzhledem k tomu, že jde o nedávnou minulost, jsou významným zdrojem poznání memoáry a rozhovory s aktivními činiteli ať již z oblasti mocenské sféry nebo opozice, ale i s řadovými občany, které však historici zatím dostatečně nevyužívají. Přispívají k rozšíření našich faktografických znalostí a na rozdíl od jiných písemností zachycují atmosféru doby a pomáhají objasnit vztahy mezi lidmi a skupinami. Je však třeba k těmto výpovědím přistupovat kriticky, neboť pamětníci se často stylizují a obhajují svou tehdejší činnost. Přes všechny potíže, na které jsem se snažil upozornit, existují pro zpracování této problematiky historickými metodami již dnes základní předpoklady, jak to ostatně prokazují i dílčí studie, které již byly publikovány.

Bádání o tomto období je teprve v počátcích. Obtíže se vyskytují již při jeho pojmenování. Komunistické vedení, které se dostalo k moci v dubnu 1969, je nazvalo normalizací. Nechápallo ji jako pouhý návrat k letům padesátým či šedesátým, který ostatně z objektivních příčin nebyl možný, nýbrž jako nastolení poměrů, které byly charakteristické pro sovětský model socialismu a které byly narušeny obrodným procesem v roce 1968. V komunistické terminologii bylo toto období nazýváno také reálným socialismem. Za tímto pojmem se skrývala snaha distancovat se od jakýchkoliv reformních snah a považovat za jediný model pouze ten, který existoval v zemích východního bloku, tedy model sovětský. Přední československý disident Milan Šimečka použil pro dané období pojem „obnovení pořádku“, jenž se do určité míry shoduje s „normalizací“. Podle něj „je právě pořádek (vyslovuj se smutnou a trpkou ironií) smyslem onoho dění uplynulých osmi let...“²

Václav Havel nazval tento systém post-totalitním, i když – jak sám zdůraznil – nejde „asi o pojem nejvýstižnější“ a neznamená, že systém již není totalitní, nýbrž že je totalitní zásadně jinak.³

Zároveň tak upozornil na jistou specifičnost tohoto období, které se odlišuje od předchozích fází totalitarismu. Dílčí studie, které vznikly v poslední době a zabývají se hlavně počátky tohoto období, používají většinou pojem tzv. normalizace nebo normalizace v uvozovkách.

* * *

Analýzu normalizačního režimu prováděli ve svých dílech již disidenti, především V. Havel,⁴ M. Šimečka⁵ a někteří přispěvatelé do samizdatových sborníků tzv. realistické skupiny.⁶ Autoři měli k dispozici jen omezený okruh pramenů a opírali se především o zkušenosti vlastní i svých přátel. Podařilo se jim je však zobecnit, takže mnohé závěry mají dosud platnost. Nebylo v jejich silách a možnostech, aby mohli provést komplexní analýzu, a proto se soustředili na jednotlivé stránky takzvané normalizace. Z historiků se pokusil určit základní rysy normalizačního režimu Vojtěch Mencl,⁷ ale nezachytil jeho proměny. Historiky čeká tedy důležitý úkol podat komplexní charakteristiku normalizačního režimu.

-
- 2 ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku*. Příspěvek k typologii reálného socialismu. Köln/R, Index 1979, 209 s. Citát viz str. 4.
 - 3 Moc bezmocných. In: HAVEL, Václav: *O lidskou identitu: Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979*. / Uspoř. Vilém Prečan a Alexander Tomský. Praha, Rozmluvy 1990, s. 59.
 - 4 Viz zvláště Dopis Gustávu Husákoví. In: HAVEL, Václav: *O lidskou identitu*, s. 19–49 a *Moc bezmocných, tamtéž*, s. 55–133.
 - 5 Viz ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku*, c. d.; dále *Kruhová obrana. Záznamy z roku 1984*. Köln/R, Index a *Svědectví 1985 a Konec nehybnosti*. Praha, Knihovna Lidových novin 1990.
 - 6 Viz *Hledání naděje 1978–1987*. Výběr z ineditních sborníků. Historia nova sv. 1. Praha, ÚSD AV ČR a nakl. Maxdorf 1993.
 - 7 Viz *Vznik normalizace v Československu a základy její krize*. In: *Křížovatky 20. století: Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách / V. Mencl, M. Hájek, M. Otáhal, E. Kadlecová*. Praha, Naše vojsko 1990, s. 314–329; *Československo v roce 1968*, díl 2: *Počátky normalizace*. Praha, Parta a Ústav mezinárodních vztahů 1993, zvláště s. 125–128. Některými rysy normalizačního režimu jsem se zabýval v knize: *Opozice, moc, společnost 1969–1989: Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Historia nova sv. 6. Praha, ÚSD AV ČR a nakl. Maxdorf 1994.

V dalším výkladu se pokusím upozornit na některé problémy, jimž by bylo podle mého názoru třeba věnovat pozornost. Páteří a klíčovým politickým činitelem totalitního systému sovětského typu je komunistická strana; to platí i pro období takzvané normalizace. V obrodném procesu v roce 1968 hrálo sice veřejné mínění a rodící se občanská společnost v Československu určitou roli, ale rozhodující silou byla komunistická strana. Proto klíčovou podmínkou „obnovení pořádku“ bylo odstranění reformistů z jejího vedení, její ovládnutí prosovětskou skupinou a její přeměna v organizaci nové mocenské elity jako spolehlivého nástroje k prosazení vlastních, a především sovětských zájmů. Prostředkem této přeměny se staly takzvané prověrky, v jejichž průběhu nebyla stranická legitimace vydána půl milionu členům. Komunistická strana se tak zbavila inteligence a neaktivnějších příslušníků a stranický aparát se stal strnulou organizací funkcionářů zcela závislých na vedení. Čistky v takovém rozsahu se uskutečnily jedině v KSČ, například v Polsku se krize řešily výměnou stranického vedení, v Maďarsku po roce 1956 vytvořením nové strany.

Rozhodujícím způsobem ovlivnilo charakter KSČ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Nové vedení v něm prohlásilo nejen Pražské jaro, ale jakýkoliv pokus o reformy i do budoucna za kontrarevoluci. *Poučení* tak zabránilo vzniku tendencí či proudů uvnitř strany, které by mohly pružněji reagovat na změnu situace, což ovlivnilo její úlohu především v době akutních krizí. Na rozdíl od polské a maďarské komunistické strany, jejichž vedení nepřijala podobný dokument, který by určil charakter strany, byla KSČ v období boje o moc v listopadu 1989 vyřazena jako samostatný společenský a politický faktor. Funkcionářský aktiv se stal uzavřenou skupinou, kde každá výměna, zvláště pak v mocenském centru, ohrožovala jeho pozice. XIV. sjezd KSČ v květnu 1971 potvrdil, že ovládnutí KSČ prosovětskou skupinou a její přeměna byly „úspěšně“ dokončeny.

Význam čistek a *Poučení* byl v literatuře analyzován, nedostatečná pozornost však byla věnována problému politických elit. V období 1969–1972 byli reformisté ve stranických a státních institucích nahrazeni lidmi, kteří se většinou aktivně podíleli na nastolení normalizačního režimu. Jaké bylo jejich věkové a sociální složení, jaké měli vzdělání a jak dlouhé bylo jejich členství ve straně dosud víme zcela nedostatečně. Ke změnám v této oblasti začalo docházet až v polovině 80. let. Nová nastupující generace, která nebyla spjata s čistkami a *Poučením*, si začala uvědomovat neschopnost politického vedení reagovat na změnu situace a snažila se prosazovat reformy v duchu M. Gorbačova. Komunistická strana tak ztrácela svůj dosavadní monolitní charakter. Rozbor této do popředí se deroucí funkcionářské skupiny však také nebyl proveden, ač by nemálo přispět k pochopení vnitřního vývoje v KSČ a také její úlohy a postavení v listopadu 1989.

Po ovládnutí komunistické strany obnovilo Husákovo vedení svůj vliv na společenské organizace, které se opět staly nástrojem komunistické strany. V roce 1968 se pokusily státní orgány, totiž vláda a parlament, provádět do jisté míry samostatnější politiku. I tyto tendence mocenské centrum potlačilo. V roce 1971 využilo voleb a odstranilo z parlamentu nepohodlné poslance, a tak zmizel jakýkoliv náznak plurality. Vztah mezi stranickým vedením a státními a zákonodárnými orgány však nebyl strnulý a zvláště v závěrečné etapě se začal měnit. V jakém směru a do jaké míry, to bude teprve předmětem dalšího bádání.

Jakmile si vládnoucí skupina upevnila pozice v mocenských orgánech, formulovala svou politiku vůči celé společnosti. Její podstatou byla zásada „rozděl a panuj“, kterou uplatnila jak ve vztazích mezi českým a slovenským národem, tak i vůči společnosti. V důsledku čistek vznikla početná skupina občanů, kteří spolu s odchodem z KSČ byli postiženi i existenčně a nad to byla jejich politická práva omezena ještě více než ostatních občanů. Na druhém pólu byla nomenklatura, která měla řadu výsad a neplatily pro ni zákony. Osud normalizačního režimu však spočíval na pacifikaci rozhodující většiny obyvatelstva. To netvořilo jednotnou skupinu, jednotlivé společenské vrstvy měly různé zájmy, které určovaly jejich postoje k mocenskému centru a jeho politice. Zpočátku se vztah vládnoucí skupiny k obyvatelstvu, které ve své většině podporovalo obrodný proces, zakládal na potlačování občanských a lidských práv a na teroru. Jeho součástí byly nejen čistky, nýbrž i přímé použití mocenských a administrativních metod. Měly nejen zlikvidovat aktivní odpor proti mocenskému centru, ale také vyvolat v obyvatelstvu strach a beznaděj. Volby v listopadu 1971 potvrdily, že Husákovo vedení svého cíle více méně dosáhlo.

Teprve po neutralizaci občanů mocenskými prostředky přeformulovalo komunistické vedení svůj vztah k většině společnosti. Na rozdíl od předchozích etap se oslabila role ideologie reálného socialismu; vládnoucí skupina netrvala již na tom, aby lidé věřili v socialistické ideály, nýbrž pouze, aby se k nim veřejně hlásili. Neměnil se cíl, totiž upevnění moci komunistického vedení, ale prostředkem se stalo budování takzvaného konzumního socialismu. Tato politika byla možná a do určité míry úspěšná, neboť se podařilo přes obtíže spojené s návratem k direktivně centrálnímu řízení zabránit souběhu politické a ekonomické krize a zabezpečit jistý rozvoj národního hospodářství v prvních deseti letech „normalizace“. Stabilizace ekonomiky se tak stala základní podmínkou upevnění politického systému.

Vztah mezi mocenským centrem a občany byl tedy založen především na materiálních zájmech. Mocenské centrum zajišťovalo většině společnosti základní životní potřeby, sociální jistoty a jistou životní úroveň, kterou si někteří mohli zvyšovat prostřednictvím takzvané černé ekonomiky a korupce. Obyvatelstvo tuto nabídku přijalo, ale muselo zaplatit tím, že se vzdalo nezávislé veřejné činnosti, čímž rezignovalo na základní lidské právo podílet se na řízení společnosti, a realizovalo se především v soukromé sféře. Jedním z důsledků byla takzvaná chalupářská subkultura, která je specifickým rysem československých poměrů a již zatím nebyla věnována dostatečná pozornost. Občané se zřekli takových hodnot, jako jsou svoboda a demokracie. Tento vztah byl podle M. Šimečky založen na určitém obchodu, v němž občan musel dostat za svou adaptaci slušné zboží. Adaptaci považoval Šimečka za zvláštní druh společenské smlouvy, která zajišťuje pořádek ve státě spolehlivěji než dohlížecí orgány reálného socialismu.⁸

Společenská smlouva byla základem režimu i v Maďarsku, kde však vycházela ze zásady „kdo nejde proti nám, jde s námi“; ta umožňovala do určité míry liberální poměry v kultuře, vědě, ale i v ekonomice a každodenním životě. Zvláštností československé „společenské smlouvy“ naopak bylo, že vycházela z hesla „kdo nejde s námi, jde proti nám“, jež nepřipouštělo odlišný názor a nutilo občany zcela se podřídit, jinak se vystavo-

8 ŠIMEČKA, M.: *Obnovení pořádku*, c. d., s. 180. Problém „společenské smlouvy“ se ke škodě věci dosud nestal předmětem diskuse.

vali perzekuci. Sociální oporou normalizačního režimu byla jen úzká vrstva stranické a státní byrokracie. „Obchod“ mezi společností a mocenským centrem mohl však fungovat jen tehdy, pokud reálný socialismus byl schopen zajišťovat jistoty a požitky v takové míře, že adaptace byla pro občany výhodná. K prohlubování propasti mezi politickou reprezentací a většinou obyvatelstva přispívala i skutečnost, že politická reprezentace v Československu se na rozdíl od Maďarska nepokusila hájit ani národní zájmy Čechů a Slováků, ani suverenitu jejich států, protože se naprosto podřizovala sovětským intencím.

* * *

S charakteristikou normalizačního systému souvisí klíčová otázka, zda šlo v daném období o krizi společnosti. Podle mého názoru spočívala její podstata v tom, že vládnoucí skupina nebyla schopna řešit problémy, které souvisely s vytvářením moderní společnosti. Proto nemohlo dojít k srovnání s většinou obyvatelstva, kterou byla schopna umlčet jen na určitou dobu. Podstatu krize analyzovali disidenti, hlavně V. Havel ve svých esejích z druhé poloviny 70. let,⁹ tedy v období, kdy se společnost chovala naprosto pasivně a přizpůsobila se již životu v reálném socialismu; zdálo se, že se nedá nic dělat. Za této situace V. Havla zajímal především vzájemný vztah režimu a člověka, a to z hlediska existenciálního, neboť v této oblasti viděl podstatu krize a východisko z ní. Její překonání bylo proto vnitřní záležitostí individua a spočívalo v návratu k „životu v pravdě“.¹⁰

V druhé polovině 80. let se latentní krize zostřovala a stávala se zjevnější; přispěly k tomu především změny v SSSR. Zřetelněji se projevovala i neschopnost vládnoucí skupiny plnit společenskou smlouvu. Stabilita režimu reálného socialismu byla stále více ohrožována, neboť – jak předvídal M. Šimečka – cena adaptace se stávala neúměrně vyšší než hodnota požitků režimem poskytovaných. Ekonomika stagnovala a nebyla schopna zabezpečovat zvyšování životní úrovně, která ve srovnání s vyspělými zeměmi klesala. Hospodářskosociální situace se však v Československu nikdy nezhoršila tak, aby se stala podnětem k zapojení dělnictva do aktivního boje proti režimu v masovém měřítku.

K prohloubení krize přispělo stále se zhoršující životní prostředí. Zvláště po zvýšení informovanosti o ekologické situaci obviňovali občané v oblastech, kde bylo nejvíce ohroženo jejich zdraví, za vzniklý stav režim a začali proti němu aktivně vystupovat. Ekologické hnutí také smazávalo celkem úspěšně hranici mezi disidentstvím a oficiálními institucemi. K překonání strachu, který bránil aktivnímu odporu proti normalizačnímu režimu, přispívaly dále sociopsychologické důvody, které byly často spojeny s úpadkem jakékoliv autority vedoucích funkcionářů. Příkladem je známý projev M. Jakeše v Červeném Hrádku, jehož nahrávka se stala všeobecně známou a vyvolávala posměch. A smích, jak známo, od strachu osvobozuje. Tento trend potvrdily i výzkumy veřejného mínění z let 1988–1989, které zaznamenaly významný pokles počtu občanů, kteří pokládali vedoucí úlohu KSČ za důležitou.

9 Zvláště v Dopise Gustávu Husákovi. In: HAVEL, Václav: *O lidskou identitu*, c. d., s. 19–49 a *Moc bezmocných, tamtéž*, s. 55–133.

10 Jeho pojetí vyvolalo v disentu polemiku. Viz např. články v samizdatových sbornících vydávaných tzv. realistickou skupinou, z nichž některé byly uveřejněny v citované knize: *Hledání naděje 1978–1987*. Z filozofického hlediska podrobil Havlovo pojetí kritice REZEK, Petr v knize: *Filozofie a politika kýče*. Praha, Oikoumené 1991.

Zásadní zlom v postoji obyvatelstva k politické elitě nastal v polovině roku 1988. Víme sice, jak se projevoval, ale jeho příčiny nebyly ještě dostatečně prozkoumány. V srpnu se po devatenácti letech uskutečnila u příležitosti 20. výročí okupace Československa první demonstrace. Ty se pak opakovaly hlavně při významných výročích. Tato forma odporu svědčila o uvědomělosti občanů, kteří se jich zúčastnili, neboť se dostávali do přímé konfrontace s režimem a jeho ozbrojenými orgány. Jinou formou nespokojenosti bylo zasílání různých peticí stranickým a státním institucím. Hlavním a převažujícím požadavkem bylo osvobození politických vězňů, po lednu 1989 také odsouzení zásahů pořádkových sil. Demonstrace a petice dokazovaly, že lidé začali bojovat za konkrétní politické požadavky, i když se nedotýkaly bezprostředně podstaty systému.

Složení účastníků demonstrací i jejich počet byly pro oblast Prahy již analyzovány,¹¹ rozbořením petic se však dosud nikdo nezabýval. Počet signatářů můžeme zatím pouze odhadovat a o jejich sociálním složení máme jen kusé informace. Něco málo můžeme zjistit z rozborů malých vzorků zadržených demonstrantů a signatářů petic. Zajímavý je fakt, že podíl dělníků na akcích obojího druhu byl poměrně vysoký, kolem 23 %. Demonstrací se zúčastnili především mladí lidé, což do určité míry potvrzuje, že tato vrstva, hlavně pak studenti, začala hrát důležitou roli v společenském životě. Určité náznaky svědčí i o tom, že klíčová technokratickomanážerská vrstva začala projevovat nespokojenost s direktivně centralistickým řízením, které podstatně omezovalo možnosti jejich realizace. Příklad slušovického agrokombinátu do jisté míry potvrzoval, že někteří technokrati a manažeři hledali cesty, jak tyto překážky za daného stavu překonat; to však bylo možné jen porušováním zákonů, korupcí či využíváním politické protekce.

Z uvedeného je zřetelné, že postoje jednotlivých společenských vrstev i jejich mentalita se v tomto období mění; příčiny tohoto jevu však nebyly prozkoumány. Zůstává metodologickým problémem, jak na základě dosud přístupných pramenů tuto otázku zodpovědět.

* * *

Důležitým společenským subjektem byla ta část společnosti, která se nesmířila s normalizačním režimem a aktivně proti němu vystupovala. I v této oblasti narážíme na potíže. Historici sice mají k dispozici dokumenty disidentské provenience a v poslední době i z archivu ÚV KSČ a FMV, ale stále ještě nemají přístup k některým důležitým materiálům. Aktivní odpor proti nově dosazené mocenské elitě rozdělujeme zatím do dvou fází, které rozlišujeme i terminologicky. V počátečním období takzvané normalizace jej nazýváme opozicí, kdežto po roce 1972 disentem. Některé studie se pokusily podložit toto slovní rozlišení analýzou obsahové a programové stránky. Cíle opozice byly politické v tom smyslu, že žádaly odstranění Husákova vedení a normalizačního režimu, a programem byl reformní socialismus, spojovaný obvykle s přívlastkem samosprávný nebo demokratický. Dosud však nebyla analyzována otázka reálnosti a mobilizační schopnosti socialistického programu. Nejpočetnější složkou opozice byli exkomunisté, hlavně bývalí funkcionáři. Vládnoucí skupina ji zlikvidovala mocenskými prostředky a důsledky tohoto

11 TÚMA, Oldřich: *Zítřka zase tady!* Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén. *Historia nova* sv. 7. Praha, ÚSD AV ČR a nakl. Maxdorf 1994.

kroku ovlivnily další vývoj. Exkomunisté přestali být vůdčí silou mezi odpůrci režimu a rozhodující silou se stali intelektuálové.

Z programu disentu zmizel socialismus a důraz byl položen na občanská a lidská práva. Prvním a nejdůležitějším výrazem vztahu disentu k moci a společnosti byla Charta 77. Názory na její význam a úlohu jsou dnes předmětem diskuse. I když je její vznik všeobecně považován za čin, který odhalil pravdu o normalizačním režimu, není dostatečně prozkoumáno, jak tento čin zapůsobil na společnost, v jakém směru ji ovlivnil. Ze srovnání se středoevropskými socialistickými zeměmi vyplývá, že lidská a občanská práva i tam patřila mezi požadavky opozičního hnutí, ale v žádné z nich nebyla formulována v jediném dokumentu a v tak ucelené formě, aby se stala programem velké části disentu.

Vnitro- a zahraničně politické podmínky, v nichž disent působil až do druhé poloviny 80. let, neumožňovaly bojovat proti režimu politickými metodami. V českém disentu vznikla a uplatnila se takzvaná nepolitická politika. I když byla v poslední době tomuto problému věnována pozornost zvláště v publicistice, zůstává důležitým úkolem charakterizovat ji a analyzovat její význam. Zdá se, že takový postoj k režimu souvisel s tím, že disent představovali hlavně intelektuálové, kteří mu dávali zaměření. Protože v Československu nevzniklo opoziční masové dělnické hnutí, jako tomu bylo v Polsku, zůstávali disidenti do značné míry od společnosti izolováni a žili v jakémsi ghettu. Podobně tomu bylo v Maďarsku, kde opozici představovala jen malá skupina intelektuálů. Jeden z jejich představitelů György Konrád se nepolitickou politikou nebo antipolitikou zabýval v samostatné studii.¹²

V této souvislosti vzniká otázka dějinné úlohy intelektuálů, kteří za dané situace byli důležitou silou a měli možnost nahradit politickou elitu, jež selhala.

* * *

Česká historiografie učinila teprve první kroky při zkoumání vlivu mezinárodní situace na poměry v českých zemích. Je však od počátku zřejmé, jak důležitou roli v Československu sehrál nástup Michaila Gorbačova k moci v Sovětském svazu. Jeho politika perestrojky a glasnosti se vzhledem ke stavu v KSČ nemohla prosadit nebo nanejvýš polovičatě. Již samotný fakt, že se v Sovětském svazu uskutečňovaly dalekosáhlé změny a že se Gorbačov začal distancovat od takzvané Brežněvovy doktríny, způsobil ztrátu podpory, které se dostávalo československé politické elitě od sovětského vedení a na které byla zcela závislá. Tím se ovšem oslabilo i její postavení ve společnosti. M. Gorbačov však nepřímou ovlivnil narůstání aktivity jak obyvatelstva, tak i disentu, který se začal politizovat. Vznikaly nové nezávislé iniciativy, které se – jako Hnutí za občanskou svobodu – přihlásily k „politické práci“. Vedle lidských a občanských práv, která byla spojována mnohem konkrétněji s postupnými změnami ve stávajícím politickém systému, kladly stále častěji a důrazněji požadavky politického charakteru, jako osvobození politických vězňů, zrušení vedoucích úloh KSČ, zakládání svobodných odborů atd.

V roce 1987 vznikla Demokratická iniciativa, která představuje určitou alternativu vůči disentu soustředěnému kolem Charty 77 a V. Havla. Političnost jejího programu spočívala v tom, že vytyčila požadavky, které směřovaly k postupné demokratizaci normalizačního

12 KONRÁD, G.: *Antipolitics*. New York, London 1984.

režimu. Její význam a úloha ve společnosti jsou dnes sice předmětem diskuse, ta je však spíše zaměřena *ad personam* než k podstatě problému. Jedinou nezávislou skupinou, která se hlásila k socialismu v duchu Gorbačova, byl Klub za socialistickou obnovu Obroda, jenž sdružoval reformní komunisty a bývalé aktivní činitele Pražského jara. Obroda navázala kontakty i s Ústředním výborem KSČ a byla ochotna s ním spolupracovat při realizaci perestrojky a glasnosti v Československu. Zvláště pak v době akutní krize se ukázalo, že socialismus jako východisko není reálným programem, neboť neřeší základní problémy společnosti. Nezávislé skupiny se většinou soustřeďovaly na demokratické požadavky obecného charakteru a jen zcela výjimečně upozornily na vztah česko-slovenský (Hnutí za občanskou svobodu) a na problémy státnosti, suverenity a odsunu sovětských vojsk (Charta 77, Demokratická iniciativa), které se v té době stávaly velmi aktuálními.

Značným handicapem československého disidentského hnutí byla neexistence společného výboru, který by koordinoval činnost nezávislých iniciativ a reprezentoval je vůči mocenskému centru. Jednou z příčin byly vnitřní rozpory mezi nimi, jinou pak úsilí Bezpečnosti vzniku takového orgánu zabránit. Tajná státní bezpečnost věnovala disentu velkou pozornost od doby, kdy se politizoval a kdy se začala aktivizovat také část společnosti. S veškerou energií usilovala StB o to, aby nezávislé skupiny nepronikly mezi dělníky do velkých závodů, odkud režimu hrozilo největší nebezpečí. Řadu skupin měla také pod kontrolou. Teprve zpřístupnění dalších dokumentů této provenience může přispět k řešení otázky, jakou úlohu hrálo vedení Bezpečnosti v boji proti disentu a jakou taktiku vůči němu volilo.

* * *

Pád komunismu a přebírání moci opozicí v Československu se vyznačuje ve srovnání s Polskem a Maďarskem specifickými rysy. V listopadu 1989 již bylo zcela jasné, že Sovětský svaz nezasáhne do vnitřního vývoje v jednotlivých zemích takzvaného socialistického tábora, takže československé mocenské centrum nemohlo počítat s jeho podporou a dostalo se po ztroskotání plánu vytvořit osu Berlín, Praha, Bukurešť a po mocenských změnách v Polsku a Maďarsku do mezinárodní izolace. Vzhledem k tomu, že uvnitř vládnoucí skupiny nevznikla reformní frakce, která by mohla převzít rozhodující pozice a byla ochotna řešit nastalou krizi uznáním disentu jako politického subjektu, ocitlo se vedení KSČ i ve vnitřní izolaci. Nespokojenost veřejně projevovala jen část občanů, mocenská elita se však nemohla spolehnout ani na ostatní, kteří se k ní chovali lhostejně a neutrálně, ale nepodporovali ji. Tento postoj rozhodoval v okamžiku, kdy vypukla akutní krize, v níž se občané stali aktivní protirežimní silou. Již před listopadem nebyla komunistická strana schopna reagovat na novou situaci a stávala se bezmocnou. Po 17. listopadu přestala být určujícím činitelem, žádná z rozhodujících opozičních sil nepočítala s předsednictvem ÚV KSČ jako s partnerem při jednáních u „kulatého stolu“. Zbývala možnost potlačit lidové hnutí ozbrojenou silou. Na základě dosavadních výzkumů se však zdá, že to bylo nereálné. Této možnosti nepřála ani mezinárodní situace, schylovalo se totiž ke schůzce M. Gorbačova s G. Bushem na Maltě a násilný zásah v Československu mohl ohrozit její konání nebo průběh. K tomu přistupovala skutečnost, že komunistická strana a její vedení byly zcela paralyzovány a neschopny ráznějšího činu. Důkazem je pokus o nasazení Lidových milicí, které předsednictvo nejprve 21. listopadu večer povolalo do Prahy a druhý den opět odvolalo. Ústřední výbor KSČ se na svém zasedání

24.–25. listopadu nakonec přiklonil k politickému řešení krize a odmítl návrhy armádního velení na ozbrojený zásah. Tato otázka je však dosud nedostatečně objasněna pro nepřístupnost klíčových dokumentů.

První fáze revoluce rozhodovala o její úspěšnosti. Podnět k vystoupení dali studenti a připojili se k nim herci, kteří stáli v čele lidového hnutí první dva dny a dali mu i program. Nepředstavovali však sílu, která mohla sama rozhodnout. Disent až do vzniku Občanského fóra nevyvinul významnější iniciativu, protože na převzetí moci nebyl připraven. I když k určitým kontaktům s představitelem federální vlády došlo již 21. listopadu, skutečná jednání začala teprve 26. listopadu. Jejich průběh až do vytvoření Čalfovy vlády 10. prosince je poměrně dobře zpracován¹³.

Přesto však dosud nebyla zcela objasněna taktika L. Adamce, který se pokusil zachránit pozice komunistů vytvořením druhého mocenského centra ve státě, nezávislého na vedení KSČ. O postup Občanského fóra se vedou diskuse.¹⁴

Jeho podstatou byl dialog s mocí, předsednictvo komunistické strany však nepřicházelo v úvahu, proto zbyval reprezentant státní moci. Zůstává otázkou, zda dialog byl jedinou alternativou řešení nastalé krize a zda se k němu mělo přistoupit za určitých podmínek či bezpodmínečně, jak to někteří požadovali v Činoherním klubu 19. listopadu. Průběh tohoto shromáždění a diskuse tam vedené však nebyly zatím objasněny, takže si nelze udělat konkrétní představu o jednotlivých postojích a názorech. Problémem také zůstává, zda tam přijaté prohlášení obsahovalo podporu generální stávce. Teprve v poslední době se pro některé historiky vytváří možnost zkoumat vnitřní problémy Občanského fóra; velmi významnou otázkou je, jak probíhal rozhodovací proces, jak a kdo určoval postupy. Alternativu ke strategii OF představuje prohlášení Československé demokratické iniciativy – z hlediska vlivu málo významné skupiny – zveřejněné 19. listopadu. Zásadní odlišnost spočívala v tom, že žádalo okamžitý podíl na moci, který měl být zajištěn demisí federální vlády a vytvořením nové, v níž by byli zastoupeni i představitelé opozice a reformních komunistů. Upozornění na tuto alternativu vyvolalo sice polemiku, ta však dosud nepřispěla k zodpovězení otázky, zda byla přiměřená dané situaci a zda byla reálnější než postup OF.

V krizových situacích hrají důležitou roli lidové masy. Také 17. listopad byl dílem především občanů samých. Jakou roli hráli v dalších dnech, jak ovlivňovali jednotlivé politické subjekty, bude teprve předmětem výzkumu.

Analýzou konkrétního vývoje může historiografie přispět k řešení teoretického problému, jak jej představuje charakter událostí, k nimž došlo na podzim 1989 v zemích střední a východní Evropy. Někdo je označuje za „revoluci“, T. Garton Ash zvolil pojem „refoluce“, J. Rupnik je nazval „lidovým povstáním“. Revoluce byla dále charakterizována jako antitotalitní a také jako demokratická. Pro listopadové události v Československu se zpočátku ujal název „revoluce“, k níž se záhy připojil přívlastek „sametová“, aby se zdůraznil její nenásilný průběh. Později se začalo užívat termínu „převrat“, který je

13 K dispozici je tiskem vydaný přepis magnetofonových nahrávek z jednání mezi L. Adamcem a zástupci Občanského fóra. Viz HANZEL, Vladimír.: *Zrychlený tep dějin*. Reálné drama o deseti jednáních. Praha, OK Centrum 1991.

14 Viz např. konference Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989–1990 pořádaná Nadací Heinricha Bölla 10. a 11. prosince 1994.

u Zdeňka Sládka spojený s prvky lidové slavnosti, ne nepodobné 28. říjnu 1918. Pro pojem „revoluce“ hovoří skutečnost, že listopad je počátkem kvalitativních změn společenského systému, které nemusí být prosazeny na barikádách. Revoluce má několik fází. Obsahem první bylo převzetí moci nejprve v oblasti exekutivy a pak zákonodárné moci. Poté následovala etapa transformace ekonomického a politického systému sovětského typu v demokratický stát.

I když v dílech některých autorů se objevují snahy po komparaci vývoje především v zemích východní Evropy, jsme v tomto směru teprve na počátku. Tak L. Bruszt a D. Stark analyzovali reakci komunistických režimů na konfrontaci v roce 1989, a to v Číně, NDR, Československu, Polsku, Bulharsku a Maďarsku, a vypracovali jakýsi model, který podle mého názoru vystihuje podstatu tohoto problému.¹⁵

* * *

Historikové se dosud nezabývali periodizací období 1969–1989. K diskusi o tomto problému se pokusím uvést některé podněty, a to přesto, že je toto období i po stránce faktografické nedostatečně zpracováno. Kritériem je situace ve společnosti, v mocenské sféře, v opozičním hnutí, ale i mezinárodní faktory. Na jejich základě se pak vydělují léta 1969–1972, jimž odpovídá Šimečkův pojem „obnovení pořádku“. Husáková prosovětská skupina ovládla v tomto období komunistickou stranu, přeměnila ji v nástroj mocenské elity, která za svůj úkol považovala prosazovat v zemi sovětské zájmy. Likvidovala všechny zárodky občanské společnosti, které začaly vznikat v roce 1968, takže veřejné mínění přestalo být jistým politickým subjektem. Tato politika vyvolala v život opoziční hnutí, které se muselo uchýlit do ilegality a které politické centrum zlikvidovalo mocenskými a politickými prostředky. Překonání hospodářské krize a stabilizace ekonomiky vytvořily příznivé podmínky, nové vedení státu upustilo od výlučně represivních metod ovládání společnosti; hlavním nástrojem se stala takzvaná společenská smlouva. XIV. sjezd KSČ a volby do zastupitelských sborů, které proběhly v roce 1971, potvrdily, že drtivá většina obyvatelstva se přizpůsobila životu v reálném socialismu.

Druhou etapu lze vymezit léty 1972–1977. V tomto období obyvatelstvo rezignovalo na účast na veřejném životě, chovalo se pasivně, neboť bylo dostatečně zastrašeno. Protirežimní hnutí se po drtivé ráně zasazené mu v letech 1971–1972 vzpamatovává a začíná se znovu formovat. Výsledkem bylo *Prohlášení Charty 77*, kterým opozice, nazvaná disent, vstoupila opět na scénu jako významný společenský faktor.

Třetí období zahrnuje léta 1977–1985. Je charakterizováno přetrvávající pasivitou občanů a strnulostí mocenského centra. Proti disentu vystupuje režim jednak policejními represemi, jednak v souvislosti s Chartou 77 se pokouší rozpoutat zběsilou veřejnou kampaň; svého cíle však nedosáhl. I když disent zůstával stále izolován od společnosti, Charta nezanikla, a dokonce vznikaly nové nezávislé iniciativy, jako Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných.

Čtvrtá etapa začíná nástupem M. Gorbačova k moci v Sovětském svazu v roce 1985. Tato událost spolu s neschopností politického vedení plnit takzvanou společenskou smlou-

15 BRUSZT, L. – STARK, D.: Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. In: *Eastern Europe in Revolution* /Ed. by I. Banac. USA, Ithaca, Cornell University 1992.

vu významně ovlivnila další vývoj v Československu. Ve společnosti došlo v této době k zásadním změnám. Občané začínají překonávat strach a lhostejnost, množí se projevy veřejného nesouhlasu s režimem. Narůstá počet nezávislých iniciativ, které se politizovaly. Zvyšoval se jejich vliv na společnost, nedošlo však ke spojení obou proudů, tj. disentu a spontánního lidového hnutí. Vládnoucí skupina přestává být monolitní a jednotlivci nebo i malé skupiny se snaží o modifikaci strnulé politiky, čehož chtějí dosáhnout především personálními změnami v nejvyšších stranických orgánech. Jistým výrazem této „krize“ byla výměna generálního tajemníka ÚV KSČ. Neschopnost KSČ transformovat se a začít uplatňovat perestrojku a glasnost ukazovala, že vládnoucí skupina ztrácí schopnost řešit problémy, které přinášela nová situace. Stav společnosti ve všech jejích složkách dokazoval, že byla porušena křehká stabilita a že se nachází na prahu akutní krize.

Dne 17. listopadu začíná páté období a jeho obsahem je řešení nastalé krize. V jejím průběhu přešla moc z rukou dosavadní vládnoucí skupiny do rukou opozice představované Občanským fórem. Konec této etapy není docela zřetelný. Považuje se za něj 29. prosinec 1989, den zvolení Václava Havla prezidentem, nebo červen 1990, kdy po volbách přešla do rukou Občanského fóra i moc zákonodárná.

* * *

Dějiny „normalizace“ nejsou pouze vědeckým problémem a jejich společenský význam je nesporný. Mnohem snadněji lze transformovat ekonomický a politický systém a vytvořit demokratické instituce než změnit myšlení a mentalitu občanů. Jedním z předpokladů této přeměny je poznání nedávné minulosti. K tomu je zapotřebí rozvinout bádání o tomto úseku dějin v co nejširší míře a vytvořit podmínky pro pluralitu názorů a interpretací. Historikové, kteří se v ÚSD AV ČR touto problematikou zabývají, mohou díky podpoře grantové agentury ČR výzkum tohoto období dále rozvíjet.

Vznik Občanského fóra a proměny jeho struktury (19. listopad – 10. prosinec 1989)

Jiří Suk

Úvod

V poslední době se stále častěji obrací pozornost historiků, sociologů a politologů k otázkám polistopadové transformace československé společnosti. V popředí zájmu stojí pojmy jako normalizace, opozice, disent, nepolitická politika, ústavní způsob provádění změn, právní kontinuita, přechod k demokracii a podobně.¹

Dosud však nevznikly zásadnější monografické studie o takových fenoménech československé „demokratické revoluce“, jakými byly Občanské fórum v Čechách a Verejnost proti násilí na Slovensku. Tento fakt je také hlavním důvodem vzniku této práce, která se opírá o písemnosti archivu Koordinačního centra Občanského fóra (KC OF) a čerpá i z dobové audio- a videodokumentace.² Studium těchto pramenů, které tvoří zatím nejúplnější heuristickou základnu pro dané téma, umožňuje jemnější analýzu počátků existence OF. Historické texty M. Otáhalo nastolily problémy „různého“ či „postupného“

-
- 1 S těmito pojmy se lze setkat v publikacích: OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969/1989*. Příspěvek k dějinám „normalizace“. *Historia nova* sv. 6. Praha, ÚSD AV ČR a nakl. Maxdorf 1994, 123 s.; JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Československý parlament v polistopadovém vývoji*. Federální shromáždění mezi 17. listopadem 1989 a 8. červnem 1990. Praha, Nadas 1993, 175 s.; MOŽNÝ, Ivo: *Proč tak snadno...* Některé rodinné důvody sametové revoluce. Praha, Sociologické nakladatelství 1991, 81 s.; DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra – KUNC, Jiří: *O přechodech k demokracii*. Praha, Sociologické nakladatelství 1994, 157 s. aj.
 - 2 Archiv KC OF je deponován v *Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*. Vzhledem k tomu, že je kontinuálně doplňován o nové písemnosti, zejména osobní proveniencí, není tento fond dosud považován za uzavřený. Interní písemnosti KC OF jsou uspořádány, tvoří je přibližně 50 archivních kartonů. Audiodokumentaci tvoří ucelená sbírka nahrávek interních jednání KC OF v listopadu a prosinci 1989 (Vladimír Hanzel: *Archiv 1989. Dokumentární nahrávky*, 45 audiokazet). Videodokumentace viz 9 zvláštních vydání nezávislého *Originálního videožurnálu* z listopadu a prosince 1989. Materiály Československé televize jsou z finančních důvodů těžko přístupné.

převzetí moci, diferenciacie a jednoty opozičního hnutí, vývoje jeho postojů ke státní moci v rozhodujících „revolučních“ týdnech. Některé úseky jeho interpretace považují za diskutabilní, avšak tento článek není polemikou. Klade si za cíl přispět k zahájené diskusi především tím, že ji obohatí o fakta zatím ne dostatečně známá. Ve snaze o materiálovou úplnost obsahuje hodnotící prvky v menší míře než fakta. Prioritou tohoto textu je pokus o postižení vnitřní struktury OF od 19. listopadu do 10. prosince 1989, nikoli analýza jednání delegací OF a VPN s vládní mocí a historické hodnocení těchto jednání.

Občanské fórum vzniklo v podmínkách rozkladu dosavadní moci, což vedlo k jeho závratně rychlému vzestupu. Avšak teprve v tomto procesu se stávalo rozhodující politickou silou opírající se o celospolečenský konsenzus a uvědomující si sebe samu. Koordinační centrum nebylo jednoduše organizací. I v krátkém časovém úseku prvních tří týdnů prošlo, pod vlivem vnitřních i vnějších faktorů, mnoha proměnami. Proto si tento text klade za cíl ukázat nejen jeho vznik, ale také proces jeho strukturační a počátků sebedefinice jako celorepublikového politického hnutí. Považují jej, jak z důvodů faktografických, tak interpretačních, za otevřený. „Revoluční“ dění uvnitř opozičního společenství lze charakterizovat jako mnohodimenzionální (neustálá horizontální i vertikální mobilita osob, tvarová variabilita vnitřní struktury a hierarchie, paralelita událostí). Z důvodů heuristických a metodických není možné danou látku absolutně systemizovat a zpřehlednit v jasném a faktograficky vyčerpávajícím výčtu. Text se pokouší zachytit pouze hlavní strukturotvorné a organizační tendence a jejich nositele; odhalit momenty případných obrátů či zvratů, které poznamenaly vnitřní život hnutí; nezatajovat minoritní „nonkonformní“ tendence projevující se na jeho půdě i případné pokusy o jejich eliminaci.

1. Založení Občanského fóra

Představitelé několika nezávislých iniciativ se účastnili povolené studentské demonstrace, která začala v pátek 17. listopadu 1989 v 16,00 na Albertově a kolem dvaadvacáté hodiny byla ukončena tvrdým zásahem policejních sborů na Národní třídě, jen jako soukromé osoby.³ Ani v operačních spisech StB se neobjevily záznamy o mimořádných aktivitách v disentu.⁴ Bezprostředně po brutálním zásahu pořádkových jednotek proti účastníkům manifestace na Národní třídě se zrodila myšlenka protestu formou stávky pražských vysokých škol, k níž se ještě ten večer připojili někteří herci a divadelníci. Studenti uměleckých škol, herci a ostatní umělci svolali na sobotu 18. listopadu 1989 na druhou hodinu odpolední

3 Závěrečná zpráva vyšetřovací komise Federálního shromáždění pro objasnění událostí 17. listopadu 1989 na s. 64 a 65 uvádí, že manifestace se zúčastnili L. Lis, Z. Jičínský, A. Vondra, A. Dubček, R. Battěk. V době příprav požádali K. Štindl a E. Mandler o možnost veřejného vystoupení na Albertově. Byli však zdvořile odmítnuti. Pořadatelé – zástupci SSM i nezávislí studenti – programově odmítali z důvodů pravděpodobných komplikací s příslušnými úřady a orgány spolupráci s nezávislými iniciativami. (*Čas Demokratické iniciativy 1987–1990. Sborník dokumentů* / Milan Otáhal, Růžena Hlušíčková. České Budějovice, Nadace Demokratické iniciativy 1993, s. 266.) Demonstrace se zúčastnili rovněž V. Benda a J. Urban (HVÍŽDALA, Karel: *Výslech revolucionářů z listopadu 1989*, Praha, Bestseller 1 1990, s. 13 a 45.) a nepochybně i další aktivisté.

4 Závěrečná zpráva..., c. d., s. 65.

shromáždění do Realistického divadla na Smíchově, aby přijali společné stanovisko k pátečním událostem. V sobotu dopoledne pokračovala aktivita několika studentů, kteří tvořili zárodky stávkových výborů zatím převážně uměleckých vysokých škol.

Účastník páteční manifestace A. Vondra formuloval v sobotu dopoledne společně s dalšími mluvčími Charty 77, D. Němcovou a T. Hradílkem, „dost ostré“ protestní prohlášení.⁵ Podle Vondrova svědectví se kostra tohoto dokumentu stala základem pro návrh prvního svolání Občanského fóra, a proto se na jeho obsah podívejme blíže.

V dokumentu Charty 77 se píše, že se „včera 17. listopadu 1989“ uskutečnila největší manifestace za posledních dvacet let. Zúčastnilo se jí na 50 000 lidí, kteří vyžadovali okamžité zahájení celospolečenského dialogu, odstoupení nynějšího stranického a politického vedení země, svobodné volby, zrušení monopolu KSČ a důsledné uplatňování lidských práv, včetně propuštění politických vězňů. Protože komunistická moc odpověděla na tento nepřeslechnutelný hlas brutálním zákrokem, vyzývá Charta 77 k neprodlenému řešení. Požaduje: 1. Odstoupení všech členů stranického a státního vedení, kteří jsou přímo odpovědní za brutální postup proti vlastním občanům. 2. Okamžité zahájení celospolečenského dialogu o budoucích reformách za plnoprávné účasti všech složek společnosti, včetně nekomunistických politických stran a církví, inteligence, dělníků, studentstva a nezávislých iniciativ. 3. Charta 77 vyzvala všechny občany, aby okamžitě všemi dostupnými pokojnými prostředky napomohli k uskutečnění celospolečenského dialogu. 4. Charta 77 se obrátila na veřejnost a politické představitele celého světa, aby politickým tlakem na současné československé vedení napomohli tento dialog začít.

Do bytu D. Němcové v Ječné ulici, kde se mluvčí Charty 77 dopoledne sešli na své pravidelné poradě, se dostavil J. Křížan s urgentním sdělením, že ve 14,00 hod. začíná v Realistickém divadle shromáždění divadelníků, na které studenti DAMU připravují vlastní prohlášení. Blízcí Havlovi spolupracovníci J. Křížan a A. Vondra se pak rokování v Realistickém divadle zúčastnili. Po vystoupení očitých svědků pátečních událostí přečetl herec T. Töpfer návrh společného svolání, který obsahoval sdělení o zahájení týdenní stávky herců a studentů a doporučení vyhlásit na pondělí 27. listopadu 1989 od 12,00 do 14,00 hodin stávku generální.⁶ Za tohoto stavu věcí A. Vondra usoudil, že je zbytečné zveřejňovat ještě dnešní prohlášení Charty 77. Návrh na zahájení stávky byl mnohem progresivnější, tím spíše, že s ním nevystoupila opozice, ale vysokoškolští studenti a populární herci. Diskuse, která se po přečtení návrhu rozpoutala, nebyla ovšem vůbec jednoznačná. Pochybovalo se zejména o úspěšnosti stávky. Začít stávkovat okamžitě, nebo v průběhu týdne, až bude jistota, že se ke stávce připojila všechna divadla? A. Vondra, který argumentoval polskou zkušeností, doporučoval začít stávkovat ihned, bez jakéhokoliv prodlání. O velkých rozpacích, jež v divadle panovaly, hovoří i J. Urban.⁷ Navzdory

5 *Deset pražských dnů (17.–27. listopad 1989)*. Dokumentace / Milan Otáhal, Zdeněk Sládek. Praha, Academia 1990, s. 34n.

6 *Výslech revolucionářů...*, c. d., s. 4 – Rozhovor s A. Vondrou. Průběh části jednání v Realistickém divadle nahrán videokamerou (*Originální videožurnál*, Zvláštní vydání č. 1).

7 *Výslech revolucionářů...*, c. d., s. 45. V rozhovoru s J. Urbanem se uvádí: „Bylo vidět, jak (herci) přemýšlí o všech rizicích. Různě se to handrkovalo až do čtyř hodin... až mi povolily nervy a začal jsem křičet: Já jsem... z Východoevropské informační agentury. Jestli to podepíšete, tak vám zaručuji, že do hodiny to vysílá Hlas Ameriky, Svobodná Evropa a všechny agentury to mají.“

tomu plénum nakonec předložený návrh prohlášení schválilo. S výzvou se odpoledne seznámila a ztotožnila všechna pražská divadla. Rozhodla se připojit k týdenní protestní stávce studentů a nabídnout v tyto dny divadelní prostory k široké veřejné diskusi. V průběhu sobotního odpoledne začaly zahraniční sdělovací prostředky vysílat zprávu, že páteční zákrok bezpečnosti si vyžádal život studenta Matematicko-fyzikální fakulty UK Martina Šmída. Tato zpráva bezpochyby značně zradikalizovala veřejné mínění. V centru Prahy se rozhořely svíce a objevily plakáty se jménem oběti.⁸ K večeru na Václavském náměstí u sochy sv. Václava vyhlásil studentský předák Martin Mejstřík úmysl studentů a herců stávkovat.⁹

Václav Havel – přední osobnost československého disentu – přijel právě v tyto chvíle do Prahy, aby v Realistickém divadle shlédl plánované představení *Res Publica II.*, v němž měla být použita ukázka z jeho hry. Celý minulý týden trávil ve svém venkovském domě na Hrádečku a jeho „poslední opoziční aktivitou byla schůzka 12. listopadu 1989 s řadou spolupracovníků, na níž připravovali organizaci manifestace chystané na 10. prosince 1989“.¹⁰

Myšlenka, že opoziční kruhy by ve společenskopolitickém klimatu změněném pátečními událostmi na Národní třídě měly vystupovat jednotně, se začala proměňovat ve skutek v neděli 19. listopadu.¹¹ Nemáme a myslím si, že ani nemůžeme mít úplný přehled o všech úmyslech, pohybu a vzájemné spolupráci vůdčích činitelů hlavních nezávislých skupin v tomto časovém momentu. Ze zdrojů, které jsou k dispozici, můžeme načrtnout jen přibližný obraz. Zdá se, že na potřebě sjednotit opozici se shodovali všichni bez výjimky. Stejně tak na osobnosti, která by jednotu ztělesňovala – na Václavu Havlovi.

Pokusme se nyní ve stručnosti rekonstruovat nedělní události. Ráno se telefonicky spojil představitel Československé demokratické iniciativy (ČSDI) Emanuel Mandler s předsedou Klubu za socialistickou přestavbu – Obroda Milošem Hájkem a předložil mu návrh na společný postup. Do Hájkova bytu přicházeli mezitím další členové Obrody společně s J. Urbanem. Ten navrhl, aby všechny opoziční skupiny utvořily koordinační orgán, který by se nazýval „Fórum“. M. Hájek se pokusil znovu spojit s E. Mandlerem, dozvěděl se však od jeho manželky, že ho zatklí.¹² M. Hájek předal představiteli vedení ČSDI Karlu Štindlovi telefonický vzkaz, aby se dostavil do bytu V. Havla. K. Štindl se cestou telefonicky dohodl s Bohumilem Doležalem na odpolední schůzce představitelů Masarykovy společnosti v bytě Evy Štolbové.¹³

8 Zajímavým a nepříliš známým faktem je, že zprávu o údajné smrti Martina Šmída popřela už na sobotním večerním diskusním fóru v Realistickém divadle redaktorka Svobodného slova Jana Šmídová, Martinova matka. (*Rozhovory s revolucionáři...*, c. d., s. 4 – Rozhovor s A. Vondrou.)

9 Průběh krátké, rozsahem neveliké, avšak do jisté míry organizované demonstrace v sobotu 18. listopadu popisuje TŮMA, Oldřich: *Zítřka zase tady!* Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén. *Historia nova sv. 7*. Praha, ÚSD AV ČR a nakl. Maxdorf 1994, s. 18. Odtud víme, že demonstraci řídil přední člen iniciativy České děti P. Placák.

10 *Závěrečná zpráva...*, c. d., s. 66.

11 S názorem M. Otáhalo, že opozice zareagovala na události po 17. listopadu pozdě (*Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 98–99) si dovoluji polemizovat. Vzhledem k názorové pluralitě, která v opozičních kruzích panovala, i k nepředvidatelným okolnostem, jež nastaly, je naopak relevantní konstatovat, že ke sjednocení opozice došlo poměrně rychle a bez větších průtahů. Není bez významu, že se to podařilo ještě na konci rušného víkendu.

12 KOHOUT, Luboš: *Obroda v hnutí odporu a v převratu*, rukopis uložený v ÚSD AV ČR, Praha 1994, s. 64–67.

13 *Čas Demokratické iniciativy...*, c. d., s. 266–267 – Rozhovor s K. Štindlem.

Do Havlova bytu dorazili nejdříve J. Urban s M. Hájkem, vzápětí i K. Štindl. Přítomni už byli R. Battěk, J. Křížan, A. Vondra, V. Hanzel, později R. Palouš, M. Palouš...¹⁴ Krátce po poledni se přítomní shodli na názvu Občanské fórum (OF) a rozhodli, že zakládající schůze, která by měla poskytnout Občanskému fóru širší konsenzus, bude svolána na 20,00 hodin do Činoherního klubu v Praze 1. V. Havel předal svému tajemníkovi V. Hanzelovi soukromý adresář, aby sezval na večerní shromáždění co možná nejširší a nejreprezentativnější okruh lidí.¹⁵ Kontaktování byli i ústřední tajemník ČSS J. Škoda, představitel takzvaného obrodného proudu v ČSL, J. Svoboda a další. M. Hájek byl přítomnými pověřen, aby s novými skutečnostmi seznámil Václava Bendu. Hájek byl však při vstupu do Bendova domu (jako všichni ostatní, kteří chtěli V. Bendu v neděli odpoledne navštívit) zadržen příslušníky StB a propuštěn až po půlnoci.¹⁶ Až do 15,00 hodin, kdy se V. Havel s V. Hanzelem odebrali do Činoherního klubu, se v Havlově bytě diskutovalo o podobě prvního svolání OF, o politické strategii. Nevíme přesně, kdo z přítomných a jakým dílem ovlivnil podobu tezí, které se měly stát podkladem pro diskusi v Činoherním klubu. Nemáme rovněž žádné zprávy o tom, že by během této diskuse docházelo k větším koncepčním sporům, kromě jediné zmínky. K. Štindl se pokusil, jak sám uvádí, seznámit přítomné s programem ČSDI. Spočíval v rychlé realizaci svobodných voleb do ústavodárského shromáždění na přechodnou dobu do vytvoření demokratické ústavy a v ustavení přechodné (úřednické) vlády. Lidové hlasování mělo pak přijmout navrženou ústavu. Poté by byly vypsané nové volby. Tento dalekosáhlý návrh (mezi všemi ostatními, které v této fázi na různých místech vznikaly, ovšem zcela ojedinělý) byl odmítnut.¹⁷ Z Havlova bytu odešel K. Štindl na dohodnutou schůzku představitelů Masarykovy společnosti k E. Štölbové. Poněvadž již zpovzdálí zaregistroval přítomnost Státní bezpečnosti před jejím domem, změnil směr, a tak se pravděpodobně vyhnul zatčení. V líčení událostí neděle 19. listopadu 1989 stojíme nyní před otázkou, na kterou zatím nikdo nenašel úplnou a uspokojivou odpověď, parlamentní Komisi pro vyšetřování událostí 17. listopadu nevýmaje. Proč StB nezasáhla proti opozičním skupinám rovnoměrně? Bylo to jejím záměrem, nebo v ní už převládal chaos a váhání? Jen v náznaku se tohoto problému nedávno dotkl Pavel Žáček. Bez bližší specifikace zdroje uvedl, že po 17. listopadu „kromě sebezáchovného sběru informací došlo plánovitě k odstavení takzvaných extremistů (rozuměj osob, které měly v hlavě jasný program a byly organizačně schopné) pomocí vlivové agentury či jiným způsobem (například situace v Severočeském kraji či zajištění představitelů

14 Uvádím jen ty osoby, které na schůzce prokazatelně byly. A. Vondra hovoří o deseti lidech, kteří se tu vystřídalí: „Přicházeli..., aniž bylo cokoli domluveného, všichni prostě cítili, že je potřeba něco udělat.“ (*Výslech revolucionářů...*, c. d., s. 4); srov. dále rozhovor s J. Urbanem, *tamtéž*, s. 46. Přítomnost R. Palouše dokládá jeho *Zápisník z 19.11.–23.12.1989*, rukopis, s. 1. (Zápisník je v osobním vlastnictví R. Palouše, který jej laskavě zapůjčil pro historiografické účely.)

15 *Závěrečná zpráva...*, c. d., s. 67.

16 KOHOUT, L.: *Obroda...*, c. d., s. 65; V. Bendovi bylo po celý den znemožněno vycházet z domu. (*Rozhovory s revolucionáři...*, c. d., s. 13.)

17 *Čas Demokratické iniciativy...*, c. d., s. 266n. V rozhovoru s K. Štindlem se uvádí: „...po prvních větách Havel jakoukoliv diskusi na toto téma odmítl; panovala tam hektická atmosféra přípravy večerního shromáždění v Činoherním klubu podle již víceméně předem promyšlených představ, v nichž vůdčí roli hrála myšlenka dialogu se stávající komunistickou mocí.“

Demokratické iniciativy), čímž byli vybraní představitelé opozice vyřazeni z počáteční fáze rozhodovacího procesu a ztratili s událostmi kontakt. Rozhodující místa byla již zabrána.¹⁸ Žáčekovo vysvětlení je pravděpodobné, bylo by však potřeba doložit je hodnověrnými argumenty.

Na 18. hodinu byla podle odpoledního ujednání svolána schůzka hlavních aktivistů vznikajícího OF opět do Havlova bytu, kde zřejmě mělo dojít k závěrečným přípravám na večerní shromáždění. Mezi odpolední návštěvníky přibyl Václav Malý, jenž se právě vrátil ze severní Moravy a na Václavském náměstí potkal R. Battěka. Malý uvádí, že se na této schůzce ještě probíral a upravoval návrh svolání OF.¹⁹ Do Činoherního klubu odešel V. Havel z důvodů osobní bezpečnosti o něco dříve než ostatní.²⁰ Ve 20,00 hodin začala v Činoherním klubu zakládající schůze Občanského fóra. Otázku věkové a názorově politické skladby účastníků nemůže tento článek z heuristických důvodů v úplnosti vyřešit, proto zůstává nadále otevřená. Mimo pochybnost je však skutečnost, že snahou organizátorů bylo sezvat shromáždění, které by bylo v nejvyšší možné míře reprezentativní a mohlo tak při vytváření sjednocené opozice dospět k pevnějšímu a trvalejšímu názorovému konsenzu. V divadle byli přítomni představitelé všech složek společnosti, které rozpoutaly revoluční proces a měly největší zájem na podstatných změnách společensko-politického klimatu v zemi – studentstva, kulturních pracovníků, nezávislé i oficiální inteligence.²¹ Do klubu se rovněž dostavili zástupci českých stran Národní fronty i několik členů KSČ. Na prázdné pódium vystoupil A. Vondra a přednesl úvodní slovo. Po krátké pěvecké improvizaci Vladimíra Mertvy, která měla uvolnit napjatou atmosféru, byli na jeviště postupně zváni reprezentanti opozičních proudů, politických stran a skupin: Václav Havel (Charta 77), Václav Malý (Charta 77), Jana Petrová (NMS), Rudolf Battěk (HOS), Petr Čepek (herec), Petr Kučera (ČSS), Jiří Křižan (iniciátor petice *Několik vět*), Michael Kocáb (iniciativa Most), Josef Zvěřina (filozof a teolog), Jan Škoda (ČSS), František Reichel (ČSL), Radim Palouš (Charta 77), Josef Svoboda (ČSL), Věnek Šilhán (Obroda), Milan Hruška (horník), Jan Obdržálek (KSČ), Dana Němcová (Charta 77), Dan Větrovský (student), Karel Štindl (ČSDI), Joska Skalník, O. Trojan (student FAMU), Eliška Horelová (spisovatelka), Josef Kemr a Jiří Bartoška (herci).²² Po obsazení jeviště dostal slovo V. Havel. Hovořil o tom, že v nastalé dramatické situaci se na mnoha místech volá po dialogu, není však vůbec jasné, kdo s kým by jej měl vést. Dialog musí mít celospolečen-

18 ŽÁČEK, Pavel: Proč v listopadu 1989 padl komunistický režim? Úloha StB při potlačování protirežimních politických aktivit v komunistickém Československu. In: *Lidové noviny*, (18.11.1994), č. 271, s. 9. Autor článku je pracovníkem Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování činnosti StB.

19 *Výslech revolucionářů...*, c. d., s. 31 – Rozhovor s V. Malým. K účastníkům schůzky se připojil i dosud nejmenovaný Ladislav Lis.

20 *Deset pražských dnů...*, c. d., s. 627 – Rozhovor s M. Paloušem.

21 Živou představu o rokování v Činoherním klubu poskytuje videozáznam (*Videožurnál*. Zvláštní vydání č. 1 – Činoherní klub 19.11.1989, 20,00 hodin). Snímek je však sestříhán a proložen dodatečným komentářem. O názorovém vření v hledišti neposkytuje žádný obraz. O průběhu diskuse a její atmosféře nás zpravuje pouze HORÁČEK, Michal: *Jak pukaly ledy*. Praha, Ex libris 1990, s. 44–50.

22 Obsazení jeviště Činoherního klubu rekonstruováno především dle fotografie Jaroslava Kořána, publikované naposledy v *Nedělních Lidových novinách*, (19.11.1994), č. 46, s. 1 a 3. Použito i cit. *Originálního videožurnálu*. Zvláštní vydání č. 1. Z videosnímku je však patrné, že se personální skladba na jevišti v průběhu zasedání proměňovala.

skou formu, být „veřejnou a svobodnou diskusí o budoucnosti této země“. V poslední době požadovaly dialog pouze nezávislé iniciativy, s kterými odmítala státní moc jednat. Navíc tyto skupiny reprezentují pouze své členstvo a své příznivce a nemohou zatím o sobě tvrdit, že zastupují celou společnost. Události posledních dní však ukázaly, jakou roli hraje studentstvo a divadelní obec. Z těchto důvodů by mělo být Občanské fórum tělesem sdružujícím oficiální i nezávislé struktury, které „by se nabídlo, že bude operativním partnerem moci při jednání“.²³ Do OF má možnost vstoupit každý, kdo se cítí být jeho členem. Občanská fóra nechtě vznikají v celé republice.

Václav Havel pak přečetl návrh základního svolání OF, které obsahovalo: 1. Požadavek odstoupení osmi konkrétních osob „odpovědných za mnohaletou devastaci všech oblastí společenského života u nás“ – G. Husáka, M. Jakeše, J. Fojtíka, M. Zavadila, K. Hofmana, A. Indry, M. Štěpána a K. Kincla. 2. Požadavek ustavení parlamentní komise pro vyšetření pátečního brutálního zásahu bezpečnosti proti studentské manifestaci. 3. Požadavek okamžitého propuštění všech politických vězňů. 4. Požadavek zveřejnění svolání Občanského fóra ve sdělovacích prostředcích. 5. Podporu dvouhodinové generální stávky vyhlášené na pondělí 27. listopadu.²⁴

23 Havlova úvodní řeč *in extenso* zaznamenána v *Originálním videozáznamu*. Zvláštní vydání č. 1.

24 Milan Otáhal (*Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 103) uvádí, že „prohlášení... nepodpořilo generální stávku, která byla nejsilnější zbraní opozice, neboť zapojovala do boje proti režimu nejširší vrstvy obyvatelstva, jež se stávaly skutečným politickým subjektem“. Toto tvrzení však ve světle detailní analýzy písemných dokumentů i ústních svědectví (kterou M. Otáhal ovšem neprovedl) neobstojí. Otáhal vyšel ze znění svolání, které v pondělí 20. listopadu otiskl *Informační servis č. 1.*, odkud jej jako spolueditor převzal do edice „revolučních“ dokumentů *Deset pražských dnů...*, c. d., s. 48. V svolání otištěném v IS se pasáž o podpoře generální stávky skutečně neobjevuje. Naproti tomu všechny exempláře základního svolání uložené v archivu KC OF sekvenci o generální stávce obsahují. („OF se staví celou svou autoritou za myšlenku generální stávky dne 27.11. od 12,00 do 14,00 hod., k níž vyzvali pražští vysokoškoláci, a chápe ji jako výraz podpory požadavků, o nichž chce se státním vedením jednat.“) Vysvětlení dvojí podoby základního dokumentu OF se na diskusním semináři *Proměny politického systému Československa na přelomu let 1989–1990*, který se konal 10. a 11.12.1994 v paláci Kolowrat (diskuse vyjde tiskem jako mimořádné číslo dvouměsíčníku *Listy* v roce 1995, Hanzelovo vystoupení na s. 24–25), pokusil podat Vladimír Hanzel, který byl jako osobní tajemník V. Havla přímým svědkem všech klíčových událostí od 19.11.1989: „V původním prohlášení byla věta, odstavec o podpoře generální stávky. Ovšem došlo k tomu, že při dalším přepisování tohoto textu byl v jednom případě tento odstavec nedopatřením vynechán. My jsme to dokonce zjistili a snažili se ten špatný text stáhnout, ale mělo to už svůj život... Čili existovaly dvě verze. Správná je s tím odstavcem, že OF podporuje generální stávku.“ Toto na témže fóru potvrdil i moderátor diskuse v Činoherním klubu R. Palouš (s. 25). Důkazů je ovšem více. Ve výše citované edici *Deset pražských dnů...*, c. d., s. 605–607 je otištěn rozhovor M. Otáhala a Z. Sládky s Václavem Malým, který tu uvádí, že „...už v prvním prohlášení OF byl vznesen požadavek generální stávky...“. První tiskový mluvčí OF Malý – jeden z 18 signatářů základního svolání OF – byl stejně jako Hanzel přítomen na všech prvních poradách užšího grémia OF. Je podivné, že Otáhal, který rozhovor s Malým vedl, nebere na jeho závažné svědectví zřetel. Svědectví M. Horáčka v knize *Jak pukaly ledy...*, c. d., s. 44–50, je nejvíce průkazné: výzvu ke generální stávce přečetl Havel už v návrhu svolání. Komentář k videozáznamu části diskuse v Činoherním klubu 19. listopadu (*Originální videozáznam*. Zvláštní vydání č. 1), v němž je celé svolání přečteno, obsahuje výše citovanou pasáž o generální stávce. Na videosnímku je zachyceno vystoupení J. Zvěřiny, který o ní hovoří jako o samozřejmé součásti svolání. Uvedená svědectví opravňují vyjést jednoznačný závěr: svolání OF přijaté v Činoherním klubu obsahovalo podporu generální stávky. Z citátu uvedeného na začátku této poznámky i z dalšího kontextu jasně vyplývá, jak závažné místo v Otáhalově interpretaci zaujímá zmínka o tom, že OF se za generální stávku nepostavilo. Z tohoto důvodu považují za nutné zmínit se alespoň ve zkratce o vztahu OF ke generální stávce v průběhu prvního revolučního týdne. K prvnímu vystoupení představitelů OF na masové demonstraci došlo v úterý 21. 11., kdy Fórum

Po přečtení návrhu následovala bouřlivá, kontroverzní diskuse, kterou řídil R. Palouš. Zaznívaly v ní velice různé názory a postoje, umírněné i radikálnější, věcné i zcela nepřipadné. Hned na počátku odmítl J. Křížan navázat a vést dialog se zkompromitovanými představiteli stranického vedení. Návrh Jana Rumla, aby byl dialog se státní mocí podmíněn splněním všech požadavků OF, patřil rovněž k těm radikálním. Nakonec se však neprosadil.²⁵ Splnění základních požadavků se stalo předmětem dialogu, nikoliv jeho podmínkou. Na druhé straně i výzvy k umírněnému postupu se setkaly s jednoznačným nesouhlasem. Projev režiséra Jiřího Svobody, člena KSČ, byl dokonce vypískán. Na závěr debaty si vzal slovo opět V. Havel a přečetl provolání OF, doplněné o přijaté dodatky a změny. R. Palouš nechal ještě hlasovat o tom, zda v provolání budou straničtí činitelé odpovědní za mnohaletou devastaci společnosti uvedení jmenovitě či nikoliv. Drtivá většina přítomných se vyslovila pro jmenovité uvedení, což modifikovalo a radikalizovalo včerejší první bod provolání Charty 77, v němž požadavek demise nebyl formulován jmenovitě. Občanské fórum požadovalo odstoupení takřka celé stranicko-státní špičky. Uvedme funkce, které komunističtí funkcionáři uvedení v provolání zastávali: prezident republiky, generální tajemník ÚV KSČ, vedoucí ideologického oddělení ÚV KSČ, předseda ROH, člen předsednictva ÚV KSČ, předseda Federálního shromáždění ČSSR, vedoucí tajemník Městského výboru KSČ a federální ministr vnitra. Tímto požadavkem a výzvou ke generální stávce dostalo základní provolání OF, které bylo výsledkem kompromisu, ostrý konfrontační ráz.

K hodnocení významu založení Občanského fóra jen velice stručně. Použijeme-li metaforu, mohli bychom říci, že OF naskočilo do jedoucího vlaku. Převzalo, potvrdilo a tím i značně posílilo a upevnilo strategii, která se zrodila v průběhu včerejšího dne ve studentských a hereckých kruzích. Cíle Občanského fóra byly explikovány v závěru provolání: svobodné volby a demokratická společnost. Jednání o vznosených požadavcích chápalo proto jako „začátek celospolečenské diskuse o budoucnosti Československa ... na cestě k demokratickému společenskému uspořádání, a tím i k hospodářské prosperitě“.

Provolání oznamovalo, že vznik Občanského fóra odpovídá vůli čtyřiceti tisíc dosavadních signatářů petice *Několik vět*. Těchto čtyřicet tisíc občanů představovalo v neděli 19. listopadu 1989 večer výchozí reálnou společenskou sílu Občanského fóra. Měla-li váha opozice nadále vzrůstat, musel se počet jeho přímých příznivců zvyšovat.

Po ukončení jednání byl zvolen osmnáctičlenný výbor, který měl v nejbližších dnech reprezentovat OF. Členové výboru podepsali přijaté provolání. Byli to: R. Battěk, P. Čepek, V. Havel, M. Hruška, M. Jelínek, M. Kňažko, L. Kopecký, J. Křížan, V. Malý, M. Mejstřík, P. Oslzlý, L. Pátý, J. Petrová, Jan Ruml, V. Šilhán, O. Trojan, J. Vavroušek, A. Vondra. Po ukončení schůze odnesli Václav Malý a Alexander Vondra provolání OF na ustavující

společně se studenty vyhlásilo, že generální stávka má být výrazem podpory všech opozičních požadavků. Ve středu 22. 11. zveřejnilo OF instrukci o tom, jak by měla být stávka organizována a jak by měla proběhnout, zejména v nepetržitých provozech a zdravotnických zařízeních. Ve všech dalších prohlášeních, tiskových komuniké a osobních vystoupeních představuje až do konce týdne generální stávka nejdůležitější politickou zbraň opozice. V průběhu pátku 24. listopadu dochází k změně v pojetí stávky. Vedení OF její ideu aktualizovalo. Generální stávka se měla stát „symbolickým celonárodním referendem o právu jedné politické strany na vedoucí úlohu ve společnosti“.

25 *Deset pražských dnů...*, c. d., s. 652 – Rozhovor s J. Rumlem; Srov. s Otáhalovou argumentací *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 103.

zasedání Pražského koordináčního stávkového výboru vysokých škol v budově ČVUT na Karlově náměstí. Zde se odehrávalo podobné drama jako včerejšího dne v Realistickém divadle a před několika hodinami v Činoherním klubu – spor mezi radikálnější naladěnou²⁶ a umírněnější skupinou. Ke kompromisní dohodě dospěli studenti až pozdě k ránu.²⁷ Dokument sjednocující pražské studenty vyzýval k časově neomezené všelidové diskusi. Z provolání OF převzal všechny čtyři požadavky a připojil k nim pátý – zrušení vedoucí úlohy KSČ v ústavě.²⁸ Na úsvitu nového týdne se studenti a Občanské fórum spojili do jednotného opozičního proudu.

Kontakt opozice s občany. Proměna OF v mluvčího české veřejnosti

Období od ukončení ustavující schůzky do veřejného vystoupení na Václavském náměstí v úterý 21. listopadu vyplňuje prvních čtyřicet hodin existence a působení Občanského fóra. Zprávy o tom, co v tomto mezidobí OF podnikalo, jsou velice útržkovité. V pondělí dopoledne se v galerii U Řečických sešel výbor,²⁹ který byl večer zvolen v Činoherním klubu. Někteří jeho členové v průběhu dne navštěvovali stávkující vysoké školy a divadla, kde hovořili o založení OF a jeho cílech.³⁰ V 16,00 se zcela zaplnilo Václavské náměstí, kde došlo k první velké listopadové demonstraci, jejíž průběh byl z větší části spontánní.³¹ Od sochy sv. Václava promluvil ke shromáždění předák SSM Vasil Mohorita, který podpořil

26 K radikálům patřili studenti DAMU a FAMU, jejichž zástupce přednesl v Činoherním klubu doposud nejradikálnější listopadové prohlášení nazvané „Nečekat – Jednat!“. Provolání je otištěno v edici *Deset pražských dnů...*, c. d., s. 78–79. Prohlášení odmítá jakoukoliv formu dialogu se státní mocí, kterou chápe jako zločinnou, a obsahuje tyto požadavky: potrestání všech osob odpovědných za páteční zásah na Národní třídě; okamžité vypsání mimořádných voleb; vypuštění klauzule o vedoucí úloze KSČ z ústavy; ústavní zákon o právu shromažďovacím; všelidovou diskusi o současných poměrech v ČSSR; registraci Lidových novin; propuštění politických vězňů; prodiskutování tohoto stanoviska v živém vysílání Čs. televize; objektivní zpravodajství sdělovacích prostředků. Posledním bodem dokumentu je vyhlášení dvouhodinové generální stávky na pondělí 27. listopadu. Vystoupení studenta s tímto prohlášením v Činoherním klubu viz cit. *Originální videožurnál. Zvláštní vydání č. 1.*

27 „Studenti byli rozděleni na dva tábory: tábor radikálů hlavně z uměleckých škol... a tábor umírněných, spíš z technických a přírodovědných škol. Nakonec zvítězil kompromis – jehož výsledkem se stalo první společné studentské prohlášení.“ (*Deset pražských dnů...*, c. d., s. 662 – Rozhovor s A. Vondrou). Jednání se zúčastnili zástupci těchto vysokých škol: AMU (DAMU, FAMU, HAMU); UK (fakulty pedagogické, filozofické, všeobecného lékařství, matematicko-fyzikální, žurnalistiky, přírodovědné a tělesné výchovy a sportu); ČVUT (fakulty jaderného inženýrství, architektury, strojní, stavební, elektrotechnické); VŠCHT; VŠE; VŠZ; Husovy čs. bohoslovecké fakulty.

28 Společné studentské prohlášení otištěno v dokumentech *Deset pražských dnů...*, c. d., s. 77. Hlavním přínosem této edice dokumentů je shromáždění značného množství cenného písemného materiálu, který by později mohl nenávratně zmizet. Edice má však některé věcné nedostatky, které lze postřehnout teprve pod analytickým drobnohledem. Na mysl mám především nesprávnou dataci a filiaci některých důležitých dokumentů, neuvedení důležitých okolností při jejich vzniku (nedostatečný kritický aparát). Badatel zabývající se analýzou počátků „listopadové revoluce“ by měl k této edici přistupovat obezřetně.

29 *Deset pražských dnů...*, c. d., s. 604 a 627 – Rozhovor s V. Malým a M. Paloušem. M. Palouš tu uvádí: „Nicméně na pondělní schůzku, ať z těch či oněch příčin, přišlo více lidí, než bylo pozváno. Vytvořila se jakási dynamická skupina, stále se proměňující, spíš stále rostoucí skupina.“

30 *Zápisník R. Palouše...*, c. d., s. 2; *Rozhovory s revolucionáři...*, c. d., s. 5 – Rozhovor s A. Vondrou.

31 Část manifestace zachycena na nahrávce cit. *Originálního videožurnálu. Zvláštní vydání č. 1.*

studentskou stávkou a zavázal se, že v případě represí proti studentskému hnutí rezignuje na svou funkci. Na schůzce v Realistickém divadle, zahájené po odpolední manifestaci, zvolil výbor Václava Malého tiskovým mluvčím OF,³² rozhodl o založení tiskového centra, které se „záhy osamostatnilo jako Nezávislé tiskové středisko“ a od 20. listopadu vydávalo deník *Informační servis*.³³ Rovněž se diskutovalo o způsobu, jakým by mělo OF vystoupit na zitřejší demonstraci.

V úterý 21. listopadu dopoledne jednání pokračovalo opět v galerii U Řečických. Původní záměr oslovit demonstranty od pomníku sv. Václava vystřídal nápad využít strategicky výhodněji položený balkon Melantrichu. Přes počáteční odpor několika konzervativních předáků socialistické strany a vedení Lidového nakladatelství bylo Občanskému fóru vystoupení z budovy Melantrichu umožněno. V úterý po šestnácté hodině představil V. Havel dvousettisícovému shromáždění Občanské fórum poprvé:³⁴ „Jsem spisovatel, nikoli táborový řečník. Promluví jen velmi krátce. OF je zamýšleno jako okamžitá a prozatímní reprezentace kriticky smýšlejících občanů. Může se k němu spontánně přidat kdokoliv, kdo se cítí být jeho členem.“³⁵ Výsledek prvního veřejného vystoupení opravňoval ke konstatování, že Občanské fórum, které se v neděli deklarovalo jako mluvčí čtyřiceti tisíc, podporují nyní „statisíce občanů“.³⁶ Na večerní tiskové konferenci Václav Havel uvedl, že se OF zatím „necítí být způsobilé vést dialog s představiteli moci“. Partnerem pro jednání by se měl stát kvalifikovaný všeobčanský výbor, jenž by zahrnoval široké spektrum naší veřejnosti³⁷ – opozici i občany z oficiálních struktur.

Den poté, ve středu 22. listopadu, reagovalo pražské OF na první zprávy o vzniku nových Občanských fór „na závodech, v institucích nebo v místech bydliště“ a vyzvalo jejich zástupce k navázání kontaktů s pražským centrem.³⁸ Prestiž opozičního hnutí rostla. Na shromáždění ve středu 22. listopadu, kterého se zúčastnilo kolem 200 000 občanů, to Václav Havel podtrhl slovy: „OF se v tuto chvíli stává reálným reprezentantem kriticky smýšlející československé veřejnosti, který začíná být brán vážně i soudobou státní mocí.“³⁹

32 *Deset pražských dnů...*, c. d., s. 605 – Rozhovor s V. Malým; dále srov. *Zápisník R. Palouše...*, c. d., s. 2.

33 *Rozhovory s revolucionáři...*, c. d., s. 5 – Rozhovor s A. Vondrou.

34 Na první přímý kontakt OF s manifestující veřejností vzpomíná R. Palouš. Lidé, kteří zcela zaplnili Václavské náměstí, byli obráceni směrem k pomníku sv. Václava, odkud kdosi ke shromáždění stejně jako včera promlouval. Palouš přistoupil k mikrofonu a řekl: „Hovoří k vám Občanské fórum.“ Na ta slova se všichni demonstrující otočili tvářmi k budově Melantrichu a začali skandovat: „Kdo to je? Kdo to je?“ Když Palouš oznámil, že v čele OF stojí Václav Havel, začal dav souhlasně volat: „Ať žije Havel!“ První manifestace OF začala. (Parafraze části rozhovoru týmu historiků Nadace H. Bölla s R. Paloušem, 20.10.1994, kaz. 1.)

35 *Svobodné slovo*, (22.11.1989), s. 1 a 3.

36 Dopis OF prezidentovi USA G. Buschovi a předsedovi Nejvyššího sovětu SSSR M. Gorbačovovi z 21.11.1989, uložen v *ÚSD AV ČR*, Archiv KC OF, sl. *Dokumenty OF*.

37 *Lidová demokracie*, (22.11.1989), s. 4.

38 Výzva pražského centra OF k nově zakládaným občanským fórum z 22.11.1989. (Uložena v *ÚSD AV ČR*, Archiv KC OF, sl. *Dokumenty OF*.) Kontaktní adresou bylo divadlo Laterna magika v Jungmannově ulici, které se stalo od čtvrtka 23. listopadu hlavním působištěm OF. (*Zápisník R. Palouše...*, c. d., s. 3.)

39 *Svobodné slovo*, (23.11.1989), s. 1 a 3. V. Havel dodal, že „v nejbližších hodinách se OF pokusí sjednotit všechny vznášené požadavky do jednotné listiny. Tyto požadavky podpoří, jak pevně věříme, všichni, kteří chtějí demokracii v naší zemi, manifestační generální stávkou v pondělí 27.11.1989.“

Podpora, kterou občané Fóru vyjadřovali, nadále rostla; doslova úměrně tomu, jak klesala důvěra v akceschopnost KSČ. Ve čtvrtek 23. listopadu skončil pokus vedoucího tajemníka Městského výboru KSČ Miroslava Štěpána získat na svou stranu dělníky výrobního komplexu ČKD nezdarem. Odpoledne přivedl předák Petr Miller dělníky tohoto závodu na manifestaci na Václavském náměstí. Občanské fórum se ústy Václava Havla prohlásilo za „jediného faktického představitele lidové vůle“. Ve středu 22. listopadu večer, krátce před zahájením pravidelné tiskové konference, nabídl Občanskému fóru své služby ekonomové z Prognostického ústavu. Václav Klaus jako jejich zástupce se tiskovky osobně zúčastnil a promluvil na ní.⁴⁰ Od této chvíle, jak podotkl Havel na čtvrtčním mítinku, „disponuje OF kvalifikovanými silami všech oblastí společenského života, schopnými vést svobodnou a věcnou diskusi o reálných cestách ke změně politických a hospodářských poměrů...“⁴¹

Původní výbor Občanského fóra se během prvního týdne značně rozrostl. Detailní rekonstrukci jeho složení a proměn není možné z heuristických důvodů provést. Od přesídlení do Laterny magiky (23. listopadu) pracovaly v OF víceméně už všechny osoby, které jsou uvedeny v prvních přehledech a seznamech aktivistů OF z přelomu listopadu a prosince 1989 (viz dále v textu). Iniciativní skupinu tvořilo podle vyjádření Ivana Dejmalá 20–60 lidí.⁴² Ta rokovala každý den v „kužárně“. Projednaná témata se ještě diskutovala v takzvaném plénu, které se scházelo každý den navečer v hledišti Laterny magiky.⁴³ V průběhu prvního týdne se pozornost OF zaměřila především na přípravu manifestací.⁴⁴ Iniciativní skupina se na svých zasedáních zabývala celkovou skladbou a výběrem řečníků.⁴⁵ Struktura vystupujících se v zásadě neměnila, zahrnovala široké spektrum občanské společnosti jako zřetelný výraz masové podpory, které se OF těšilo. Moderátor mítinků vždy výslovně vyvolával zástupce dělníků, studentů, herců, umělců, sportovců, ekologů, prognostiků a dalších. Na melantrišském balkónu se pokaždé objevovaly známé osobnosti.⁴⁶

V průběhu týdne KSČ postupně rezignovala na řešení krize pomocí ozbrojených sil a pokusila se alespoň propagandisticky eliminovat uskutečnění generální stávky. Marně.

40 *Deset pražských dnů...*, c. d., s. 631 – Rozhovor s Martinem Paloušem: „Fórum... najednou dostalo oporu v kompetentní skupině, která vypracovávala ekonomickou reformu. Od této chvíle se Klaus začal na práci Fóra aktivně podílet.“

41 Provolání OF z 23.11.1989, které přečetl V. Havel na Václavském náměstí, uloženo v *ÚSD AV ČR*, Archiv KC OF, sl. *Dokumenty OF*.

42 Diskusní seminář *Proměny politického systému v Československu...*, diskusní příspěvek Ivana Dejmalá, s. 56.

43 Názor I. Dejmalá potvrzuje Jan Ruml (*Deset pražských dnů...*, c. d., s. 653–654). V plénu se zpočátku scházelo každý den kolem 50 lidí. „Probíralo se, co se za den událo, a projednávaly se důležité věci. Každý mohl vystoupit s názorem.“

44 Středeční a čtvrteční manifestace byly připravovány už od 11,00 hod, tedy v podstatě 5 hodin bez přerušení. (*Zápisník R. Palouše...*, c. d., s. 3–5.)

45 *Rozhovory s revolucionáři...*, c. d., s. 3. A. Vondra zde uvádí, že se při organizování listopadových manifestací vycházelo z koncepce a příprav na předpokládané shromáždění 40 000 signatářů petice Několik vět, které bylo plánováno na 10.12.1989. „Na Den lidských práv jsme chtěli připravit shromáždění, které by nemělo čistě politický charakter. Chtěli jsme oslovit všechny signatáře a zdůraznit, že u zrodu Několika vět byli především umělci. Součástí manifestace měl být proto i kulturní program...“

46 *Rozhovory s revolucionáři...*, c. d., s. 31 a 34 – Rozhovory s V. Malým a R. Battěkem.

Rozhodujícím okamžikem v boji OF, studentů a umělců o charakter pondělní generální stávky se stala masová účast dělníků na čtvrtčním mítinku.

Zahájení rozhovorů s federální vládou. Potřeba vnitřní organizace a programu

V pátek 24. listopadu večer zaznamenalo Občanské fórum první politický úspěch. Pod tlakem událostí odstoupilo předsednictvo ÚV KSČ v čele s M. Jakešem. Nově zvolené vedení strany, v němž nadále setrvávala celá řada zkompromitovaných osob, Občanské fórum odmítlo akceptovat a vyzvalo veřejnost ke stupňování tlaku na státní moc.⁴⁷ Využilo k tomu i obou obrovských víkendových manifestací na Letenské pláni, která přenášela poprvé Československá televize. Zahájit jednání s ÚV KSČ bylo pro OF vlastně od počátku jeho existence nepřijatelné. Prostřednictvím iniciativy Most, jejíž oba představitelé M. Kocáb a M. Horáček udržovali permanentní styk s vysokým úředníkem federální vlády O. Krejčím, usilovalo Občanské fórum o zahájení jednání s předsedou federální vlády Ladislavem Adamcem jako zástupcem „vládní moci“, s nímž zamýšlelo rokovat především o požadavcích obsažených v prvním svolání OF. Adamec se však k samostatnému politickému kroku odhodlal až po pátečním zasedání ÚV KSČ, na němž se rozhodl rezignovat na svou účast v tomto orgánu. Ze sobotního mimořádného jednání federální vlády, které svolal, vzešlo komuniké, v němž vládní moc poprvé výrazněji vyšla vstříc požadavkům opozice.⁴⁸ Ve večerním televizním vystoupení pak oznámil, že je ochoten a připraven zasednout s delegací OF k jednacímu stolu. Do dialogu s federální vládou zahájeného v neděli 26. listopadu vstupovalo OF jako politická síla zformovaná v průběhu jediného týdne, avšak způsobilá jednat se státní mocí o zásadních změnách v oblasti politické i hospodářské.

OF pozvalo předsedu federální vlády Adamce na nedělní manifestaci na Letenskou pláň, po dopoledním jednání v Obecním domě. Adamcovo vystoupení na Letné prokázalo, že se ministerský předseda nehodlá vyvázat z podřízenosti vládní moci vůči ÚV KSČ. Předpokládal, že své reformní kroky bude i nadále koordinovat s vedením strany a s federálním shromážděním. Demonstranti, kteří zpočátku skandovali Adamcovo jméno, však tyto skutečnosti nepřijali a projev předsedy vlády doprovázeli pískotem a skandováním „*Už je pozdě!*“. Přestože Letenská pláň reagovala na Adamcovo expozé jednoznačně odmítavě, neztratil ještě Adamec podporu všech složek společnosti. V tomto okamžiku se, podle mého názoru, v plném světle projevy hranice, k nimž dosahovala míra obecně sdílené protikomunistické radikality. Zdánlivě jednotný proud se na chvíli zřetelně polarizoval. Určité složky společnosti (sociální skupiny, jež se názorově ztotožňovaly s reformistickou

47 Prohlášení Občanského fóra z 25.11.1989 – 4,30 hod., uloženo v *ÚSD AV ČR*, Archiv KC OF, sl. *Dokumenty OF*.

48 Viz *Svobodné slovo* (27.11.1989), s. 1. Vláda se mj. vyslovila pro urychlené propuštění všech politických vězňů a pro doplnění federální vlády o nestraniky a příslušníky jiných politických stran. Uložila ministrům vnitra, aby pozastavili výkon funkce velitelům pátečního zásahu proti studentské manifestaci, a zavázala se, že urychlí dopracování zákonů o spolčovacím, shromažďovacím a petičním právu, tiskového a branného zákona a společně s návrhem nové ústavy je ještě do konce roku předloží veřejné diskusi. Na tiskové konferenci oznámil mluvčí federální vlády M. Pavel, že předseda vlády Adamec rezignoval na své místo v ÚV KSČ na protest proti pomalému tempu přestavby.

politickou náplní deníků *Mladá fronta*, *Svobodné slovo* a *Lidová demokracie*, někteří studenti, a zejména někteří mimopražští obyvatelé) odmítaly být jen náznaky ostré konfrontační politiky. Některé sociální skupiny se neztotožnily s tím, že L. Adamce, který byl pro ně v těchto chvílích ztělesněním upřímného reformního úsilí, demonstranti na Letné vypískali.⁴⁹ Kritickou odezvu vyvolaly také vstupy moderátora V. Malého během druhé letenské manifestace. Zástupci vedení studentského hnutí vytýkali Občanskému fóru dokonce i to, že neumožnilo komunistům základních organizací, kteří zasedali o víkend v Paláci kultury, přečíst na Letné své usnesení. Názorovou polarizaci, která se v daném okamžiku mohla jevit jako nebezpečná a která měla na politiku OF svůj vliv, brzy překonal a antikvoval pokračující prudký a dynamický pohyb revolučního procesu.

V neděli 26. listopadu po návratu z Letné se v Laterně magice projevil náznaky krizové nálady, způsobené jednak týden trvajícím absolutním nasazením organizátorů manifestací, jednak rozmíškou se studentským hnutím.⁵⁰ Občanské fórum cítilo, že je potřeba změnit dosavadní způsob veřejného vystupování, proměnit se ve společenství odborníků, kteří by začali vážně řešit zásadní otázky nejbližší ústavní, politické a ekonomické budoucnosti Českoslovenka. Havlova slova o „konci etapy kritiky a začátku fáze programové“⁵¹ vyjádřila nejpriléhavěji sebereflexi Občanského fóra na konci prvního týdne. Na změněnou situaci reagovalo OF prohlášením, že „nevyhnutelná etapa velkých lidových vystoupení pomalu končí“.⁵² Na večerní tiskové konferenci pak Václav Klaus seznámil novináře a veřejnost s programovými zásadami Občanského fóra⁵³, jejichž první verze vznikla již v pátek 24. listopadu.⁵⁴ Na konečné redakci se během soboty a neděle spolupodíleli J. Vavroušek, P. Pithart, I. M. Havel, D. Kroupa, V. Benda a další. Dokument „Co chceme“ byl prvním pokusem o formulaci dlouhodobého politického programu. Během práce na programu se poprvé na scéně Občanského fóra výrazněji prosadil okruh mužů, kteří se větší měrou nepodíleli na práci vůdčího grémia. Tvořili v podstatě jakési volné seskupení odborníků, v němž se uplatnili všichni ti, kdo mohli a chtěli přispět k promýšlení otázek budoucnosti OF, jeho role v podmínkách budování pluralitní demokratické

49 Budiž mi na tomto místě dovoleno osobní svědectví, které snad nebude chápáno jako prohešek proti historické kritice. Při své návštěvě Ledče nad Sázavou a Havlíčkova Brodu, kde jsem dlel v pondělí odpoledne a v úterý dopoledne (27. a 28.11.1989), jsem byl velice překvapen tím, jak velké podpoře se zde L. Adamce stále těšil. Tuto skutečnost, kterou snad lze detailnějším bádáním v regionech prokázat, nemohu opomenout zdůraznit.

50 Krizovou náladu v Laterně se snažil zachytit HORÁČEK, M.: *Jak pukaly ledy...*, c. d., s. 178 a 179. Radim Palouš si do *Zápisníku...* (c. d., s. 15) poznamenal: „9,30 Schůze – neustále se mění situace, zmatek se stupňuje – dějiny nás předbíhají. Příprava odpolední manifestace – zima, sníh, metelice, úvahy o odvolání. Manifestace – improvizace do poslední chvíle. (...) Studenti se bouří proti V. Malému a proti tomu, že nebyli připuštěni komunisté z MV KSČ. Návrat – bouřlivé jednání – krize vrcholí. Jednání se studenty (M. Benda a Š. Pánek) – demise Vašků.“ Výsledkem večerní porady byla rezignace V. Malého na funkci tiskového mluvčího OF. Studenti Malému vytýkali způsob moderování manifestace (zejména jeho výrok „Podívej se Gusto, jak je tady husto“).

51 HORÁČEK, M.: *Jak pukaly ledy...*, c. d., s. 178.

52 Provolání „Občanské fórum k pražským manifestacím“ z 27.11.1989, uloženo v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Dokumenty OF*.

53 Program stručně rozvíjel reformní představy OF v oblastech práva, politického systému, zahraniční politiky, národního hospodářství, sociální spravedlnosti, životního prostředí a kultury.

54 První Návrh tezi ze 24.11.1989, na němž se podle I. M. Havla (*Deset pražských dnů...*, c. d., s. 576) podíleli J. Vavroušek, V. Benda a V. Klaus, je uložen v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Dokumenty OF*.

společnosti. Patřili sem především J. Vavroušek, I. M. Havel, J. Štern, I. Rynda, P. Pospíchal, D. Kroupa, P. Pithart a jistě i někteří další, o nichž prameny mlčí.

Adamcovo vystoupení na Letné a průběh pondělní generální stávky se odrazily i ve vztahu OF k federální vládě. Občanské fórum se v pondělí rozhodlo, že Adamcovi ještě nevysloví nedůvěru, avšak svůj tlak na federální vládu podstatně zesílí.⁵⁵ V úterý 28. listopadu vyzvala delegace OF a VPN federální vládu k demisi a zároveň oznámila, že zatím veřejně nevystoupí proti tomu, aby novou vládu sestavil opět L. Adamec.⁵⁶ Od požadavku demise OF a VPN ustoupily, když se Adamec zavázal, že do konce týdne provede zásadní rekonstrukci federální vlády. K výsledkům jednání zaujaly OF a VPN stanovisko, že v případě ustavení přijatelné federální vlády by vyžadovaly, aby tato vláda „vydala co nejrychleji zásady svého programového prohlášení, z nichž by mělo být zásadně patrné, že je připravena vytvořit právní předpoklady pro zabezpečení svobodných voleb, svobody shromažďovací a spolčovací, svobody projevu a tisku, pro zrušení státního dozoru nad církvemi, pro úpravu branného zákona a další“.⁵⁷ Dále by musela zajistit zrušení Lidových milic a posoudit otázku další přítomnosti organizací politických stran na pracovištích. Občanské fórum by důsledně požadovalo, aby „vláda co nejrychleji proměňovala své programové prohlášení ve viditelné skutky. Nebude-li veřejnost spokojena s programovým prohlášením a s jeho proměňováním do konkrétní činnosti,“ vyzvou OF a VPN koncem tohoto roku premiéra k demisi a prezidenta republiky ke jmenování nového ministerského předsedy na návrh OF a VPN. V první fázi jednání se zástupci československé vlády (26. listopad – 4. prosinec 1989) Občanské fórum a Verejnosť proti násiliu neuvažovaly o bezprostředním podílu na výkonu moci.⁵⁸ Svou úlohu spatřovaly ve vytváření tlaku na vládní moc (jež se po zásadní rekonstrukci měla skládat především z ministrů-odborníků), aby bez oklik směřovala k realizaci svobodných voleb. Z této strategie a ze skutečnosti, že

55 HORÁČEK, M.: *Jak pukaly ledy...*, c. d., s. 17; V pondělí, po ukončení generální stávky zveřejnilo OF prohlášení, z něhož uvádím: „Zahájili jsme jednání s předsedou federální vlády, kterého považujeme za dnešního představitele státní moci. Dosud platné programové prohlášení vlády i její složení neodpovídá dnešní politické situaci. Zeptáme se zítřka předsedy vlády, zda je on sám odhodlán program a složení vlády zásadně změnit a přijmout požadavky OF. (...) V kladném případě s ním budeme jednat, předložíme mu své požadavky a náměty. Jeho odpověď rozhodne o našem dalším postupu. Nerozhodne-li se ministerský předseda v tomto duchu, budeme žádat demisi vlády.“ (Stanovisko OF ke dni 27.11.1989, uloženo v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Prohlášení OF*.)

56 HANZEL, Vladimír: *Zrychlený tep dějin*. Reálné drama o deseti jednáních. Autentické záznamy jednání představitelů státní moci s delegací hnutí OF a VPN v listopadu a prosinci 1989. Praha, OK Centrum 1991, s. 39–80.

57 Stanovisko OF a VPN k dnešnímu jednání s předsedou vlády ČSSR, 28.11.1989, uloženo v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Dokumenty OF*.

58 Z prohlášení OF a VPN ze 4.12.1989 (uloženo v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Dokumenty OF*) je opoziční strategie patrnější: „...chceme svou činností zaručit celý proces přechodu k demokratickému právnímu státu. Součástí tohoto procesu musí být i celková změna struktury politického a ekonomického systému naší společnosti, nejen nezbytná výměna osob na vedoucích místech. (...) V období do svobodných voleb předpokládáme, že pokojný přechod k demokratickému státu budou zajišťovat všechny tři vlády a další státní instituce. Vlády budou průběžně pozměňovány tak, aby v podstatně vyšší míře než dosud reprezentovaly politickou strukturu naší společnosti. Doufáme, že jejich členy budou především odborníci, podpoření OF a VPN. (...) Chceme se tedy vyhnout ústavní krizi, která by mohla ohrozit další vývoj v naší zemi, chceme prokázat, že zásadní změny lze provést klidným a lidsky důstojným způsobem.“

se na celém území republiky zakládala nová a nová Občanská fóra, se rodily další úvahy o budoucnosti hnutí.

V neděli 3. prosince se rekonstruovaná federální vláda, za nepřítomnosti L. Adamce, který odcestoval na dvoudenní návštěvu do Moskvy, představila veřejnosti. Z celkového počtu dvaceti vládních funkcí jich však 15 bylo obsazeno komunisty. Takové složení neodpovídalo novému poměru sil a veřejnost, OF i VPN vládu odmítly.⁵⁹ V pondělí 4. prosince začal další týden hektických jednání a nečekaných zvratů, který v neděli 10. prosince vyústil v sestavení „vlády národního porozumění“. Už v pondělí 4. prosince navečer, kdy se Koordinační centrum přestěhovalo z Laterny magiky do Špalíčku, se OF rozhodlo k zásadní změně taktiky. Byla vytvořena *komise pro alternativní vládu* (V. Havel, P. Pithart, J. Kotrč)⁶⁰, neboť OF usoudilo, že zostřená krizová situace jednoznačně vyžaduje podíl na sestavení federální vlády a že do ní bude delegovat své zástupce. Od středy 6. až do neděle 10. prosince zasedal takzvaný *rozšířený krizový štáb*, jenž se zabýval řešením vládní krize. Míra komunikace mezi tímto grémiem a ostatními členy v plénu KC OF poklesla. Ve středu a ve čtvrtek (6. a 7. prosince) nebylo plénum vůbec svoláno. Na jeho pátečním zasedání zazněla řada výhrad k postupu a chování rozhodujících grémií vůči tomuto shromáždění.⁶¹ V neděli 10. prosince zasedalo plénum KC OF od 22,00 do 00,30 hodin a usneslo se na zásadních změnách vnitřní struktury Koordinačního centra. V druhé části textu se pokusím o vnitřním uspořádání KC OF pojednat zevrubněji.⁶²

II. Vnitřní struktura KC OF od 24. listopadu do 10. prosince 1989

Diskuse o vytvoření fungujícího vnitřního řádu Občanského fóra byla zahájena již v pátek 24. listopadu na dopoledním zasedání v Laterně magice. První rámcový rozvrh se stal východiskem pro další prohlubování a upřesňování. Vyvolala ho naléhavá potřeba vnést do činnosti OF kýžený řád, který by především upevnil statut vůdčího grémia OF a explicitně jej nadřadil v otázkách aktuálně politického rozhodování všem ostatním složkám fóra. Představy Václava Havla o budoucnosti OF byly velice rámcové – OF má dovést společnost ke svobodným volbám a pak zaniknout.

O organizačních otázkách se v pátek rokovalo dlouho do noci.⁶³ Účelem rokování byla důkladnější strukturace výše zmiňované 20–60 členné skupiny. V. Havel zdůrazňoval potřebu ustavit jakýsi *krizový operační štáb*, v němž by zasedal stálý počet členů. Tato skupina by řešila nejdůležitější a nejnaléhavější úkoly. Ještě této noci bylo navrženo její

59 Prohlášení OF a VPN ke složení vlády ze dne 3.12.1989, uloženo v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Dokumenty OF*.

60 Zápisník R. Palouše..., c. d., s. 59.

61 Elaborát D. Kroupy *K postavení pléna* z 8.12.1989, obsahující návrhy na postavení pléna ve struktuře KC OF (uložen v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Vnitřní struktura OF*); R. Palouš si do *Zápisníku...* (c. d., s. 85) výstižně poznamenal: „Krise KC OF.“

62 Název Koordinační centrum OF se poprvé objevuje v dokumentu „Vnitřní organizace Občanského fóra“ z 28.11.1989, uloženém v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Dokumenty OF*.

63 Zápisník R. Palouše..., c. d., s. 6. Viz také těžko čitelný a torzovitý zápis z nočního zasedání iniciativního výboru OF v pátek 24.11.1989, uloženy v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Vnitřní struktura OF*.

složení: V. Havel, L. Lis, M. Kocáb, J. Ruml, A. Vondra, J. Křižan, V. Malý, R. Palouš, I. Lamper, S. Milota, P. Oslzlý, D. Větrovský (student), L. Pátý a P. Dočkal. Z komisí, které byly toho dne ustaveny, měly na přání Havla zůstat zachovány pouze ty, které se osvědčí.

Koncepční komise měla sdružovat představitele politických stran a iniciativ působících v rámci OF do jednoho grémia, které by se zabývalo dlouhodobější politickou strategií fóra. Do komise byli zařazeni V. Benda (KDS), R. Battěk (HOS), M. Hájek (Obroda), E. Mandler (ČSDI), H. Marvanová (NMS), J. Vavroušek (KNI), E. Ščuka (Romská iniciativa), P. Placák (České děti), P. Čepek (herci), T. Drábek (studenti) a P. Miller (dělníci).⁶⁴ Komise zřejmě po svém ustavení začala pracovat, ale nemáme písemné zprávy, které by její činnost blíže osvětlovaly. Vytvořila však zárodek budoucí *komise politické* („malého parlamentu“), která začala v rámci KC OF působit od 10. prosince.

Odborná komise byla projektována jako grémium expertů – poradců krizového štábu. Patřili do ní V. Klaus (ekonomika), Z. Jičínský (ústavní právo), J. Šedivý (mezinárodní vztahy), J. Křen (historie), I. Dejmal a J. Štern ml. (ekologie), O. Nový (architektura) a D. Kroupa (politologie). Tato komise netvořila kompaktní celek, spíše volné sdružení jednotlivých odborníků. Odborná a koncepční komise obsahovaly zárodky budoucích komisí programové a organizační.

Informační komise se zabývala analýzou médií, korespondence a telefonátů, obstarávala rovněž chod tiskového střediska OF. Působili v ní P. Pospíchal, M. Palouš, R. Klímová, J. Kantůrek, M. Sedláček, M. Fafík, P. Burian, A. Piňos, Jan Ruml, M. Holeček, J. Kuchyňa, J. Petrová a L. Vítkovičová. Informační komise začala pracovat první den po svém ustavení.⁶⁵

V *technické komisi* působili M. Kvašňák, Martin Benda a L. Kantor.

Šéfem *sekretariátu OF* se stal V. Wagner. Jeho členy byli T. Zelenka, M. Plecítý, J. Kozelka, J. Kozlík, I. Mašek, A. Šulc a J. Bok.⁶⁶

Prameny dokumentující činnost agentů StB, kteří ve struktuře OF působili, jsou velice sporadické. Při dnešním stavu znalostí může historik pouze konstatovat, že hlavní úlohou tykadel StB uvnitř OF byl sebezáchovný sběr informací.⁶⁷ Domněnky o vlivu StB na tvorbu strategie a na politické rozhodování OF nelze ničím doložit.

V pondělí 27. listopadu došlo na popud V. Havla k určité změně organizačního řádu. Od tohoto dne měla struktura OF vertikální rozměr a formálně dostala podobu trojstupňové hierarchie:⁶⁸ *krizový štáb – akční skupina – plénum*.

Krizový štáb byl chápán jako součást akční skupiny. Jeho stálými členy, kteří tvořili takzvanou *páteř*, se stali V. Havel, J. Křižan a A. Vondra; v podstatě neomezený přístup

64 Komisi vedl V. Benda, který uvádí, že se mj. podílela na tvorbě programu *Co chceme*. (*Rozhovory s revolucionáři...*, c. d., s. 14.)

65 Zápis ze schůzky informační komise dne 25.11.1989, uložen v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Informační komise KC OF*.

66 Zpráva ze zasedání OF dne 24.11.1989 v 10,00 hod. uložena v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Vnitřní struktura OF*.

67 K dispozici je dnes pouze (zřejmě nekompletní) soubor *Denních situačních zpráv* StB (DSZ), uložených v *Archivu Ministerstva vnitra*. DSZ obsahují informace o dění v OF, ale i ve stávkujících divadlech, v ČSS, v ČSL, v klubu Obroda, v ČSDI ap.

68 HORÁČEK, M.: *Jak pukaly ledy...*, c. d., s. 191; dále viz *Zápisník R. Palouše...*, c. d., s. 21.

do krizového štábu měli oba představitelé iniciativy Most – M. Kocáb a M. Horáček, dále vedoucí akční skupiny R. Palouš, Havlovi důvěrníci E. Kriseová a V. Hanzel a od počátku prosince i Havlův nástupce P. Pithart. Ostatní členové štábu byli každý den znovu jmenování, většinou z řad akční skupiny.

V první fázi zasedal „krizový štáb skoro permanentně u Václava Havla a na schůzky rozšířeného výboru se odcházelo z jeho bytu“.⁶⁹ Rozhodování prvořadých záležitostí probíhalo až v širším společenství a vždy se na něm aktivně podílelo více představitelů centra.⁷⁰ Zasedání takzvaného rozšířeného krizového štábu (6.–10. prosince) se kromě výše jmenovaných zúčastňovali hlavní představitelé KV VPN – J. Černogurský, I. Budaj, M. Kňazko a M. Kusý, dále ústavněprávní experti Z. Jičínský a P. Rychetský a kandidáti OF a VPN do federální vlády – P. Miller, V. Klaus, J. Dienstbier, někdy i V. Komárek a V. Dlouhý. Přítomnost ostatních (V. Benda, R. Battěk a dalších) byla nepravidelná. Složení rozšířeného krizového štábu bylo značně variabilní, měnilo se z okamžiku na okamžik. Známe přesný počet účastníků zasedání, na kterém se dne 8. prosince hlasovalo o podpoře kandidatury V. Havla na funkci prezidenta. Ze sedmatřiceti přítomných se šest aktivistů OF zdrželo hlasování (P. Pithart, Z. Jičínský, P. Rychetský, R. Slánský ...?). Diskuse se aktivně zúčastnili Z. Jičínský, V. Klaus, P. Kučera, V. Benda, R. Slánský, J. Dienstbier, Jan Ruml, P. Rychetský, M. Kocáb, I. Gabal, Z. Rajniš, R. Palouš, M. Dymáček, A. Vondra, P. Oslzlý, L. Dobrovský, J. Urban, P. Burian, M. Horáček, V. Šilhán, V. Hanzel, J. Vavroušek, P. Pithart, V. Havel, M. Klíma, J. Kořán, J. Křížan.⁷¹

Složení krizového štábu od 27. listopadu do 10. prosince 1989⁷²

Po 27	V. Havel, J. Křížan, O. Trojan, V. Komárek
Út 28	V. Havel, P. Miller, V. Klaus, Z. Jičínský, V. Malý
St 29	A. Vondra, J. Křížan, M. Kocáb, V. Klaus, Z. Jičínský
Čt 30	R. Palouš, A. Vondra, J. Křížan, J. Kořán, P. Oslzlý, J. Ruml, I. Lamper, P. Pithart
Pá 1	V. Havel, A. Vondra, J. Křížan, I. Lamper, J. Ruml, R. Palouš, P. Pithart aj.
So 2	?
Ne 3	?
Po 4	V. Havel, P. Pithart, M. Horáček, J. Křížan, R. Palouš
Út 5	V. Havel, P. Pithart, Z. Jičínský, I. Gabal, J. Křížan, A. Vondra
St 6	rozšířený krizový štáb
Čt 7	rozšířený krizový štáb
Pá 8	rozšířený krizový štáb
So 9	rozšířený krizový štáb
Ne 10	rozšířený krizový štáb

69 *Deset pražských dnů...*, c. d., s. 654 – Rozhovor s Janem Rumllem.

70 Toto tvrzení vyvozují z analýzy interních jednání krizového štábu a akční skupiny od 5.12. do 10.12.1989, jejichž průběh nahrával V. Hanzel na audiokazety. (HANZEL, V.: *Archiv 1989...*, c. d.)

71 HANZEL, V.: *Archiv 1989...*, c. d., kaz. 15.

72 Přehled je sestaven na základě interních písemností OF, uložených v ÚSD AV ČR v archivu KC OF, sl. *Vnitřní struktura OF, a Zápísníku R. Palouše...* c. d. Nelze samozřejmě vyloučit, že složení krizového štábu i ostatních grémii bylo v průběhu jednotlivých dní pozměňováno a upravováno.

Jednání krizového štábu, akční skupiny i pléna řídil většinou R. Palouš. Uděloval slovo, určoval pořadí diskutujících a témat. Havlův vklad spočíval v rychlé a účelné systematizaci projednané látky. Vše podstatné z toho, co bylo řečeno, dokázal shrnout a přiléhavě formulovat. Většinu prvních provolání, projevů a komuniké přímo sepsal nebo alespoň inicioval. Václavu Havlovi patřila od počátku existence OF integrující role. Naprostá většina představitelů tohoto hnutí jej považovala za nepostradatelnou osobnost.

Navzdory velké míře improvizovanosti a chaotičnosti, jež v Laterně magice a později ve Špalíčku panovaly, měl okruh osob, který v listopadu a prosinci tvořil politická rozhodnutí OF, do určité míry výjimečné postavení. O fyzickou nedotknutelnost hlavních osobností OF pečovala tělesná stráž. Většina rokování ve vrcholné fázi vládní krize (4.–9. prosince) probíhala za zavřenými dveřmi, které strážil S. Milota.

Na práci *akční skupiny* vedené R. Paloušem se v průběhu druhého a třetího revolučního týdne podíleli V. Havel, L. Lis, J. Ruml, S. Milota, D. Větrovský, P. Oslzlý, Martin Benda, J. Skalník, J. Černý (druhý moderátor), M. Kocáb, P. Miller, A. Vondra, V. Malý, J. Křížan, L. Pátý, M. Horáček, L. Kantor, J. Kořán, J. Mareček, P. Kučera a P. Burian.⁷³ Akční skupina tvořila jakýsi exekutivní orgán, realizovala podněty přicházející z krizového štábu, tlumočila štábu poznatky a návrhy jednotlivců a komisí. Plnila roli jediného prostředníka mezi krizovým štábem a plénem.

Plénium jako nejširší orgán KC OF čítalo okolo padesáti lidí, sdružených ve všech složkách Koordinačního centra. Funkce pléna nebyla až do 10. prosince přesněji vymezena a jeho vliv na tvorbu politické strategie a politická rozhodnutí byl po přesídlení OF z Laterny do Špalíčku malý. Plénium bylo stejně jako ostatní orgány OF „samozvané“ a jeho struktura velice variabilní. První týden zasedalo každý den, později méně často. Ve dnech zostřené politické krize po spontánním odmítnutí Adamcovy vlády 15:5 (4.–9. prosince) se komunikace mezi vůdčími grémií OF a plénem zhoršila. V klíčových dnech 6. a 7. prosince nebylo plénium dokonce vůbec svoláno. Na jeho zasedání v pátek 8. prosince padla řada výhrad na adresu krizového štábu.⁷⁴ Zde se historik musí ptát na původ a motivaci kritiky. Byla tato kritika jednoznačná a jednotná? Svědectví, jež jsou prozatím k dispozici, prokazují, že měla různá ideová, případně politická východiska. Ivan Dejmál soustavně kritizoval vůdčí grémium OF za to, že opustilo původní ideu demokratické pospolitosti, (která se v týdnů protestních demonstrací ještě uplatňovala), když přerušilo na počátku prosince 1989 své pravidelné kontakty s plénem. V pozadí této výtky bylo hořké konstatování o postupném rozkladu někdejší disidentské jednoty příchodem mnoha lidí z ofi-

73 Viz pozn. 71.

74 Viz pozn. 61. O napjaté situaci v plénu 8.12.1989 referoval D. Kroupa v elaborátu *O postavení pléna*: „Na jednání pléna OF dne 8.12.1989 byla vznesena řada výhrad k postupu a chování rozhodujících grémií vůči tomuto shromáždění. Jednou k němu přistupují jako k rozhodujícímu orgánu OF, sdělují mu důvěrné informace a nechají je rozhodovat o záležitostech nejvyšší důležitosti, podruhé je ignorují a potřetí obtěžují s bezvýznamnými technickými podrobnostmi, které nejlépe vyřeší jedinec. Když si na to účastníci pléna stěžují, odpovídají členové grémií omluvou, že jsou příliš zaměstnáni, přepracováni a apelují, aby jim byla poskytnuta důvěra. Takové omluvy však nedělají dobrý dojem, protože odhalují nedostatečnou organizaci práce, neujasněné kompetence a pravomoci. Zdá se, že alespoň ve vztahu k plénu je naléhavé tyto věci řešit, jinak budou komplikovat a diskreditovat jednání OF.“ Zmínka o kritických výhradách některých členů akční skupiny dne 7.12.1989 viz *Zápisník R. Palouše...*, c. d., s. 70: „Situace napjatá – AS má dojem kabinetní politiky.“

ciálních struktur a jejich zapojením do práce OF. Kritika z úst E. Mandlera zase mířila na údajně soustavné vytěšňování nositelů vyhraněných programově politických konceptů z vedení OF. Tyto kritické názory a pohledy na vnitřní uspořádání a fungování OF je třeba neztrácet ze zřetele. Z diskuse některých účastníků tehdejších klíčových událostí⁷⁵ vyplývá, že vůdčí grémium KC OF (krizový štáb a akční skupina) se výrazněji oddělilo od pléna pouze ve zmíněném období od 4. do 9. prosince, kdy vrcholila první fáze „revolučního“ procesu. Domněnku, že by v Koordinačním centru docházelo k záměrně a důsledně eliminaci celých názorových skupin, většina odmítla. Přes nemalé (v podstatě neustále obnovované) úsilí vtisknout chaotickému dění v OF pevný, všemi respektovaný řád, hrály nejdůležitější roli osobní rysy, autorita, schopnosti a osobní nasazení jednotlivých aktivistů. Významnou roli je nutno přisoudit i předlistopadovým osobním kontaktům, které do jisté míry určovaly personální složení grémií. V první fázi existence OF byly tyto prvky nevyhnutelně přítomné. Zda byly prosazovány i v dalším období a na úkor vyšší demokratičnosti, po které se volalo, je problémem jiné analýzy.

Rostoucí význam Občanského fóra na společenskopolitické scéně podtrhla generální stávka. Občanská fóra vznikala v institucích, úřadech, místech bydliště na území celé republiky. Do pražského centra přicházel každý den značný počet přihlášek nově založených fór. Začínalo být zřetelné, že se OF stává základnou pro konstituování nových politických a ekonomických elit. V pondělí 4. prosince se celé osazenstvo Laterny magiky přestěhovalo do nedalekého Špalíčku – vlastní budovy přidělené československými úřady. Slova o zániku OF, jakmile ho nebude potřeba, ustoupila do pozadí a nahradily je pozitivní úvahy o politické budoucnosti OF.

Ve čtvrtek 30. prosince vypracoval I. M. Havel první organizační schéma KC OF⁷⁶ a znázornil v něm rozmístění a druh činnosti jednotlivých skupin KC OF a síť vzájemných vazeb. Vrcholným orgánem byl krizový štáb, všechny ostatní skupiny měly tvořit servis a odborné zázemí pro jeho práci. Koordinační centrum se v Havlově schématu skládalo z šesti základních jednotek (krizový štáb, akční skupina, správní jednotka, tiskové centrum, odborné komise a plénum).

Správní jednotku zahrnující sekretariát, telefony, hovornu, pokladnu a dispečink řídil J. Urban.

Tiskové centrum, které vedl od 1. prosince J. Dienstbier, se skládalo z tiskového střediska (J. Ruml, I. Lamper), agentury (R. Klímová), televizního mluvčího OF (J. Kantůrek) a rozhlasových mluvčích OF (J. Pergel a P. Pospíchal).

Akční skupina byla v organizačním schématu vymezena jako jediný prostředník mezi odbornými komisemi a krizovým štábem.

Z původních komisí zůstaly zachovány komise *koncepční* (vedoucí V. Benda), *informační* (P. Pospíchal) a *technická* (M. Kvašňák).

V *taktické* komisi měli působit V. Klaus a Z. Jičínský. V čele komise *programové*, jež se skládala z podskupin pro jednotlivé obory (právní, politologické, mezinárodně politické, ekonomické, sociální, ekologické, kulturní a historicko-archivní), stanul J. Vavroušek.

75 Viz pozn. 24.

76 *Zápisník R. Palouše...*, c. d., s. 40 a 54.

Styk se stávkovými výbory měl na starosti L. Lis. V komisi pro zahraniční styky pracovali P. Bratinka a M. Palouš. Do organizační komise (ved. J. Štern ml.) patřilo i oddělení styku s ostatními OF (I. Rynda), sídlící ve Špálově galerii. Organizaci a redistribuci došlé pošty měla na starosti D. Havlová.

Plénum OF tvořili členové všech uvedených skupin a komisí.⁷⁷

Struktura a složení aparátu Koordinačního centra (to znamená všech složek vyjma krizového štábu a akční skupiny) zůstaly až na malé výjimky v platnosti i po první reformě organizačního řádu 10. prosince 1989.

Sebedefinice OF

Diskuse o budoucí podobě, druhu činnosti a hlavních úkolech OF probíhaly v druhém a třetím týdnu existence hnutí (27. 11. – 10. 12. 1989) na půdě jednotlivých komisí sice kontinuálně, avšak ve stínu hlavních politických událostí.

Vedoucí programové komise Josef Vavroušek referoval 4. prosince na zasedání pléna o perspektivách OF.⁷⁸ Jako základ svých úvah použil definici OF, která stála na počátku dokumentu *Vnitřní organizace Občanského fóra*, přijatého 28. listopadu: „Občanské fórum je spontánně vzniklé hnutí občanů, které spojuje snaha o hledání pozitivních východisek z dnešní krizové situace naší společnosti. Z tohoto hnutí není vyloučen nikdo, kdo souhlasí s programovými zásadami OF přijatými dne 26. listopadu 1989.“⁷⁹

Tato definice umožňovala podle Vavrouška činnost OF ve třech základních variantách: 1. OF by tvořilo *dočasné seskupení občanů* nejrůznějších politických orientací, které ukončí svoji činnost zhruba měsíc (2–6 týdnů) před volbami; 2. OF by vystupovalo jako *koalice nekomunistických politických proudů* vstupujících do voleb se společnou kandidátkou, popřípadě s uvedením politické příslušnosti jednotlivých kandidátů. Tato koalice by po volbách zanikla; 3. OF by se proměnilo v *dlouhodobě orientované politické hnutí*, ze kterého by se v předvolebním období odloučily samostatné politické strany. Toto hnutí by mohlo být organizováno: a) formou klasické politické strany, b) formou politické strany bez pevného členství, s minimálním aparátem a převažující horizontální strukturou založenou na autonomně fungujících místních jednotkách.

Za zcela nepřijatelnou označil J. Vavroušek variantu první. Hlavní přednost druhé spatřoval v možnosti vytvoření účinnější politické síly proti organizačně lépe připravené KSČ; její nedostatky viděl v časově limitované perspektivě pro ty občany, kteří chtějí být politicky aktivní, kterým však nebude vyhovovat žádná z politických stran jdoucích do voleb; dále v obtížích při vytváření společného volebního programu, a hlavně v nebezpečí nedemokratického výběru kandidátů do společné kandidátky OF.

Jako nejvhodnější se Vavrouškovi jevila varianta poslední, která by mohla podstatně posílit pozice nekomunistických sil a rozšířit přitom spektrum politické činnosti občanů.

77 Uloženo v ÚSD AV ČR, Archiv KC OF, sl. *Vnitřní struktura OF*. První seznam personálního složení KC OF pořízen 2.12.1989 I. M. Havlem.

78 Tamtéž. Elaborát J. Vavrouška *Perspektivy OF* z 2.12.1989, 2 s.; O Vavrouškově vystoupení na plénu viz *Zápisník R. Palouše...*, c. d., s. 61.

79 Tamtéž. Dokument *Vnitřní organizace Občanského fóra*, 28.11.1989.

Její přednosti spočívaly právě v organizované politické činnosti těch občanů, kteří nechtějí být členy žádné politické strany; v možnosti vytvořit konkrétní vnitřně nerozporný volební program OF; v podpoře samosprávného hnutí na místní i republikové úrovni jako významného demokratického mechanismu doplňujícího tradiční pluralitní demokracii. Za hlavní a velice podstatný nedostatek této varianty, která byla v rozporu s dřívějšími stanovisky prosazujícími časovou limitovanost existence OF, označil Josef Vavroušek malé zkušenosti s tímto typem politického hnutí.

O týden později, v pondělí 11. prosince, na prvním zasedání nově utvořené rady KC OF J. Vavroušek konstatoval, že se za uplynulý týden mnohé změnilo. Především řada politických stran deklarovala svou samostatnost a nezávislost na Fóru, takže varianta OF jako bloku demokratických politických sil neodpovídá nyní skutečnosti. Občanské fórum bude proto sdružovat „všechny občany, kteří souhlasí s jeho programovými zásadami ze dne 26. listopadu 1989, a to jak členy různých demokraticky orientovaných politických stran, tak i nestraníky. K volbám bude OF přistupovat jako koalice demokratických politických sil, zároveň však k volbám připraví vlastní program a kandidátku, bude však podporovat i vybrané kandidáty různých politických stran. OF umožní nestraníkům organizovanou politickou činnost i po volbách.“⁸⁰ Podle toho by se OF mělo stát jakousi stranou amerického typu, jež by v sobě zcela účelově po určitý čas sdružovala všechny protikomunistické politické síly. Plénium, které se sešlo 10. prosince ve 22,00 hodin, se vyslovilo pro třetí z variant navržených Josefem Vavrouškem.⁸¹

Na politickou scénu vstoupilo Občanské fórum jako politické hnutí bez instituce stálého členství a bez pevné vertikální hierarchie.⁸² Tato revoluční struktura sdružující lidi nejrůznějších názorů nemohla mít dlouhou životnost a celá řada kritiků tohoto sebevymezení později dokazovala, že rozpad OF po šestnácti měsících jeho existence, jemuž předcházela zdlouhavá dramatická přehra, byl zcela zákonitý. Většina z nich se rekrutovala z politických stran působících v rámci OF. Podle nich byla správná Vavrouškova druhá varianta – Občanské fórum jako blok demokratických politických stran, který by se těsně po volbách rozložil.⁸³ V tomto okamžiku je třeba uvést ty faktory, které na počátku prosince 1989 (a mluvím zde výhradně o počátku) determinovaly toto sebevymezení OF. V první řadě je nutné zmínit onen neuvěřitelně krátký časový úsek, během něhož se OF spolu s VPN proměnilo v nejlivnější politickou sílu v zemi. V tomto okamžiku bylo zcela

80 HANZEL, V.: *Archiv 1989...*, c. d. – Referát J. Vavrouška na zasedání rady KC OF 10.12.1989, kaz. 26.

81 *Zápisník R. Palouše...*, c. d., s. 91.

82 Účastníci prvního sněmu KC OF 23.12.1989 mj. diskutovali i o této otázce. Václav Havel se ve svém obsáhlejší vystoupení vyslovil proti tomu, aby se „OF stalo stranou“. Uvedl, že OF je dnes mnohem více než „koalicí několika stran. Reprezentuje široké spektrum veřejnosti, zahrnuje v sobě zárodky stran, nebo již strany existující. Tyto strany musí ovšem být samostatné, nezávislé na nějaké pseudokoalici. OF je až do prvních svobodných voleb univerzálním garantem pokojné cesty k demokracii. Jeho vztah ke stranám by měl být co nejvolnější, ať nejsou politické strany Občanským fórem svazovány a naopak.“ Havlovo sebevymezení OF se stalo předmětem hlasování a bylo drtivou většinou sněmu schváleno. Plénium sněmu, v němž poprvé zasedali i představitelé krajských a okresních OF, čítalo 91 lidí, z tohoto počtu se jeden hlas vyslovil proti Havlovu návrhu a deset se hlasování zdrželo. (Archiv KC OF, uloženy v *ÚSD AV ČR*, sl. *Sněmy KC OF – Zápis ze sněmu OF 23.12.1989*.)

83 Viz pozn. 84. V Závěru z jednání politické komise dne 27.12.1989 se uvádělo, že „OF by mělo jít do voleb se společnou kandidátkou, jakožto demokratický blok politických seskupení, organizací a nezávislých kandidátů“.

nemyslitelné, že by se tato široká republiková hnutí začala ihned, buď pod tlakem nebo spontánně, členit do ideově vyhraněných politických seskupení. Všechny nezávislé strany se nacházely ve stádiu zrodu, měly nepočetnou členskou základnu, jejich programy se teprve rodily. Potřebu jednotného protikomunistického bloku uznávali v tuto chvíli i členové *politické komise KC OF*, která sdružovala zástupce jednotlivých politických proudů.⁸⁴ V centru navíc převládal jednoznačný názor, že veřejnost není zatím politickému stranictví příznivě nakloněna. Tento názor později potvrzovaly první nezávislé výzkumy veřejného mínění.⁸⁵

Mimořádnou roli samozřejmě měl velký vliv Václava Havla. V neděli 10. prosince vyhlásilo OF Havlovu kandidaturu na úřad prezidenta republiky. O den později, na již zmíněném prvním zasedání rady KC OF, seznámil Havel – opouštějící v tomto okamžiku z důvodu své kandidatury Koordinační centrum – všechny přítomné s vlastní představou podoby OF. Nejprve zdůraznil, že „Občanské fórum by mělo být věrné atmosféře a ideám, z nichž se zrodilo“. Spolupráce v něm musí v dané chvíli spočívat výhradně ve vzájemné důvěře a v osobních vazbách. Proto ať v čele OF zůstanou lidé, kteří se v posledních týdnech osvědčili a jsou zárukou toho, že se OF nepřemění v uzavřenou politickou stranu. Fórum zůstane tím, čím doposud bylo. Do jeho práce je třeba vnést jen větší organizovanost a zpevnit jeho strukturu.⁸⁶ Na Havlovo přání se prvním mužem Občanského fóra od tohoto okamžiku stal Petr Pithart.

Oba muži určili složení nově zřízené *rady KC OF*. Havel do ní jmenoval J. Černého (jako náhradníky L. Kantora nebo M. Masáka), Š. Pánka, J. Křižana, A. Vondru, I. Lampera, R. Palouše, V. Valeše, Z. Jičínského. Pithart se rozhodl pro I. M. Havla, L. Lise, P. Kučeru, V. Malého, J. Šterna ml., J. Šabatu a J. Vavrouška. Jmenování rady mělo pouze dočasnou platnost. Volba členů rady přešla ještě v prosinci do kompetence sněmu.

10. prosinec 1989 – datum vzniku *vlády národního porozumění* – představuje významný mezník v politickém vývoji Československa, který většina národa vnímala jako zásadní krok na cestě k demokracii. Do vnitřní historie Občanského fóra vstoupil tímto okamžikem destabilizační prvek. Komunistická moc se v neuvěřitelně krátkém čase takřka úplně zhroutil a původní opoziční strategie, spočívající v kontrole rekonstruované státní moci a v komplexní přípravě na úplné převzetí moci po svobodných volbách (v případě vládní krize dříve), vzala za své. Nastal samovolný a nekoordinovaný exodus představitelů OF do rozličných státních institucí a úřadů.⁸⁷ Vstup prvních zástupců nových politických elit do převzatých institucí proběhl takřka ze dne na den. V prosinci a lednu 1989–1990 se

84 Archiv KC OF uložený v ÚSD AV ČR, sl. *Politická komise KC OF – Zápis ze schůze politické komise KC OF ze dne 31. I. 1990*. Vedoucí politické komise V. Benda konstatoval, že by bylo demokratičtější, kdyby politické strany vystupovaly mimo OF. Avšak situace je revoluční a osud demokracie v sázce. „Jediný postup, kterému je třeba obětovat stranické zájmy, je vytvoření širokého bloku proti totalitě. (...) Je třeba si uvědomit, co můžeme prosadit pro politické strany v rámci OF.“ Srov. také rozhovor s V. Bendou (*Rozhovory s revolucionáři...*, c. d., s. 14): „Prvních čtrnáct dní platila představa, že hlavním úkolem OF je dovést zemi ke svobodným volbám, a jakmile budou vyhlášeny, fórum se rozpustí do jednotlivých politických směrů. Tato představa se ukázala jako nereálná, neboť do voleb se asi nepodaří zformovat celé politické spektrum.“

85 Srov. s výsledky komplexní analýzy veřejného mínění, kterou provedli zástupci agentury AISA I. Gabal, M. Boguszak, V. Rak ve své zprávě z výzkumu. *Československo – leden 1990*, Praha, AISA, březen 1990.

86 HANZEL, V.: *Archiv 1989...*, c. d., kaz. 22.

87 V tomto období se zrodil známý bonmot, který velice rychle zlidověl: „OF = Očekávám Funkci“.

velice rychle konstituovalo několik mocenských center (prezident, vláda národního porozumění, KC OF, KV VPN, rekonstruované Federální shromáždění, národní rady a vlády). Jejich vzájemná komunikace a vztahy se odehrávaly na pozadí komunistického ústavního systému a nevyhovujícího zákona o československé federaci. Vstup opozice do mocenských struktur byl příliš náhlý a příliš rychlý, proto nebyl strategicky připravený ani organizovaný.

Mnohá zásadní politická rozhodnutí nemohla být v této době jednoznačná. Jako příklad nám může posloužit spor o volební systém. Princip většinový, který by bezesporu lépe odpovídal politické sebedefinici OF, byl i navzdory úsilí V. Havla a většiny sněmu odmítnut. Jako hlavní důvod jeho odpůrci uváděli nevspělost československého pluralitního demokratického prostředí a koneckonců i strach z vlastního absolutního vítězství. Jednoznačně a bez širší diskuse byl odmítnut i (kompromisní) princip smíšený, se kterým J. Vavroušek spojoval dalekosáhlé (až prozřetelné) úvahy o neodkladné potřebě reformy zákonodárných sborů. Přijetí principu poměrného zastoupení bylo sice korektní k existujícím stranám NF (vyplývalo ostatně z dočasné politické instituce „kulatých stolů“) i k politickým stranám, které právě začaly vznikat (později se však ukázalo, že strany mimo OF v podstatě neměly šanci na prosazení), znamenalo ale, že se OF chtě nechtě stane jednou z kandidujících politických stran. Této skutečnosti se však OF přizpůsobovalo jen velice těžkopádně a svůj nejasný vztah k politickým stranám působícím v jeho rámci nedokázalo dostatečně upravit.

V procesu ekonomické transformace a při vytváření základů nového politického systému se původní názorová jednota začala štěpit. Pro nejsilnější české politické uskupení existoval na přelomu let 1989–1990 jediný optimální model politické sebedefinice, který předurčovaly okolnosti vzniku a působení OF v prvních týdnech revolučního procesu. Nepřinášel však záruku, že v atmosféře všedního dne a nevyhnutelného názorového štěpení nakonec nedojde k neplánovanému rozpadu OF.

Zasedání rady KC OF dne 11. prosince 1989 rozhodlo, že trojstupňová hierarchie zůstane zachována, opustí se jen revoluční terminologie a zpřesní se vazby mezi jednotlivými složkami. Následující schéma se pak stalo podkladem pro pokračující diskuse o vnitřním řádu OF.

Plénum nahradil sněm – nejvyšší orgán KC OF, který se skládal z vybraných členů KC v Praze a zástupců jednotlivých krajů v Čechách a na Moravě. Sněm rozhodoval o zásadní orientaci a o koncepci činnosti OF, schvaloval a odvolával radu a kontroloval její činnost. Byl usnášeníschopný za účasti alespoň dvou třetin členů.

Rada KC OF, skládající se ze 14 členů, byla schopna usnášení nejméně v počtu 8 lidí. Rozhodovala samostatně o otázkách, které bylo nutno řešit operativně a nebylo možné je předložit sněmu. Rada vytvořila pro zajištění svých činností *odborné komise*: politickou (vedoucí V. Benda); pro styk se stávkovými výbory (L. Lis); organizační (J. Štern ml.); zahraniční (M. Palouš); programovou, skládající se z 9 pracovních skupin (J. Vavroušek); informační (P. Pospíchal); historickou a archivní (J. Křen); technickou (M. Kvašňák); národnostní (P. Muraško); pro styk s ústředními orgány (M. Kocáb); tiskovou a propagační (mluvčí KC OF L. Dobrovský).⁸⁸

88 Archiv KC OF, uložen v ÚSD AV ČR, s. *Vnitřní struktura OF – Návrh organizace KC OF v Praze z 12.12.1989.*

Z rady se v průběhu prosince *via facti* oddělil užší *operativní kruh*, který převzal roli někdejšího krizového štábu. Činnost operativního kruhu spočívala v projednávání technických a zabezpečovacích úkolů. Kruh neměl v žádném případě nahrazovat radu a činit místo ní zásadní politická rozhodnutí. V praxi se však toto pravidlo zřejmě důsledně nedodržovalo. Na začátku ledna se v kruhu scházeli I. Fišera, I. M. Havel, P. Kučera, M. Palouš, P. Pithart, P. Pospíchal, J. Štern ml., P. Uhl a J. Urban.⁸⁹

Počátky vytváření horizontální republikové sítě občanských fór

Zakládání občanských fór, ke kterému v průběhu prvních revolučních dnů vyzýval občany Václav Havel, probíhalo velice rychle, živelně a nekoordinovaně. O tom, jaké by měly být vzájemné vazby mezi pražským centrem a místními OF, začali představitelé organizační a programové komise přemýšlet již na sklonku prvního týdne existence OF.

V pondělí 27. listopadu vydala *organizační komise* instrukci, podle které se po dobu tří týdnů prováděla ve Špálově galerii na Národní třídě centrální evidence všech místních a podnikových Občanských fór.⁹⁰ Špálova galerie se tímto okamžikem stala informačním centrem pro styk místních OF s Koordinačním centrem. Vedle ústních informací obdržel zástupce místního OF základní dokumenty Občanského fóra – programové zásady z 26. listopadu (Co chceme) a organizační zásady z 28. listopadu (Co jsme).

Vnitřní organizace se však neustále přizpůsobovala měnící se situaci. Rovněž dokument „Co jsme“ doznal jistých změn, jeho druhou a konečnou verzi zveřejnilo KC OF v pátek 8. prosince.

Obraťme nyní pozornost k místním OF, ovšem nikoli jako k samostatnému revolučnímu fenoménu, ale fenoménu nahlíženému z perspektivy pražského Koordinačního centra.

Podle dokumentu Koordinačního centra o organizaci mohla místní OF vznikat kdekoliv „na základě územní, pracovní nebo zájmové příslušnosti občanů, nikoli institucemi“. Oproti první obsahovala druhá verze dokumentu doporučení k zakládání okresních a krajských OF. Strukturu Občanského fóra tedy tvoří KC OF v Praze, krajská a okresní centra a místní OF. „OF nevytváří složitou hierarchii, ale především horizontální síť s veškerými místními občanskými fóry napojenými na jediné koordinační centrum.“

KC OF v Praze mělo být pouze „koncepčním, organizačním a informačním centrem, v žádném smyslu však nemá být centrem příkazovacím“. Všechna občanská fóra měla v místním rámci pracovat zcela samostatně. Pražské KC zastupovalo Občanské fórum v jednáních s centrálními státními a mezinárodními institucemi, „a to především na základě námětů a doporučení místních OF“.

Smyslem činnosti místních OF byla „dobrovolná aktivizace občanského chování a jednání v politickém i každodenním životě“. KC OF se domnívalo, že v nejbližší době by se místní OF mohla zabývat následujícími okruhy činností: „a) v široké demokratické diskusi upřesňovat a vyhraňovat názorová stanoviska občanů. Tato diskuse by měla vést k politické diferenciaci, která je nezbytným předpokladem demokratického pluralitního politic-

89 Tamtéž. Dokument *Operativní kruh*, 3.1.1990.

90 Tamtéž. Instrukce organizační komise z 27.11.1989.

kého systému; b) řešit místní problémy, které nejsou uspokojivě zvládnuty stávajícími společenskými strukturami. Podle potřeby upravovat místní volební programy, dohlížet na jejich dodržování a pomáhat pro ně vytvářet podmínky. Místní OF tak mohou přispět ke vzniku občanských samospráv nebo k přeměně byrokratického aparátu institucí v demokratický; c) připravovat stávkové, demonstrační a jiné akce na podporu svých požadavků, případně požadavků celého OF, budou-li tyto akce nezbytné. V tomto smyslu mohou být místní OF pokračováním stávkových výborů do doby splnění všech požadavků OF; d) důsledně prosazovat promítání změn čs. ústavy do praxe a kontrolovat jejich dodržování. (...) Územní, závodní ani jiné výbory KSČ tedy nemají právo zasahovat do práce zastupitelských orgánů, národních výborů, orgánů státní správy, justičních orgánů, podniků a dalších státních, družstevních a jiných organizací; e) posuzovat činnost zvolených poslanců a její soulad se zájmy voličů; f) podporovat všechny občany všude tam, kde ve styku se stávajícími nedemokratickými strukturami dochází k porušování občanských práv v nejširším slova smyslu. Místní OF jsou tedy prostředkem občanské sebeobrany.⁹¹

Proces zakládání místních občanských fór probíhal ještě v prvních třech týdnech v prosinci, pak se definitivně zastavil. O potřebě uspořádat celostátní setkání zástupců Občanských fór hovořil J. Dienstbier na tiskové konferenci 27. listopadu 1989.⁹² První zmínku o organizaci této akce zaznamenáváme k datu 5. prosince.⁹³

Ke schůzce představitelů OF krajských a okresních měst Čech a Moravy v Koordinačním centru v Praze došlo v sobotu 16. prosince. Jednalo se o informativní, poznávací setkání. Shromáždění jednomyslně a bez výhrad schválilo složení rady KC OF jmenované Havlem a Pithartem.⁹⁴ První regulérní sněm KC OF byl svolán na 23. prosinec 1989. Příchod regionálních politiků OF do Prahy vnesl do činnosti KC OF nový, zatím neznámý prvek. Proces prohlubování demokratických struktur v OF však byl velice zdoluhavý a náročný a nebyl až do jeho rozpadu uspokojivě dořešen. Sněm nebyl chápán jako celorepublikový orgán, ale jako orgán Koordinačního centra. Rada měla v operativním rozhodování, podle návrhu stanov, volné ruce, nemusela čekat na souhlas sněmu. Počet členů rady se však v průběhu druhé poloviny prosince více než zdvojnásobil.⁹⁵ Proto se z ní vyčlenila úzká skupina, která rozhodovala o politice OF. Tendence k ustavování menších progresivnějších skupin a jejich oddělování od orgánů, které v průběhu času více a více bytelně a stávaly se z hlediska operativnosti těžkopádnými, dominovala v KC OF i na počátku ledna 1990.

91 Archiv KC OF, uložený v ÚSD AV ČR, sl. *Dokumenty OF – Občanské fórum – Základní dokumenty*: Co jsme (vnitřní organizace OF), Co chceme (základní program OF). Tato písemnost vznikala v období od 26.11. do 8.12.1989.

92 *Originální videožurnál*. Zvláštní vydání č. 7.

93 *Zápisník R. Palouše...*, c. d., s. 64.

94 Archiv KC OF, uložený v ÚSD AV ČR, sl. *Sněmy KC OF – zápis ze Setkání zástupců OF krajských a okresních měst Čech a Moravy dne 16.12.1989*.

95 *Tamtéž*. Dokument *Složení rady KC OF schválené sněmem dne 23.12.1989*. Původní počet členů rady byl 15, v druhé polovině prosince už 34.

O některých problémech ekologického hnutí v českých zemích před rokem 1989

Miroslav Vaněk

Čtyřicet let budování reálného socialismu v Československu zanechalo své stopy kromě jiného i na kvalitě životního prostředí. Československo se dostalo na nejhorší či druhé nejhorší místo v Evropě. Ekologický úpadek byl pro náš stát hlubší než úpadek ekonomický, ekologická krize byla na konci roku 1989 hrozivější než krize hospodářská. Česká republika na tom byla podle většiny ukazatelů ještě hůř než Slovensko.

Jednou z nejvíce poškozených složek životního prostředí Československa bylo ovzduší. V emisích (SO₂, NO_x a tuhé úlety) na obyvatele i na plochu figurovala ČSSR vždy na jednom z prvních míst na světě. Velkou částí svých škodlivin zamořovala i sousední státy. Hodnoty koncentrací z nejzatíženějších lokalit (Podkrušnohoří, Praha, Ostravsko) překonávaly jen údaje z měst s nejvíce zatíženým životním prostředím v rozvojových zemích.

Také čistota vod na tom nebyla lépe a snad vůbec nejhorší byla situace v oblasti tuhých odpadů. Přímo katastrofální bylo zacházení s toxickými odpady, o jejichž produkci navíc neexistovaly ani spolehlivé informace. Životní prostředí obou republik bylo systematicky znehodnocováno ekologicky závadnými výrobky, které se masově vyráběly, i když zatěžovaly prostředí svými nároky na energetické zdroje, nadměrným hlukem, nesnadným způsobem likvidace, a zejména obsahem nebezpečných a karcinogenních látek. Z těchto důvodů je nebylo možné ani exportovat. K tomu všemu je nutné ještě přičíst různé epizodické, zato však podstatně nebezpečnější události (průmyslové a jiné havárie, smogové zamoření na severu Čech a ve velkých městech).

Havarijní stav životního prostředí a nevyřešené ekologické problémy postihovaly svými bezprostředními důsledky nejen oblast ekonomiky, ale negativně ovlivňovaly i zdravotní stav obyvatel. Statistiky o úmrtnosti obyvatelstva z oblastí s extrémně narušeným prostředím byly ve srovnání s celostátními ukazateli více než výmluvné.¹

1 MOLDAN, Bedřich a kol. pracovníků Ministerstva životního prostředí: *Životní prostředí České republiky*. Vývoj a stav do konce roku 1989. Praha, Academia 1990, s. 7–12.

Tento stav nebyl dílem okamžiku, nevznikl ze dne na den. Globální trend ke zhoršování životního prostředí se datuje od doby průmyslové revoluce, avšak k fatálnímu zhoršení životního prostředí v Československu došlo teprve za vlády KSČ.²

Vláda a vedení KSČ se otázkou stavu životního prostředí nevyhýbaly. Zejména v 80. letech byla ekologie častým tématem jednání státních i stranických struktur všech stupňů. S odstupem času však bylo patrné, že z velké části šlo pouze o slovní proklamace a polovičatá opatření.

Už v roce 1970 vymezilo byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích pět oblastí (Severočeská hnědouhelná pánev, Jizerské hory, Trutnovsko, Ostravsko a Praha), kde byly důsledky znečištění natolik vážné, že se staly zdraví škodlivé. V roce 1974 vymezila vláda další tři oblasti s negativními účinky na životní prostředí (Plzeň, Brno a aglomerace Hradec Králové – Pardubice). Další aglomeraci (Mělník – Kralupy – Neratovice) přidala vláda v roce 1980.³ V následujících letech však jen konstatovala další zhoršení životního prostředí v těchto oblastech.

Tento vývoj dokumentuje neschopnost vlády i vedení KSČ přijmout jednoznačná řešení. Chyběla zde dlouhodobá koncepce, hlavně však problém ochrany životního prostředí nebyl přes všechny proklamace a usnesení vládních a stranických orgánů doceněn.

Znepokojení nad devastací životního prostředí byl nucen přiznat v rozhovoru pro časopis *Tvorba* v roce 1988 i místopředseda vlády ČR a předseda Rady pro životní prostředí při vládě ČR Rudolf Hegenbart: „Na území naší republiky se poškození životního prostředí projevilo již v polovině našeho století, kdy docházelo k rozvoji průmyslu a koncentraci obyvatel do měst. Od počátku 60. let poškození prostředí trvale narůstá. V oblastech se silně narušeným životním prostředím žije v Československu asi 32 % obyvatel, a to nemá obdoby v žádné zemi... Problémy životního prostředí byly svým způsobem podceňovány na všech stupních hospodářského a sociálního rozvoje.“⁴

Toto přiznání jednoho z významných představitelů stranického aparátu, jenž jako jeden z mála považoval otázku životního prostředí za společensky velice závažnou, mohlo být pro někoho překvapivé. Ale jen na první pohled. Rudolf Hegenbart totiž připouští především dlouhodobé trendy, které vláda včas nepodchytila a které podcenila. V uvedeném rozhovoru opomíjí však přiznat onen „příspěvek“ životnímu prostředí, který stojí za období komunistické vlády. Pro charakteristiku tehdejší ekologické situace je třeba k jeho výroku doplnit několik důležitých okolností: vládní moc neustále přeceňovala úlohu centrálního plánování (neschopného reagovat na lokální situaci, charakteristického roz-

-
- 2 Pečlivým zvážením a rozlišením dílu odpovědnosti socialistického systému za ekologickou katastrofu, tak jak to např. navrhuje Jan Keller (KELLER, Jan: *Až na dno blahobytu*. Brno, hnutí Duha 1993, s. 90), ale i dalšími otázkami, které jsem v této stati nezmínil, se budu zabývat v rozsáhlejší pojednání o ekologických aktivitách v období normalizace. Uvažovaná publikace o životním prostředí v ČSSR před listopadem 1989 by měla být dokončena v roce 1996. Tento článek je jen prvním příspěvkem, který si neklade za cíl nic víc než upozornit na některé problémy ekologického hnutí a informovat o nejdůležitějších akcích na záchranu životního prostředí v českých zemích. Rozsah článku však nedovoluje dotknout se všech ekologických vystoupení na ochranu životního prostředí.
 - 3 *Státní ústřední archiv – archiv ÚV KSČ* (dále jen *SÚA – A ÚV KSČ*), č.j. B 1023/31 Zpráva o stavu přírodního prostředí a čistoty ovzduší. Projednáno byrem ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích, 22.7.1970; Pustošení pokračuje. In: *Svědectví*, roč. XVIII/1983, č. 72, s. 609.
 - 4 HEGENBART, Rudolf: Osvědčené recepty neexistují. In: *Tvorba*, č. 6, (10.2.1988), s. 1.

tříštěností a nejednotností, absencí potřebných finančně ekonomických nástrojů, trvalým poklesem kázně, podceňováním vědeckovýzkumné základny atd.); stát hospodařil s přírodními zdroji bez ohledu na budoucnost příštích generací, o živelnosti exploatačních, výrobních a urbanistických tlaků na životní prostředí ani nemluvě. Výstižně popsal tento stav J. Keller, když mluvil o devastaci životního prostředí. Podle něho probíhala pod vlajkou socialismu na jedné straně jakási obdoba původní akumulace kapitálu, na straně druhé sílila konzumní závislost populace na výrobcích masové spotřeby. To vše probíhalo za obrovského mrhání přírodními zdroji, jako ostatně všude, kde majetek, jenž se stal objektem akumulace, nikomu nepatřil.⁵

Zdrojem mnoha problémů byly i závažné nedostatky v koordinaci mezi centrem a regiony, respektive mezi resorty a regiony. Regiony často vyjadřovaly nespokojenost s odkladem termínů ekologických staveb, poukazyvaly na neplnění takzvaných dodavateleskoodběratelských vztahů a kriticky se vyjadřovaly k preferování mezistátních závazků na úkor ekologických akcí. Na druhé straně se nezdálo, že národní výbory nárokovaly dotace na akce nedostatečně připravené a dodavately nezabezpečené. To vedlo například k tomu, že v Severočeském kraji nebyly finanční prostředky z Fondu na ochranu ovzduší plně vyčerpány a nakonec se vrátily zpět do tohoto fondu.⁶

Nedocení ekologické politiky státem dokládaly mimo jiné i investice věnované v ČSSR na ochranu životního prostředí. Ve srovnání s evropským a světovým průměrem byly velmi nízké. Například v 7. pětiletce (1981–86) bylo vynaloženo na ekologické investice asi 1 % z celkových investičních nákladů, v 8. pětiletce byla plánována necelá 2 % (17,5 mld. Kčs), zatímco vyspělé státy v té době vynakládaly na ochranu životního prostředí 4–7 % investic.⁷

Samostatnou kapitolu představoval monitorovací a signalizační systém. Kontrola ovzduší byla po mnoho let zcela na pokraji zájmu správních orgánů i československého průmyslu. Přestože se již od 2. poloviny 60. let mluvilo o naprostém nedostatku moderní techniky, přestože vyšla celá řada usnesení vlád, jak národních, tak federálních, stav zůstával nezměněn. Naopak technický rozdíl mezi Československem a vyspělými průmyslovými státy se neustále prohluboval.

Nefunkční byl i systém regulačních opatření. Do roku 1989 bylo například v celém severočeském regionu vyhlášeno pouhých 19 regulačních epizod, přičemž široká veřejnost se o nich v podstatě nedozvěděla.⁸

Od druhé poloviny 80. let byla vláda v otázce životního prostředí pod vzrůstajícím mezinárodním tlakem a v posledních dvou letech totalitního systému se začala aktivizovat také část veřejnosti, prozatím jen v nejpostiženějších oblastech. Vláda si toho byla vědoma,

5 KELLER, Jan: *Až na dno blahobytu*, c. d., s. 90.

6 Fond na ochranu ovzduší zřídila vláda na krytí projektů v nejvíce zdevastovaných oblastech. Například v okrese Ústí nad Labem však nebylo v roce 1986 vyčerpáno z prostředků tohoto fondu vůbec nic, i když nárokovaly 3 miliony Kčs. Podobně se zachovaly i okresní orgány v Mostě, Teplicích a Chomutově. Příslušné orgány na úrovni kraje však nesledovaly, proč k tomu došlo, ale zajímaly se o to, jak toto nečerpání zdůvodní příslušným stranickým orgánům, které každoročně žádaly o přiděl mimořádných prostředků na řešení životního prostředí. (Z plenárního zasedání Severočeského KNV v Ústí nad Labem, dne 15.12.1987, *SOA Litoměřice* č. m. 769.)

7 *Analýza ekonomiky ČSSR*. Studie Úřadu předsednictva vlády ČSSR, únor 1989, s. 23.

8 HANZLÍČEK, Jiří: Monitoring: Krok k řešení. In: *Tvorba*, č. 35, (30.8.1989), s. 6.

pohybovala se však v bludném kruhu. Pokřivená stupnice hodnot socialistické společnosti, zúžená jen na životní úroveň, kterou chápala jako pouhé uspokojování materiálních potřeb, blokovala prostor pro nutná nepopulární politickoekonomická opatření ve prospěch životního prostředí. V duchu filozofie „až si na to vyděláme, můžeme ekologické problémy odstraňovat“ se věčně odsouvala řešení přezrávajících problémů.⁹ To ovšem nešlo donekonečna.

Veřejnost a životní prostředí

Skutečné ekologické povědomí bylo v socialistickém Československu minimální. Malá část veřejnosti si podvědomě uvědomovala žalostný stav životního prostředí a znepokojovala se jím, někteří podléhali občasným panikám vznikajícím z nedostatku objektivních informací, většina lidí však rezignovala a raději se o skutečný stav životního prostředí nezajímala. To, co obyvatelstvo pokládalo za prioritní, nebyly otázky životního prostředí, ale zabezpečení osobních materiálních potřeb. Jen nemnozí přemýšleli o budoucnosti a snažili se hledat v zájmu své země a svých potomků reálné východisko.

Ještě v květnu 1988 se autor *Poznámky v Ekologickém bulletinu* doslova ptá: „Je pasivita a ztráta občanské zodpovědnosti v naší zemi skutečně tak hluboká, že ji nevyburcuje ani reálné fyzické ohrožení? Je rozumný postoj – raději nic nechci slyšet? A je skutečně pravda, že my sami nemůžeme nic ovlivnit?“¹⁰

V lednu 1989 si P. Nauman v téže periodiku stěžuje: „...něco, co by připomínalo ekologickou rezistenci anebo protestní hnutí, u nás z různých příčin neexistuje.“¹¹

A další autor v *Ekologickém bulletinu* závěrem své úvahy uvádí: „V procesu proklamované demokratizace společnosti je zkrátka zapotřebí odhodlat se konečně alespoň k velmi radikálním slovům, když na radikální činy na ochranu životního prostředí stále ještě marně čekáme.“¹² Tato tvrzení však nebyla zcela přesná, jak ukázaly následující týdny a měsíce. Naléhavě v této souvislosti vyznívá otázka, jak došlo k aktivizaci společenského vědomí, když podle převládajícího názoru bylo zdeformované a neschopné ekologického myšlení, tím spíše odpovídající akce.

Nezastupitelnou roli při mobilizaci společnosti k ochraně životního prostředí sehrála informovanost o jeho skutečném stavu a především o jeho vlivu na lidské zdraví. Zpočátku se potřebné informace dostávaly k veřejnosti jen útržkovitě a mnohdy byly značně zkreslené. Zcela chyběl celkový pohled na životní prostředí. Situace se poněkud zlepšila po odtajnění některých údajů z oboru ministerstva zdravotnictví, ke kterým přistoupil ministr vnitra v lednu 1988.¹³

Informovanost občanů jako taková samozřejmě řeší velmi málo, pokud jde o celkový vztah člověka k přírodě. Ivan Dejmal o tom tehdy napsal: „Jistě, mnohé zůstává veřejnosti

9 MOLDAN, B. a kol.: *Životní prostředí České republiky*, c. d., s. 16.

10 Pod zkratkou ZUD, Poznámka. In: *Ekologický bulletin*, květen 1989, č. 3, s. 20.

11 NAUMAN, Pavel: Kam půjdeš kuřáčku? In: *Ekologický bulletin*, leden 1989, č. 9, s. 12.

12 Pod zkratkou -pk-: Význam radikálních požadavků kladených ekologickým hnutím. In: *Ekologický bulletin*, květen 1989, č. 13, s. 2.

13 MOLDAN, B. a kol.: *Životní prostředí České republiky*, c. d., s. 29.

z hospodářských i politických důvodů utajeno... Avšak to, co zde především chybí, nejsou číselné a faktografické údaje, ale studie souvislostí stavu životního prostředí s ekonomickým, technickým, duchovním a morálním stavem společnosti.¹⁴ Z toho Dejmal dovozuje: „Různé nátlakové akce mají jen časově a místně omezený účinek... Změnu zásadního charakteru, po níž zasvěcenci volají, má-li se zabránit katastrofě, nepřinesou ani demonstrace, ani konkrétní a všeobecná informovanost o počtu a rozsahu škod, ale především takto vyprovokované zbystrění zraku, jímž, měníce se, nahlédneme současné zbloudění naší civilizace.“¹⁵

Význam informací o životním prostředí musíme vidět v širších souvislostech. Zejména po změně stranického vedení v SSSR a po nástupu M. Gorbačova k moci v roce 1985 se situace uvnitř celého socialistického tábora značně uvolnila. Tato změna politického kursu ovlivnila i poměry u nás a odrazila se i v ekologické oblasti. Informace zprvu dílčí a většinou jen lokální, ale přesto daleko otevřenější, sehrály významnou roli a postupně nacházely své adresáty. Konkrétní informace o zdevastovaném životním prostředí, a zejména o jeho vlivu na lidské zdraví vedly v nejzranitelnějších oblastech k mobilizaci do té doby víceméně apatické veřejnosti. Svědčí o tom postupně narůstající počet petic, ale i demonstrací za zlepšení nejpálčivějších problémů životního prostředí v těchto oblastech.

Informovanost – i když jen částečná – vedla ke ztrátě důvěry v pravdivost oficiálních tvrzení a k averzi občanů vůči ekologické politice státu a v konečném důsledku k dalšímu oslabení důvěry ve stávající režim.

Tyto aktivity nesporně přispěly svým dílem ke změnám (alespoň z historického hlediska), které následovaly po 17. listopadu. Ekologické demonstrace propukly již počátkem listopadu 1989 v celé řadě severočeských měst, ale jejich další průběh se zcela slil s narůstající aktivitou veřejnosti po událostech na Národní třídě, takže o jejich výsledcích můžeme dnes jen spekulovat.

Ekologické hnutí a veřejná vystoupení obyvatel

Víme však, že se otázka životního prostředí stala základnou, na které mohli lidé vystoupit proti režimu, aniž by se pohybovali po tenké a vratké půdě politiky, a to s pocitem morálního oprávnění. K tomu Ivan Dejmal říká: „Ekologické problémy byly zcela viditelné, a proto je bylo možné vládě vytýkat. Staly se tak zástupnými problémy, kterým veřejnost, ale nikoli disent, vtiskla jasný politický podtón.“¹⁶

Kultura se například za reálného socialismu rozštěpila na kulturu oficiální a neoficiální, ekologii však něco podobného nepostihlo. V ekologii sice také existovaly oficiální organizace a vedle nich nezávislí ekologové, vycházeli však z jednoho ekologického názoru; šlo pouze o to, jak ho prezentovat.¹⁷

14 DEJMAL, Ivan: K řeči o ekologii. In: *Ekologický bulletin*, září 1987, č. 1, s. 7.

15 Tamtéž.

16 Disent viděl možnost politického využití ekologie v upoutání mezinárodní pozornosti a tím v posílení domácího ekologického hnutí. Rozhovor s Ivanem Dejmal, Praha 7.11.1994, *Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR* (dále jen *Archiv ÚSD*), sbírka *Rozhovory*.

17 Tamtéž.

Nejvýznamnějšími oficiálními ekologickými organizacemi v českých zemích byly Český svaz ochránců přírody (ČSOP), hnutí Brontosaurus a Ekologická sekce při Biologické společnosti ČSAV.¹⁸ Z toho, že byly, každá jiným způsobem, připoutány ke stávajícím oficiálním strukturám, vyplývá, že jejich záběr a vliv nemohl být takový, jak by si asi sami jejich členové představovali. Redakce časopisů *Nika*, *Živa*, *Věda a život*, *Věda a technika mládeže*, *Technický magazín* a dalších se snažily přispět k ekologickému uvědomění. Zejména v posledním období totalitního systému se podařilo publikovat odborné a poměrně kritické studie. Přesto všechny uvedené spolky, redakce a organizace, i když oficiálně povolené, narážely neustále na překážky, které jim totalitní systém dennodenně připravoval (osobní postihy, nevydané práce a studie).¹⁹

Bylo proto jasné, že i v oblasti ekologie musí vzniknout iniciativy, které nebudou stát na oficiální platformě.²⁰ Rok 1989 přinesl očekávaný zlom. Vznikly první neoficiální organizace (Ekologická společnost, Pražské matky, Přátelé přírodní výživy, Zelení; v jednotlivých regionech např.: Severomoravský ekologický klub, Zelený klub v Litoměřicích a další).²¹

Také nezávislé občanské iniciativy, které měly širší záběr (lidská práva, politické otázky, ekonomika), věnovaly ekologii určitý prostor.²² Disent považoval za žádoucí věnovat se problematice životního prostředí, která byla vedle otázky lidských práv vnímána ve světě jako velice závažná. Nezávislé iniciativy vydaly k ekologickým otázkám mnoho prohlášení a stanovisek. Tak například Charta 77 se v minulosti několikrát zásadně vyslovila k ekologickým problémům v ČSSR a její stanoviska měla poměrně značný vnitřní i mezinárodní ohlas.²³

Současně s důraznější činností ekologických iniciativ docházelo k postupné aktivizaci části obyvatelstva. Do jaké míry byla veřejná vystoupení spontánní, nebo je vyvolaly nezávislé ekologické iniciativy, popřípadě zda šlo o paralelní jev, bude jistě předmětem dalšího bádání.

18 Ekologická sekce při Biologické společnosti ČSAV fungovala jako spojovací článek mezi oficiálními a nezávislými ekology. Toto grémium ekologů (za předsednictví Emila Hadače) bylo velice významné, neboť pomohlo soustředit veškeré dostupné ekologické informace. (Z rozhovoru s Ivanem Dejmallem, Praha 7.11.1994, a s Bedřichem Moldanem, Praha 14.11.1994.) *Archiv ÚSD*, sbírka *Rozhovory*.

19 MOLDAN, B. a kol.: *Životní prostředí České republiky*, c. d., s. 30.

20 Od roku 1987 existovala v oblasti ekologie jediná neoficiální organizace, tzv. ekologická skupina – sdružení nezávislých ekologů, kteří vydávali samizdatový *Ekologický bulletin*.

21 MOLDAN, B. a kol.: *Životní prostředí České republiky*, c. d., s. 30.

22 Ze strany disentu šlo spíše o nárazovou než systematickou ekologickou iniciativu. V kruzích disentu nebyl význam ekologie zcela doceněn. To vyplývá i z faktu, že teprve sedmý pokus založit v rámci Charty 77 komisi, která by se soustavně věnovala ekologickým problémům, byl úspěšný. (Rozhovor s Ivanem Dejmallem, Praha 7.11.1994, *Archiv ÚSD*, sbírka *Rozhovory*. DEJMAL, Ivan: Začít, začít, ale jak? In: *Ekologický bulletin*, květen 1988, č. 3, s. 3.)

23 Chartě 77 se podařilo seznámit se s dokumentem *Rozbor ekologické situace v ČSSR*, který vypracovala v roce 1983 Ekologická sekce při Biologické společnosti ČSAV a který byl před veřejností utajen. Obsah dokumentu byl tak závažný, že Charta 77 zaslala dopis předsedovi vlády L. Štrougalovi (dokument Charty 77 č. 36/83), ve kterém vyjádřila naději, že „s rozбором ekologické situace v ČSSR“ bude seznámena veřejnost a že vážná ekologická situace přiměje nejvyšší orgány k rychlým a účinným opatřením. Dalším obsáhlým rozбором ekologické situace v ČSSR byl dokument Charty 77 z roku 1987 *Aby se dalo dýchat*.

Petice za zlepšení životního prostředí

Ekologická aktivita se v roce 1987 projevila peticemi za zlepšení životního prostředí v jednotlivých regionech našeho státu. Vše začalo v severních Čechách, konkrétně na Chomutovsku.

Zatajování informací o stavu znečištění ze strany městských orgánů, zároveň s ohrožením zdraví v době inverze na počátku února 1987, vedlo 162 obyvatel Chomutova k odeslání petice předsedovi Okresního národního výboru v Chomutově o hrozivém životním prostředí na Chomutovsku. Jejím prostřednictvím žádali státní správní orgány o to, aby byli včas a v dostatečné míře informováni o zhoršených rozptylových podmínkách, o zvýšené koncentraci exhalací ve svém městě a okolí, a připomněli znění Ústavy ČSSR, kde se říkalo, že všichni pracující mají právo na ochranu zdraví a lékařskou péči.²⁴ Během jara došlo k několika výměnám petic a dopisů mezi obyvateli a chomutovskými úřady, přičemž počet podpisů pod peticemi se postupně zvyšoval. Odpovědi funkcionářů však stále byly jen vyhýbavé a neurčité. Když Chomutovští pozvali předsedu vlády Ladislava Adamce, aby se přijel osobně přesvědčit, jak se lidem v severních Čechách dýchá, vzrostl již počet podpisů na tři sta. Odpověď vlády na rozdíl od regionálních úřadů přišla obratem. Ladislav Adamec vydal pokyny k přešetření celé záležitosti a v Chomutově se opět vyčkávalo.

Odpověď předsedy ONV Stejskala poprvé přinesla alespoň dílčí fakta a také přiznání, že informace v krajských novinách nemusely včas proniknout k některým občanům. Řešení nabídl pomocí vývěsek na samoobsluhách, školských a zdravotnických zařízeních. Občanskou schůzi k problematice životního prostředí však odmítl a případné zájemce odkázal na veřejné stranické schůze.²⁵

Po několika urgencích adresovaných na předsednictvo vlády přišla odpověď od Rady pro životní prostředí. Ta ve svém stanovisku uložila místopředsedovi Severočeského KNV zajistit vyhodnocení prognózního, signálního a regulačního systému. O přijatých opatřeních měl veřejnost informovat krajský deník *Průboj*.

Deník *Průboj* se sice 19. a 20. září zmínil o závažnosti znečišťování ovzduší a vyhledávání kritických inverzních dnů, jedním dechem však zlehčil chomutovskou petici. Články v tomto deníku uvádějí, že „mnohá jména jsou vymyšlená, že jeden z organizátorů této akce, občan Mrázek, začal jednat se západními sdělovacími prostředky, za účelem vyvolání senzace vystoupil jménem 300 občanů, kteří ho ani nepověřili, a zneužil jejich dobré snahy...“²⁶

Dezinformace, demagogie a zastrašování těch, kteří petici podepsali, a především jejich iniciátorů, byly odpovědí na více než oprávněnou žádost obyvatel Chomutova o poskytnutí informace, kdy své děti nemají vodit ven a otvírat okna, aby si místo vzduchu nevětrali smog.

24 MRÁZEK, Karel: Chtějí v Chomutově nemožné? In: *Ekologický bulletin*, září 1987, č. 1, s. 18–22.

25 Tamtéž.

26 Tamtéž. Dokument – Dopis Rady pro životní prostředí při vládě ČSR K. Mrázkovi. In: *Informace o Chartě 77* (dále *INFOCH*), roč. 10., 1987, č. 17, s. 14.

Úspěšnější byly petice proti výstavbě vodního díla Křivoklát a petice za záchranu zámku Jezeří. V prvním případě se zvedl odpor občanů a Charty 77 proti zamýšlenému projektu výstavby přečerpávací vodní elektrárny Křivoklát. Tato megalomanská stavba (mnohahektarové mělké jezero a elektrárna o výkonu až 1000 MW) měla být umístěna v centrální části biosférické rezervace Křivoklátsko, což by v konečném důsledku znamenalo její likvidaci. 4. února 1988 Rada pro životní prostředí při vládě ČSR pod tlakem veřejnosti navrhla ustoupit od výstavby vodního díla Křivoklát.²⁷

Ve druhé kauze se zejména organizace teplických a litvínovských Brontosaurů spolu s dalšími občany zasloužily o záchranu památky I. kategorie, které v souvislosti s postupující těžbou hrozila likvidace.²⁸

Dne 15. září 1987 vneslo 320 brněnských obyvatel stížnost proti umístění sochařského díla (pomník Josefa Hybeše) architekta F. Kočího do parku Lužánky takovým způsobem, který by zlikvidoval vzrostlou zeleň na ploše 1200 m² v celkové hodnotě asi 750 000 Kčs a ohrozil další stromy a keře asi za 560 000 Kčs. Ve své petici Brněňští žádali zastavení stavby a uvedení terénu do původního stavu. Mimo jiné uváděli tyto argumenty: „Přestože je stavba zdůvodněna celospolečenskými zájmy, má naopak silný protispolečenský dopad: mrhá státními prostředky a vzbuzuje nedůvěru v politiku stranických a vládních orgánů. Metody prosazování výstavby, snaha o vyloučení veřejnosti z rozhodování diametrálně odporují zásadám procesu přestavby a demokratizace společnosti...“ V závěru stížnosti se pisatelé ptají, „čí zájmy jsou v milionových investicích? Proč se tyto prostředky nevěnují na údržbu zanedbané zeleně v Brně?“²⁹

Uvedená petice byla již čtvrtou významnou iniciativou roku 1987 v oblasti životního prostředí. I když stížnost brněnských občanů ohledně zastavení stavby nebyla akceptována a pomník byl nakonec postaven, místní orgány přece jen zvolily variantu z ekologického hlediska šetrnější.

Za zmínku stojí ještě jedna iniciativa. Skupina Polsko-české solidarity připravovala na 12. září 1987 v úseku mezi bývalou Obří boudou a Špindlerovkou (cesta československo-polského přátelství) společnou česko-polskou manifestaci pod heslem *Zachraňme Krkonoše*. Zatímco československým účastníkům policie v akci zabránila, na polské straně se podařilo šestnácti osobám manifestovat s tímto transparentem, než je zadržela polská bezpečnost. V petici odeslané polskému ministerskému předsedovi Zbigniewu Messnerovi vyjádřili účastníci manifestace požadavek na zřízení dvoustranné polsko-české komise, která by usilovala o záchranu obou krkonošských parků.³⁰

Tato ekologická iniciativa byla dokladem toho, že otázky životního prostředí neznají hranic a že je nutné řešit je ve spolupráci s okolními státy, zejména s NDR a Polskem. Významný byl také pokus o koordinovaný postup nezávislých iniciativ z Polska a Československa.

27 Pod zkratkou -zk-: Cesta nejmenšího odporu. In: *Lidové noviny*, 1988, č. 2, s. 7.

28 Rozhovor s Věrou Bartoškovou, Teplice 7.8.1994. *Archiv ÚSD*, sbírka *Rozhovory*.

29 Stížnost brněnských občanů – petice. In: *Ekologický bulletin*, leden 1988, č. 2, s. 25–26.

30 Ekologická manifestace na cestě československo-polského přátelství. In: *INFOCH*, roč. 10, 1987, č. 12, s. 15.

Ekologické aktivity v roce 1988

Po ekologické stránce nezačal rok 1988 nejšťastněji. Hned 3. ledna večer vznikl požár hnojiv v zemědělském podniku v Kyjově-Boršově. Postup likvidace havárie a způsob informování obyvatelstva byl přímo učebnicovým příkladem chování totalitního státu. Třináctitisícový Kyjov byl zamořen toxickými plyny z hoření zemědělského hnojiva. Zatímco již v noci byly evakuovány děti místních funkcionářů, obyvatelé města se poprvé dozvěděli o havárii až v 9.00 následujícího dne, kdy jim místní rozhlas pouze doporučil, aby co nejméně vycházeli ven a neotvírali okna. Děti z níže položené školky byly bez jakékoli ochrany odvedeny do budovy druhé základní školy. Zatímco nic netušící obyvatelé Kyjova odcházeli do práce a za nákupy, pohybovali se vojáci a příslušníci CO v plynových maskách. Věděli proč. Několik civilistů bylo hospitalizováno s příznaky otravy. O požáru a o jeho příčinách nebyly vydány žádné úřední informace.³¹ Tento otravný případ nebyl v Československu zdaleka ojedinělý.

Poměrně významná akce se konala ve dnech 26.–28. února ve Hlivicích v Horním Slezsku. Semináře nazvaného *Může Slezsko přežít?*, jehož cílem bylo seznámit veřejnost s kritickým stavem životního prostředí v jedné z nejprůmyslovějších částí Polska, se zúčastnili i zástupci československé nezávislé ekologické skupiny. Seminář se konal několik dní před plánovaným setkáním náměstků předsedů vlád ČSSR, NDR a PLR k ekologické situaci těchto tří zemí a k možností spolupráce v oblasti životního prostředí. Účastníci hlivického semináře se obrátili otevřeným dopisem spolu se zástupci Polsko-československé solidarity na vlády zúčastněných zemí. V dopise upozorňovali, že po 43 letech dochází k prvnímu oficiálnímu setkání místopředsedů vlád NDR, PLR a ČSSR (Jaroslav Obzina), které bude věnováno ekologické spolupráci výše zmíněných států. Tyto státy samy spalují 40 % světové těžby vysokosírnatého hnědého uhlí a patří k největším znečišťovatelům ovzduší. Otevřený dopis dále upozorňoval na dramatický stav v pohraničních oblastech (Jizerských horách, Krkonoších, Krušných horách a Beskydech), kde se do roku 1995 vlivem spalování bez jakýchkoli odsiřovacích zařízení snížila plocha lesů o 30–50 %. Proto účastníci semináře žádali podepsání dohody o instalaci odsiřovacích zařízení, stanovení zásad hospodaření s Odrou a dalšími společnými řeckami, průběžnou a plnou informovanost veřejnosti těchto tří zemí o uzavřených dohodách. Polsko-československá solidarita připojila dopis, v němž se postavila proti projektu výstavby hotelu na Sněžce. Svůj podpis připojili také zástupci nezávislé ekologické skupiny.³²

Schůzka náměstků předsedů vlád NDR, Československa a Polska se konala ve dnech 1.–3. března 1988 v Jelení Hoře. Jak se dalo předpokládat, ke konkrétním výsledkům toto třístranné setkání nevedlo.

Z Hlivic se ekologická aktivita přesunula do Prahy. Pražský primátor obdržel petici se 143 podpisy ke znečištění ovzduší v hlavním městě. Signatáři petice především žádali, aby magistrát dal do provozu prognózní a signální systém znečišťování ovzduší a stanovil postup pro vyhlášení regulačních opatření v případě zvýšené koncentrace škodlivin.³³ Podepsaní obyvatelé Prahy žádali primátora, aby tisk každodenně informoval veřejnost

31 Požár skladu chemikálií v Kyjově. In: *INFOCH*, roč. 11, 1988, č. 3, s. 20.

32 Ekologický seminář Hlvice. In: *Ekologický bulletin*, květen 1988, č. 3, s. 4–6.

33 Petice k ekologické situaci v Praze. In: *INFOCH*, roč. 11., 1988, č. 8, s. 14–15.

o naměřených hodnotách. V případě zhoršené imisní situace měli být obyvatelé okamžitě všemi možnými prostředky seznámeni s přijatými opatřeními a se způsobem, jak chránit své zdraví. Odpověď na sebe nechala čekat čtvrt roku. Přesto lze říci, že na rozdíl například od Chomutova dosáhla přece jen konkrétního dílčího opatření, i když přijatá řešení se podle vedoucího kanceláře primátora mohla uskutečnit jen v rámci možností národního hospodářství.³⁴ Ty, jak víme, byly dosti omezené.

K významným aktům týkajícím se životního prostředí patřilo 28 podnětů nezávislé ekologické skupiny, které podala v říjnu 1988 vládě a dalším příslušným orgánům. Svůj krok zdůvodňovala neschopností státních orgánů ochránit obyvatelstvo před účinky toxických látek, které unikají do ovzduší a vod a ohrožují tak jeho zdraví. V textu se přímo říká: „Stav přírody v Československu je dnes již natolik hrozivý, že generace dnešních dětí má plné právo proklínat generaci otců.“³⁵

Ministerstvo vnitra a životního prostředí ČSR odpovědělo až 13. března 1989 v tom smyslu, že situace je známá a státní orgány se s ní netají, zároveň však je předmětem široké veřejné diskuse. Pro naplňování ekologické politiky prý federální a národní vlády chtějí vytvořit potřebné podmínky na úrovni legislativy, organizace a struktury státní správy i na úrovni mezinárodních vztahů. O všem je podle Ministerstva vnitra a životního prostředí veřejnost pravidelně informována a hodnotí tento postup jako důslednou realistickou cestu. Samo ministerstvo přišlo podle vlastních slov s iniciativou, jejímž výsledkem bylo, že L. Adamec pozval členy vlád sousedních států odpovědných za otázky životního prostředí k jednání do Prahy. V závěru odpovědi se Ministerstvo vnitra a životního prostředí uchýlilo k osvědčenému schématu: „Napadání, ultimáta a kategorické požadavky nejsou pomocí, ale jen způsobem, jak tuto cílevědomou a realistickou cestu za zlepšení životního prostředí narušit.“³⁶

Opět tedy příslušné státní orgány, neschopné hlavní problémy pojmenovat a přijmout konkrétní a účinná opatření, vyrukovaly se známou a léty vyzkoušenou strategií oddalování řešení. Také označení podnětů ekologické skupiny jako „ultimáta a kategorické požadavky“ spolu s neomylným přesvědčením, že společnost všechny problémy státu plně chápe, nebyly ničím novým. Sled událostí však začal nabírat stále větší tempo. Požadavky za zlepšení životního prostředí se začaly v roce 1989 postupně ozývat ze všech krajů České republiky. Petiční akce přerůstaly v ekologické manifestace a demonstrace.

Praha centrem ekologického hnutí

V březnu 1989 podala skupina Pražské matky Národnímu výboru hlavního města Prahy podnět v souvislosti s nedostatečnou informovaností o stavu znečištění ovzduší v Praze. Podnět tak navázal na zhruba rok starou petici 143 obyvatel hlavního města, která požadovala totéž (náprava se totiž až do té doby ve slíbeném rozsahu neuskutečnila). Pražské matky opět žádaly, aby NVP dodržel svou vlastní vyhlášku o opatřeních při nepříznivých meteorolo-

34 Žádost pražských občanů primátorovi. In: *Ekologický bulletin*, září 1988, č. 5, s. 35.

35 Podněty ekologické skupiny. In: *Ekologický bulletin*, říjen 1988, č. 6, s. 30–32.

36 Stanovisko k „podnětům“ ekologické skupiny. *Tamtéž*, s. 37.

gických situacích a aby zajistil přesnou a včasnou informovanost obyvatel. V petici se doslova říkalo: „Přesné a včasné informace jsou neúčinnějším opatřením proti fámám a panice. Zatajování informací o tom, co dýcháme, je pro nás nedůstojné a pro naše děti nebezpečné.“³⁷

Pražská radnice vyčkávala dva měsíce a teprve poté seznámila pisatele petice s plány na řešení ekologické situace do roku 2010. Národní výbor neopomněl připomenout, co všechno dělá pro pražské děti – od stravování mládeže až po vysílání do škol v přírodě.³⁸ Od dubna však začal plnit rok starý slib a denně seznamoval veřejnost prostřednictvím tisku s množstvím škodlivin v ovzduší.

V květnu 1989 se Praha stala díky schůzce ministrů životního prostředí (28.–30. května), kterou svolal Ladislav Adamec, doslova ekologickou křižovatkou. Toho také plně využily nezávislé ekologické iniciativy i jednotlivci z řad nespokojené veřejnosti. Rakouské spolkové vládě a vládě ČSSR adresovali petici proti výstavbě jaderných elektráren a od vlády ČSSR žádali, aby zveřejnila svůj jaderný program. Nezávislé iniciativy připomněly, že rakouský lid v roce 1978 odmítl využívat jadernou energii, vzpomenuly havárie v Černobylu a vyzvaly československou vládu, aby přistoupila k objektivnímu informování veřejnosti i k referendu o možnosti upustit od jaderného programu. Za českou stranu podepsala petici Charta 77, přípravný výbor Ekologické společnosti, redakce *Ekologického bulletinu*, Nezávislé mírové sdružení, mluvčí Klubu právní podpory a prozatímní koordinační výbor HOS.

Pražské matky adresovaly schůzce ministrů životního prostředí sousedních států výzvu, kterou odeslaly po demonstraci za zlepšení životního prostředí dne 29. května v dopoledních hodinách. V petici, kterou přijaly po přibližně hodinovém korzování s transparenty v centru města, požadovaly zejména otevřenost a pravdivé informace v oblasti ekologie. Jině to by mohlo přesvědčit občany o upřímné snaze o nápravu. Pražské matky se postavily proti výstavbě Gabčíkova-Nagymaros, proti jaderným elektrárnám, znečišťování měst průmyslovou činností, proti stavbě lanovky na Sněžku. Jako občanky města Prahy odmítly projekt výstavby dálnice Stromovkou. V závěru petice vyjádřily názor, že péče o životní prostředí byla státem hrubě zanedbána, o čemž svědčí podle jejich mínění zdraví dětí.³⁹

Zástupci nezávislých ekologických iniciativ, včetně redakce *Ekologického bulletinu* a přípravného výboru Ekologické společnosti, využili pobytu delegace ministrů životního prostředí z Rakouska a SRN k dvoustranným rozhovorům. Rakouská ministryně životního prostředí M. Flemmingová a její německý kolega K. Töpfer obdrželi prohlášení o narušeném životním prostředí v ČSSR s uvedením konkrétních případů. Rakouská ministryně přislíbila tlumočit ve svém vystoupení založení Ekologické společnosti v ČSSR.⁴⁰

37 Podnět Pražských matek. In: *Ekologický bulletin*, červenec 1989, č. 15, s. 25.

38 Odpověď člena NV hl. města Prahy a předsedy Komise životního prostředí NVP na podnět Pražských matek. *Tamtéž*, s. 27.

39 Zprávy a oznámení. In: *Ekomonitor*, květen 1989, č. 0, s. 1; Petice. In: *Ekologický bulletin*, červen 1989, č. 14, s. 34; *Archiv ministerstva vnitra ČR* (dále jen *AMV*), *denní situační zprávy* (dále jen *DSZ*) č. 53 a 54, 29.5.1989

40 Zprávy a oznámení. In: *Ekomonitor*, květen 1989, č. 0, s. 1; Petice. In: *Ekologický bulletin*, červen 1989, č. 14, s. 34.

Samotná schůzka ministrů konstatovala hrozivý stav životního prostředí, ale vcelku mnoho povzbudivého nepřinesla a její závěry byly v důsledku neochoty delegací zúčastněných států (ČSSR, PLR a NDR) zcela vágní.

Praha však zůstala centrem ekologických demonstrací i nadále. Ještě poslední květnový den proběhlo na Kampě v Praze 1 shromáždění asi 300 osob proti uvažované výstavbě hotelového komplexu, jejímž přímým důsledkem by byla likvidace bytového fondu, a především změna charakteru malostranské památkové rezervace. Shromáždění se zúčastnili také zástupci ONV Praha 1, kteří se postavili za občany a spolu s nimi také podepsali petici příslušným orgánům. Ze známých aktivistů nezávislých občanských iniciativ byli přítomni a připojili svůj podpis V. Havel, D. Němcová, L. Kohout a T. Dvořák.

Opětovně se obyvatelé Malé Strany sešli 26. června, tentokrát na Žofíně. Chtěli se opět od kompetentních činitelů dozvědět, jak se oficiální místa stavějí k přeměně historicky cenných obytných a hlavně obývaných domů na mezinárodní luxusní hotely a zda vzala v úvahu dosavadní protesty občanů. Požadované informace jim sice nikdo neposkytl, ale zjistili, že odbor kultury NV vydal k výstavbě hotelů zamítavé stanovisko. (Odbor kultury měl ovšem v této věci pouze poradní hlas.) Shromáždění asi 200 lidí se po hodině rozhovorů rozešlo.⁴¹

V červnu proběhla ještě akce u příležitosti *Mezinárodního dne životního prostředí a ekologie*, jejíž součástí byla i *Korza za lidská práva* z 19. června, pořádaná šesti nezávislými iniciativami (Českými dětmi, ČSHV, Demokratickou iniciativou, Hnutím za občanskou svobodu, Nezávislým mírovým sdružením a Mírovým klubem Johna Lennona). Obě akce proběhly na pěší zóně v ulici Na příkopě bez zásahu bezpečnostních jednotek.⁴²

Bouřlivější průběh měly demonstrace organizované nezávislými iniciativami (Českými dětmi a Nezávislým mírovým sdružením) v pražské Stromovce. Demonstranti protestovali proti navrhované stavbě trasy silnice středního dopravního okruhu, která by vedla Stromovkou a při jejíž výstavbě svrchu hloubeným tunelem za podmínek velkého stavebního záboru by došlo k vykácení (dle různých verzí) 600–2000 vzrostlých stromů.⁴³

Bezpečnost zasahovala při každém shromáždění, lidé byli legitimováni a v některých případech byli předvedeni na oddělení VB, kde museli zaplatit pořádkovou pokutu za porušení veřejného pořádku při nepovolené demonstraci. Někteří z nich byli obviněni z přečinu proti veřejnému pořádku podle § 6 Zákona o přečinech, takže jim hrozil trest odnětí svobody až na šest měsíců či pokuta do 20 000 Kčs. Nasazení policie proti lidem, kteří poslouchali rezoluce a manifestovali klidnou formou pomocí transparentů s nápisy „Na pomoc Stromovce“, „Nedáme Stromovku“, „Nechceme dálnici“ a „Ať žijí české stromy“, dávalo tušit změnu v přístupu městských politických i bezpečnostních orgánů.⁴⁴ Nastoupená cesta konfrontace a neúměrných zásahů proti přibývajícím ekologickým manifestacím v hlavním městě měla do budoucna odradit stále se zvyšující počet protestujících Pražanů, jimž přestával být osud životního prostředí lhostejný. Fakt, že nastoupe-

41 Hotely pro Prahu. In: *Ekologický bulletin*, červenec 1989, č. 15, s. 18; Shromáždění občanů Malé Strany. In: *Ekologický bulletin*, srpen 1989, č. 16, s. 28; *AMV, DSZ* č. 56, 1.6.1989.

42 Protest proti znečištění ovzduší. In: *INFOCH*, roč. 12, 1989, č. 13, s. 12.

43 Za Stromovku. In: *Ekologický bulletin*, říjen 1989, č. 17, s. 34–40.

44 Tamtéž. Stromovka. In: *Sport*, roč. 1, červenec 1989, č. 2, s. 23–25; SVOBODOVÁ, Jana: *České děti*, rkp., Rozhovor s Annou Hradílkovou, s. 13–18, uloženo v ÚSD AV ČR; *AMV, DSZ*, č. 71, 22.6.1989.

ná cesta konfrontace se zcela minula účinkem, dokládají i údaje o počtech demonstrantů. Zatímco prvních demonstrací za záchranu Stromovky se účastnily stovky obyvatel, poslední z řady těchto demonstrací (15. listopadu 1989) probíhala za aktivní účasti přibližně tři a půl tisíce lidí. Vzrůstající ekologickou aktivitu je třeba vidět v kontextu celospolečenských událostí a zvýšené politické aktivity obyvatelstva zejména v posledních dvou letech.

V září a říjnu se ekologická aktivita v Československu obrátila proti předpokládanému dokončení koksovny ve Stonavě. Proti výstavbě se ve svých prohlášeních vyslovily Charta 77 a Severomoravský ekologický klub. Samotné demonstrace proběhly v Praze 13. září a 5. října za účasti asi 200 lidí. K hlavním organizátorům zmíněných manifestací patřilo Nezávislé mírové sdružení.⁴⁵

Proti koksovně (vzdálené od československo-polských hranic jen 2 kilometry) se zvedla vlna kritiky také v sousedním Polsku. Koksovna měla být podle původních parametrů největší v zemích RVHP. Tento monument, připomínající spíše 50. léta, se nerodil jednoduše. Výstavba začala v roce 1976, ale již v následujícím roce byly všechny práce pro nedostatek financí zastaveny. Ve stavbě se pokračovalo až v roce 1987, přičemž koksovna měla dosáhnout předpokládaného výkonu až v roce 1999. „Promyšlená“ investiční politika a fungování centrálního plánování se tak předvedly v plné nahotě. O ekologických parametrech lze stěžii hovořit, „nový“ závod se měl rozkládat na ploše 60 hektarů a jeho vliv na životní prostředí sousedních měst Český Těšín a Cieszyn v Polsku by byl podle odborníků katastrofální. Vzhledem k převládajícím směrům větrů by bylo nejvíce ohroženo okresní město Karviná.⁴⁶

19. května demonstrovalo v Polském Těšíně proti této stavbě na 10 tisíc lidí. Další, již zmíněná společná akce se měla konat koordinovaně v Praze a v Českém Těšíně 5. října. V Českém Těšíně policie v podstatě demonstraci znemožnila. Těšín připomínal celý den obležené město, policie uzavřela náměstí ČSLA a hlavním organizátorům znemožnila účast na demonstraci tím, že je předvedla na oddělení VB k podání vysvětlení.⁴⁷ I když protestní akce neproběhla přesně podle přání organizátorů, byl tento pokus velice významný. Ekologická aktivita se od té chvíle definitivně přesunula i za hranice Prahy. Jejím centrem se stala nejpostiženější oblast tehdejšího Československa – Severočeský kraj.

Ekologická konfrontace v Severočeském kraji

Při 6,1 % obyvatel činil podíl Severočeského kraje na celkové průmyslové výrobě sice jen 11 %, ale ekologické důsledky zdejší výroby byly hrozivé. Uvedených 11 % průmyslové výroby zahrnovalo 73 % veškeré celostátní těžby hnědého uhlí, 38 % výroby elektrické energie (5444 MW instalovaného výkonu), 48 % výroby svítíplynu v ČSR, 37 % celkové

45 AMV, DSZ č. 81, 6.7.1989; Manifestace na Pěší zóně. In: *INFOCH*, roč. 12, 1989, č. 17, s. 15; Ekologické manifestace. In: *INFOCH*, roč. 12, 1989, č. 18, s. 17; AMV, DSZ č. 147, 6.10.1989.

46 Dokument Severomoravského ekologického klubu. In: *Severomoravský ekologický bulletin*, 1989, č. 1, s. 1–3.

47 AMV, DSZ č. 147, 6.7.1989; Stanovisko Charty 77 k výstavbě koksárny ve Stonavě, Ch 77/53/89. In: *INFOCH*, roč. 12, 1989, č. 16, s. 2.

výroby dusíkatých a fosforečných hnojiv a 100 % výroby novinového papíru a plaveného skla. To vše se soustřeďovalo na pouhých 350–400 km² z celkové rozlohy kraje, která činila 7 810 km² při průměrné hustotě osídlení 149 obyvatel na km² (v místech koncentrace výroby byla hustota osídlení samozřejmě vyšší).⁴⁸

Ekologické problémy se začaly v Severočeském kraji projevovat již na přelomu 60. a 70. let mimo jiné nejrozsáhlejším poškozením lesů a půd v evropském měřítku. Snad ještě závažnější byla skutečnost, že obyvatelstvo hnědouhelné pánve žilo a trvale se pohybovalo v extrémně narušeném životním prostředí, což mělo alarmující důsledky, a to nejen zdravotní (nemocnost, zvýšená úmrtnost). Neuvážené zásahy do krajiny devastovaly mnohdy nejen ji samotnou, ale spolu s ní i hodnotovou orientaci občanů severočeské pánve. Přímá úměra mezi narušenou přírodou a narušenými vztahy mezi lidmi byla evidentní. Stoupala rozvodovost a nepřímým důsledkem toho byl zvyšující se počet sňatků; při snižující se porodnosti stoupal počet potratů, zrychlená migrace nepříznivě ovlivňovala pocit sounáležitosti s krajem a zároveň přispívala k nepříznivým změnám ve skladbě obyvatelstva, mimo jiné v jeho věkové a vzdělanostní struktuře. Začal se projevovat nedostatek pracovních sil, zejména kvalifikovaných.⁴⁹

Přestože ve výčtu severočeských problémů by bylo možno pokračovat, značná část populace rizika této oblasti po dlouhou dobu nedoceňovala a dávala přednost možnosti dobrých výdělků a různých sociálních vylepšení i za cenu velmi nekvalitního životního prostředí. Postupně však, zejména v druhé polovině 80. let, lidé začínali chápat, že sebevýhodnější pracovní perspektivy nemohou nahradit životní perspektivy pracovníka a jeho rodiny. Tomuto poznání napomáhala skutečnost, že průměrné mzdy v Severočeském kraji již nebyly o mnoho vyšší než v jiných oblastech republiky. Migraci ovšem podporovalo i chování politických činitelů na úrovni kraje až po okresy a jednotlivé obce. Neustálé proklamace na téma „Co všechno děláme pro občany severních Čech“ již drtivě většinu obyvatel této oblasti nezněly přesvědčivě.

Těžko tomu mohlo být jinak po každodenních zkušenostech se stále se zhoršujícím životním prostředím na jedné straně a bohorovným klidem funkcionářů hraničícím až s cynismem na straně druhé. Například okres Teplice (zařazený spolu s okresy Ústí nad Labem, Most a Chomutov do souboru oblastí s extrémně narušeným životním prostředím) vracel dotace přidělené z centra na zlepšení ovzduší a na školy v přírodě!⁵⁰ Vlivem každoročně se opakujících podzimních inverzí bylo i na přelomu října a listopadu roku

48 Ekologický generel Severočeského kraje se zvláštním zaměřením na severočeskou hnědouhelnou pánve, vypracoval Ústav krajinné ekologie ČSAV v roce 1988 jako podklad pro jednání Rady severočeského KNV, konané 28.6.1988. *SOA Litoměřice*, Rada Severočeského KNV, dne 28.6.1988.

49 Tamtéž.

50 Zatímco v roce 1986 vyjelo do škol v přírodě v okrese Teplice 43 941 dětí, o rok později to bylo 43 599 dětí a v roce 1988 jich odjelo již jen 38 216. Jako důvod byla uvedena vysoká nemocnost dětí. Následující údaje se týkají centrálně poskytnutých prostředků na Fond ochrany ovzduší v okr. Teplice:

	Dotace	Čerpání	Vráceno
Rok 1986	6,080.000	4,481.268	1,599.732
Rok 1987	5,270.000	4,882.245	400.350
Rok 1988	4,335.000	2,900.584	1,434.416

Použité údaje jsou z jednání Rady ONV v Teplicích „K plnění volebního programu za rok 1988“, ze dne 17.2.1989, *SOA Teplice*.

1989 ovzduší v celém Podkrušnohoří prosyceno směsí síry, dusíku a těžkých kovů. Funkcionáři krajských orgánů již celá léta slibovali zlepšení katastrofálního životního prostředí, pravdivé informování obyvatelstva, využívání měřicích a signalizačního zařízení (to vše bylo také obsaženo v požadavcích chomutovských petic z roku 1987), ale náprava nepřicházela, a tak stav ovzduší přivedl obyvatele severočeských měst postupně do ulic.⁵¹

Vše začalo v Teplicích 8. listopadu 1989, kdy se ve městě objevily plakáty vyzývající k účasti na protestním shromáždění, ve kterém jeho účastníci vyjádří nesouhlas s „nelidským přístupem vůdčích osobností politického aparátu“. V sobotu 11. listopadu se na určeném místě skutečně sešlo 800–1000 demonstrantů. S rouškami přes ústa a vybaveni plynovými maskami volali „Chceme čistý vzduch!“, „Kyslík!“, „Chceme zdravé děti!“. Policie byla tak velkým počtem shromážděných lidí očividně zaskočena a vzchopila se alespoň ke kontrolám občanských průkazů teprve ve chvíli, kdy se průvod vydal městem. V závěru se i v Teplicích ozvalo „Zítřka zase tady!“⁵²

Stejně demonstrace pokračovaly i po následující tři dny. V neděli, a zejména v pondělí došlo ke srážkám s policií, která už měla k dispozici psy a vodní děla; na pondělní, největší demonstraci (přes tisíc občanů) ji pak ještě posílily pohotovostní jednotky z Ústí nad Labem. Demonstranti vytvořili krizový štáb a pověřili ho vedením rozhovorů s teplickými funkcionáři. Na pondělním jednání se jeho členové dozvěděli, že v případě dalších nepovolených demonstrací učiní MěstNV opatření k zajištění veřejného pořádku (hovořilo se o vyhlášení výjimečného stavu). Jediným kladným výsledkem těchto jednání byl příslib skutečného dialogu, který se měl konat na oficiálním mítinku na zimním stadionu 20. listopadu. Toto shromáždění se pak opravdu konalo. Zúčastnilo se ho přes 5000 teplických občanů, které už nemohly uspokojit nekonkrétní, formální a uhýbavé odpovědi mužů z okresu, z kraje, ba ani z ústředí. Na shromáždění se už hovořilo i o událostech na Národní třídě. Celý mítink končil skandováním přítomných na adresu funkcionářů „Zůstanete sami“...⁵³

Teplické demonstrace vyvolaly domino efekt v celém kraji. Podobná shromáždění (s nižší účastí občanů, protože orgány místní správy již uskutečnily bezpečnostní opatření) se konala 15. listopadu v Litvínově, 16. listopadu v Mostě, 17. listopadu v Děčíně a podle plakátů z 18. listopadu se měla konat 21. listopadu i v Liberci a v Ústí nad Labem. Shromáždění měla podobný ráz co do obsahu i výsledků. Demonstranti vyjadřovali odhodlání, že pokud nedostanou na své dotazy a připomínky uspokojivé odpovědi, budou v demonstracích za životní prostředí pokračovat. Místní funkcionáři ve všech případech přislíbili otevřený dialog v období mezi 20. až 25. listopadem.⁵⁴

Politické události v Československu po 17. listopadu 1989 však celkem logicky odsunuly, alespoň na čas, ekologickou problematiku stranou hlavního zájmu veřejnosti.

* * *

51 VANĚK, Miroslav: Kdy se stanou Teplice rekreační oblastí? *Mladá fronta Dnes*, roč. 3, (13.11.1992), s. 4.

52 *Tamtéž*.

53 PACHMAN, Jiří: Causa stadión. In: *Chceme čistý vzduch*. Po roce o ekologických demonstracích v Teplicích 11.–13.11.1989. Teplice, Severočeská revue 1990, s. 32–33.

54 *AMV, DSZ* č. 175, 15.11.1989; č. 176, 16.11.1989; č. 177, 17.11.1989; č. 178, 20.11.1989.

Kroky k nápravě životního prostředí byly ze strany státu v období před listopadem 1989 naprosto nedostatečné. Nefungoval systém státní ekologické politiky, chyběla účinná legislativa, dlouhodobá koncepce a finančně ekonomické nástroje. Při tvorbě národohospodářských plánů a zvláště při jejich realizaci hledaly stranické a vládní orgány možnosti úspor; nejvíce na to doplatila oblast ochrany životního prostředí.⁵⁵ Negativně se projevoval na kvalitě životního prostředí také vliv hospodářských resortů a různých místních lobby (například představitelů severočeského hnědouhelného revíru).

Přestože stát úlohu životního prostředí podceňoval, obával se na druhé straně, aby problematika životního prostředí neusnadnila politické a ideologické působení Západu, a to jak podporou nezávislých ekologických iniciativ, tak zveřejňováním konkrétních údajů, což by vyvolalo tlak veřejnosti na státní orgány. Stranické a vládní špičky se také obávaly možnosti, že Západ bude podmiňovat hospodářskou spolupráci s Východem řešením ekologické problematiky.⁵⁶ Strach z nezávislých ekologických iniciativ se projevil jednak tvrdými postoji státu, jednak neustálým sledováním činnosti jejich hlavních představitelů. Mocenské orgány reagovaly na ekologická vystoupení zpočátku zdrženlivě, a dokonce se zamýšlely, zda je povolit či nikoli, později však proti nim vystoupily silou.

Publikování informací o životním prostředí, které byly veřejnosti dosud neznámé, bylo prvním úspěchem ekologických aktivit. Významnou roli sehrálo po roce 1988 uvolnění některých dosud utajených informací o katastrofálním stavu životního prostředí a o jeho vlivu na lidské zdraví. To se odrazilo v jednání lidí, v jejich silící občanské aktivitě a posléze v probouzejícím se ekologickém myšlení a cítění. Jeho dokladem bylo uspořádání demonstrací na ochranu přírody na konci osmdesátých let.

Zpočátku vystupoval za záchranu životního prostředí poměrně úzce (zejména profesně) zaměřený okruh lidí, v posledních měsících roku 1989 se v nejpostiženějších oblastech státu angažovanost přenesla i na širší veřejnost. Pokud snad do té doby byli obyvatelé ochotni přehlédnout některé poruchy v ekonomice a snižující se životní úroveň, nesmířili se s tím, že by měli dýchat zkažený vzduch, pít závadnou vodu nebo jíst kontaminované potraviny.

Ekologická krize a demonstrace za zlepšení životního prostředí v Československu byly významnými faktory, které vedly k podstatnému oslabení důvěry občanů ve stávající režim.

55 MOLDAN, B. a kol.: *Životní prostředí České republiky*, c. d., s. 20.

56 *AMV, DSZ* č. 6, 20.3.1989.

17. červen 1953 v nejnovější německé historiografii

Oldřich Tůma

V poledních hodinách 17. června 1953 se komunistický režim ve východním Německu doslova otřásl v základech: stovky továren a statisíce dělníků stávkovaly, v ulicích východního Berlína a v dalších alespoň 250 východoněmeckých městech a městečkách probíhaly demonstrace, jichž se účastnilo na půl milionu lidí. Původně sociální požadavky, s nimiž dělníci vyšli ráno do ulic, byly doplňovány a nahrazovány hesly politickými. Demonstrace nabývaly stále ostřejšího rázu, byly ničeny symboly komunistického režimu, na mnoha místech byla napadena sídla státních a stranických orgánů. V desítkách případů se davům podařilo takové budovy obsadit, někde byly vyplněny, či dokonce zapáleny. Na více místech pronikli demonstranti i do policejních budov a do věznic, osvobozeny byly stovky vězňů. V některých případech došlo i k napadání – výjimečně i lynčování – režimních funkcionářů. Na mnoha místech se situace dostala zcela mimo kontrolu státních orgánů.

Teprve energické a masivní nasazení jednotek sovětské armády přineslo zvrát. Od 13.00 vyhlásil velitel sovětského sektoru Berlína výjimečný stav a ke stejnému kroku přistoupili během následujících hodin sovětsští velitelé na desítkách dalších míst. Do večera byly ulice východního Berlína pod kontrolou sovětských tanků a pěchoty. Tomu ovšem předcházely ostré srážky, při nichž nechyběla střelba ani oběti na životech. Podobně se situace vyvíjela i mimo Berlín, i když tady stávky a demonstrace pokračovaly na mnoha místech i následující den nebo – hlavně v menších městech – i v několika dalších dnech. Ve dnech 17.–22. června bylo podle zásad výjimečného stavu sovětskými vojenskými orgány odsouzeno k smrti a bezodkladně před popravčí čtyři postaveno asi dvacet osob.

Není divu, že tyto události byly historiografií obou německých států hodnoceny velmi rozdílně. Ve východní části Německa byl přístup historiků předurčen oficiální interpretací událostí: jednalo se o fašistický pokus o puč, vyvolaný agenty a provokatéry ze Západu. S postupem času přecházely práce historiků NDR 17. červen stále stručněji a je pozoruhodné, že nakonec byla z výkladu událostí takřka úplně vypuštěna role sovětské armády. Ta byla přítom klíčová, sovětské vojenské orgány jednaly 17. června zcela suverénně, ve

výnosech o vyhlášení výjimečného stavu většinou nebyly orgány NDR vůbec zmíněny a také jeho provádění bylo zcela v sovětských rukou.

Západoněmecká publicistika i historiografie naopak věnovaly 17. červnu rozsáhlou pozornost. Standardní zpracování představovala v roce 1956 dokončená kniha Arnulfa Baringa, která se dočkala několika dalších, i cizojazyčných vydání.¹

Soubor studií, které červnové události v NDR osvětlují velmi všestranně, připravili pak v osmdesátých letech do tisku Ilse Spittmannová a Karl Wilhelm Fricke², autoři, kteří sami publikovali k tomuto tématu celou řadu dílčích časopiseckých prací. Přístup západoněmeckých historiků byl mnohem objektivnější, jejich práce však trpěly nedostupností zásadně důležitých archivních pramenů. V centru jejich pozornosti byly především události ve východním Berlíně, což je snadno pochopitelné. Ty se totiž odehrávaly přímo před očima západní veřejnosti. Centrem demonstrací byl především Potsdamer Platz, ležící přímo na hranici sektorů, a odtud také po celý den události v přímých přenosech do celého Německa komentovali reportéři rozhlasové stanice RIAS (Radio in the American Sector). Vývoj na dalších místech NDR zůstal poněkud stranou.

Situace se radikálně změnila po pádu berlínské zdi a po otevření archivů někdejší NDR badatelům. Po roce 1990 došlo k úplné explozi studií o červnových událostech roku 1953. Výklad, který prezentují, není ovšem nijak zásadně nový. 17. červen byl spontánním výbuchem všeobecné nespokojenosti, jeho hybnou silou bylo především průmyslové a stavební dělnictvo, a i když povstání chyběla jakákoli promyšlená koncepce a až na místní výjimky i vůdčí element, přece se ocitl komunistický režim na pokraji zhroutil. Požadavky na zlepšení životních podmínek a obnovení politických svobod byly všeobecně spojovány s požadavkem sjednocení Německa prostřednictvím svobodných voleb. K těmto závěrům dospěla západoněmecká historiografie – jmenovitě Arnulf Baring – již dříve. Se znalostí dříve nedostupných dokumentů je však nyní možné vylíčit a pochopit události v mnohem přesnějších konturách a barvitěji. Zvláště důležité poznatky přinášejí pak nejnovější práce ohledně činnosti (či snad lépe řečeno, v mnoha případech spíše nečinnosti a kolapsu) státních a stranických orgánů NDR v kritických dnech. K úplnosti obrazu o průběhu 17. června a následujících dnů chybí ovšem ještě jedna celá důležitá skupina pramenů: totiž dokumenty sovětské provenience.

Především na stránkách časopisů *Deutschland Archiv* a *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* byla publikována celá řada dílčích studií. Ke čtyřicátému výročí června 1953 referovala o nich přehledně Ilse Spittmannová³. Od poloviny roku 1993 ovšem několik dalších zajímavých studií přibýlo. Některé se zabývají vývojem událostí v jednotlivých částech NDR⁴, postojem satelitních východoněmeckých politických stran⁵, zahraničním kontex-

1 BARING, A.: *Der 17. Juni 1953*. Bonn 1957, další vydání 1965 a 1983, anglicky 1972.

2 SPITTMANN, I. – FRICKE, K. W. (Hrsg.): *17. Juni 1953. Arbeiteraufstand in der DDR*. Köln/R 1982, další vydání 1988.

3 SPITTMANN, I.: Zum 40. Jahrestag des 17. Juni. In: *Deutschland Archiv* (dále DA) 26 (1993), s. 635–639.

4 ROTH, H.: Der 17. Juni 1953 im damaligen Bezirk Leipzig. Aus den Akten des PDS-Archivs Leipzig. In: *DA* 24 (1991), s. 573–584; táž, Die SAG-Betriebe und der 17. Juni 1953. In: *DA* 26 (1993), s. 531–536 (podniky, které byly v sovětském vlastnictví – Sowjetische Aktiengesellschaft); FRICKE, K. W.: Todesstrafe für Magdeburger „Provokateur“. SED Rachejustiz nach dem Aufstand vom 17. Juni 1953, *DA* 26 (1993) 526–531.

5 HAUPTS, L.: Die Blockparteien in der DDR und der 17. Juni 1953. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (dále

tem událostí⁶, působností západního rozhlasu⁷ a dalšími problémy. Vydány byly i některé důležité dokumenty.⁸

Především ovšem vyšly dvě zcela nové monografie. Jde o práci východoněmeckého historika Torstena Diedricha *Der 17. Juni in der DDR. Bewaffnete Gewalt gegen das Volk*⁹ a o knihu profesora göttingenského univerzity Manfreda Hagena *DDR – Juni '53: die erste Volkserhebung im Stalinismus*¹⁰.

Diedrichova práce analyzuje příčiny, které vedly k 17. červnu, podává velmi přehledně uspořádané vylíčení průběhu událostí v kritických dnech v Berlíně i mimo hlavní město a hodnocení jejich následků. Je doplněna řadou reprezentativních dokumentů a sérií příloh (například seznam podniků, kde se stávkovalo, seznam míst, kde došlo k nepokojům, jmenovitý seznam usmrčených, přehled zatčených a podobně). Počet obětí na životech byl dosud uváděn značně rozdílně – od 24 (oficiální údaj) až po asi 250. Diedrich dospívá (s. 293–6) k padesáti obětem. I jeho seznam však není úplný, neuvádí v něm většinu z devatenácti osob popravených sovětskými vojáky po vyhlášení výjimečného stavu, které identifikoval ve své práci Hagen (s. 175 n). Diedrichova kniha se bezesporu stane nepominutelná jako standardní příručka k dějinám 17. června 1953. Jako vojenský historik věnoval Diedrich zvláštní pozornost činnosti a takřka naprostému selhání policejních orgánů NDR během nepokojů. Jedním z důvodů, proč policejní jednotky často ani nebyly nasazeny nebo byly nasazeny až po sovětské armádě, byla nedůvěra, kterou v jejich spolehlivost chovaly jak vedoucí orgány NDR, tak sovětská místa. Platí to i o elitních jednotkách kasernované policie (Kasernierte Volkspolizei – KVP), které byly budovány od roku 1952. Zde ovšem přibyl i další důvod: jednotky KVP se totiž ve skutečnosti budovaly tajně jako zárodek budoucí armády NDR a pro policejní úkoly nebyly ani vyzbrojeny, ani vycvičeny.¹¹

Hagenova kniha je komponována poněkud jinak. Obecně historický výklad ji sice také rámuje, ale jednotlivé kapitoly se pak souhrnně věnují dílčím tematickým otázkám, podávají jakousi obecnou fenomenologii událostí – demonstrací, stávek, útoků na věznice atd. Ostatně názvy kapitol mluví jasně: Marschieren – Losungen, Lieder, Fahnen – Agenten

VfZ 40 (1992), s. 383–412; WENGST, U.: Der Aufstand am 17. Juni 1953 in der DDR. Aus den Stimmungsberichten der Kreis- und Bezirksverbände der Ost-CDU im Juni und Juli 1953. In: *VfZ* 41 (1993), s. 277–324.

- 6 Ke vztahu SSSR – NDR viz např. WETTIG, G.: Sowjetische Wiedervereinigungsbemühungen im ausgehenden Frühjahr 1953? Neue Aufschlüsse über ein altes Problem. In: *DA* 25 (1992), s. 943–958. (G. Wettig je autorem i mnoha dalších prací na toto téma.) Ke vztahu Západu k událostem v NDR v červnu 1953 zvláště LARRES, K.: Neutralisierung oder Westintegration? Churchill, Adenauer, die USA und der 17. Juni 1953. In: *DA* 27 (1994), s. 568–585 (pro přesnost, autor není Němec).
- 7 WACKET, M.: Wir sprechen zur Zone. Die politischen Sendungen des RIAS in der Vorgeschichte der Juni-Erhebung 1953. In: *DA* 26 (1993), s. 1035–1048.
- 8 Většina z nich byla publikována na stránkách berlínského časopisu *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, referuje o nich na s. 638 svého článku Ilse Spittmannová (srv. pozn. 3).
- 9 Berlin, Dietz Verlag 1991, 309 s., obr.
- 10 Stuttgart, Steiner Verlag 1992, 248 s., obr. Zatím nedostupná mi bohužel zůstala další práce, jejíž značná část je věnována problematice událostí v červnu 1953: MITTER, A. – WOLLE, S.: *Untergang auf Raten. Unbekannte Kapitel der DDR-Geschichte*. München, Bertelsmann Verlag 1993.
- 11 Výzkum této otázky T. Diedrich ještě prohloubil ve studii *Der 17. Juni in der DDR. Zu militärischen Aspekten bei Ursachen und Verlauf der Unruhen*. In: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 51 (1992), s. 357–384.

und Provokateure – Die Panzer – Prügel und Lynchjustiz – Führerschaft auf Stunden – Abschreckung und Vergeltung, abychom jmenovali aspoň některé. Hagenovi se tu podařilo zachytit velmi přesvědčivě obecné rysy a kontury dílčích fází a faktorů desítek či stovek jednotlivých dramatických dějů. Fakt, že ač zcela spontánní, přece se události na jednotlivých místech odehrávaly vždy velmi podobně, jakoby podle téže šablony, byl ovšem autorovi při práci na této obecné rekonstrukci velmi nápomocen. Hagen také využil celou škálu pramenů nepísemné povahy: rozhovorů, filmů, fotografií, zvukových záznamů. Metodicky velmi zajímavá je prezentace fotografií. Ty Hagen doslova rozpitvává a dokazuje, že fotografický materiál je pro moderní dějiny nejen pouhou ilustrací, ale i plnohodnotným (bohužel ne vždy dostatečně využívaným) pramenem.

Vysoký stupeň poznání, ke kterému němečtí historikové ve výzkumu událostí června 1953 v NDR dospěli, přímo vyzývá k systémovému srovnání s podobnými událostmi v Maďarsku, Polsku či Československu. Je zajímavé sledovat, jak velmi se některé situace opakují, či naopak, jak velmi se liší. Tak například v situaci, kdy demonstrantům v NDR padly do rukou zbraně, byly většinou zničeny (s výjimkou jediného případu, kdy při obléhání věznice v Magdeburku byli zastřeleni tři policisté). Němečtí demonstranti se tedy chovali stejně jako nedávno předtím demonstranti v Plzni, ale zcela jinak než v roce 1956 v Poznani či v Budapešti. Východoněmecká policie byla stejně nepřipravena na potlačování masových protestů jako později maďarská; československá byla teprve během léta 1969 pro podobný úkol horečně cvičena a vyzbrojována. Okolnost, že červnové nepokoje v NDR vypukly náhle a bez předchozí fáze vyrovnávání se s režimem na duchovní a mediální úrovni, měla důležitý význam pro jejich celkový charakter a průběh a odlišuje je velmi podstatně třeba od událostí v Maďarsku. Podobných tematických okruhů by samozřejmě bylo možno najít více. Práce, která by se systematicky zabývala výbuchy lidového protirežimního odporu v jednotlivých zemích východního bloku a jejich srovnáním, ovšem teprve čeká na napsání. Byla by určitě nadmíru užitečná.

Pozornost, kterou věnuje německá historiografie událostem června 1953, nastavuje zrcadlo i naší historiografii. V Československu jistě události stejného rozsahu a významu nikdy neproběhly. Přesto jsou ale protirežimní protesty u nás z června 1953 či srpna 1969 v lecčem podobné a srovnatelné. Česká historiografie jim však ve srovnání s německou zatím věnovala mnohem méně pozornosti.

Recenze

Tři polské syntézy nejnovějších dějin

Jaroslav Vaculík

(CZIOMER, E.: *Historia Niemiec 1945–1991*. Zarys rozwoju problemu niemieckiego od podziału do jedności. Kraków 1993. 265 s.; CZUBIŃSKI, A.: *Dzieje najnowsze Polski do roku 1945*. Poznań 1994. 678 s.; OLSZAŃSKI, T. A.: *Historia Ukrainy XX w.* Warszawa 1994. 348 s.)

Polská historiografie věnuje značnou pozornost nejnovějším dějinám své země i států sousedních, jak dokládají uvedené tři syntézy, prezentující zároveň nové pohledy polských historiků. První z nich je publikace, která vyšla s finanční podporou Nadace polsko-německé spolupráce z prostředků SRN, a to péčí Jagellonské univerzity v Krakově. Autor – Erhard Cziomer – je profesorem a od roku 1982 vedoucím tamní katedry mezinárodních vztahů Ústavu politických věd. Specializuje se na zahraniční politiku poválečného Německa, o které již napsal čtyři monografie. Svou nejnovější knihu o historii Německa v letech 1945–1991 rozdělil do tří částí: v první se zabývá rozdělením Německa v letech 1945–1955, ve druhé německou otázkou v době napětí a uvolnění vztahů Východ – Západ v letech 1955–1989 a ve třetí znovusjednocením Německa.

V první části českého čtenáře zaujme zejména výklad průběhu poválečné denacifikace a demokratizace. Autor uvádí, že denacifikační akce v západních zónách, prováděná dle různých kritérií, se dotkla 3,6 milionu osob. Nejměrněji prováděli denacifikaci Britové, nejostřeji Američané. Zvláště přísně byla denacifikace prováděna v sovětské zóně, kde se represe dotkly 390 479 osob. Celkově denacifikace nesplnila předpokládaná očekávání a od roku 1947 ztrácela celá akce na svém politickém významu. Němci měli dojem, že se denacifikace dotkla pouze osob na nejnižších stupních. Atmosféra udávání a podezřívání vedla ke vzniku osobních a společenských konfliktů, což ztěžovalo fungování nových demokratických struktur, zvláště v západních zónách.

V druhé části své publikace sleduje autor německou problematiku se zřetelem na novou východní politiku Bonnu. Hlavní přínos knihy je však v podrobném popisu a zhodnocení znovusjednocení Německa v letech 1989–1991. Všimá si jak předpokladů vnitropolitických, zvláště dynamiky vnitřních přeměn v NDR a rozhodující role SRN ve formulování koncepce sjednocení, tak i mezinárodních aspektů a důsledků sjednocení, zejména ve

vztahu k Polsku. Podle autora sjednocení umožnila krize „reálného socialismu“ a ji doprovázející přestavba a nové myšlení v SSSR, politický přelom v zemích střední Evropy v roce 1989 a vnitropolitická krize NDR, jejíž vedení nebylo schopno naplnit očekávání obyvatelstva.

* * *

Syntéza nejnovějších dějin Polska do roku 1945 je prvním dílem rozsáhlé práce, jejímž autorem je profesor univerzity v Poznani Antoni Czubiński, specialista na nejnovější dějiny Polska i Evropy a autor řady publikací a článků. Další díly zahrnou léta 1944–1989 (II. díl) a 1989–1993 (III. díl). Ve srovnání se svými předchozími pracemi autor znovu shromáždil, uspořádal a interpretoval fakta týkající se procesů, které vedly k budování státu v roce 1918, přes jeho pád v roce 1939 až k jeho nové výstavbě v letech 1944–1945. Není to jediná práce k nejnovějším dějinám Polska, která v poslední době vyšla (k dispozici je například syntéza z pera A. Garlického), každý autor však obrací pozornost na jiné aspekty problému, akcentuje jiné stránky historického procesu a jinak ho interpretuje.

Rozsáhlá práce je rozdělena do sedmi částí. V první části sleduje vznik novodobých politických stran a programů ve třech polských zábořech na konci 19. a počátku 20. století. Polské otázky za první světové války je věnována část druhá. Třetí kapitola sleduje budování nezávislého Polska v letech 1918–1921. Obdobím parlamentní demokracie v letech 1921–1926 se zabývá čtvrtá část. Pátý oddíl zkoumá Polsko za vlády Piłsudského (1926–1935), zatímco šestý objasňuje vývoj Polska v letech 1935–1939 pod vedením Moścického a Rydz-Śmiglyho. Konečně poslední, sedmá kapitola přibližuje Poláky a polskou otázku v letech druhé světové války. Publikace obsahuje také bilanci války a okupace, výběrovou bibliografii, jmenný rejstřík a dvě mapy.

Práce si všímá především politických dějin, ale neopomíná ani dějiny hospodářské a kulturní. Českého čtenáře asi nejvíce zaujme prezentace sporu o Těšínské Slezsko v letech 1918–1920 a v roce 1938 a zmínky o existenci české menšiny. Jasně vidíme protičeskoslovenskou linii polské zahraniční politiky v roce 1938, která ČSR považovala za umělý výtvar a usilovala o společnou hranici s Maďarskem. Autor přiznává, že polské vlastenectví hraničilo s nacionalismem.

* * *

Nezávislá Ukrajina vzbudila zájem o tuto zemi, jejíž historie je širší veřejnosti dosud málo známá. Tomuto zájmu vyšla vstříc kniha Tadeusze Andrzeje Olszańského, který se dosud zabýval ukrajinskou problematikou publicisticky. Jeho syntéza dějin Ukrajiny ve 20. století sleduje nejnovější historii této země, od národního probuzení Ukrajinců na počátku století přes tři pokusy o dosažení nezávislosti, z kterých teprve třetí, a první nekrvavý, byl úspěšný. Práce představuje spíše populární nástin dějin, který se však snaží nahradit dosud nekritické přejímání pohledů ruské historiografie.

Množství a jakost dosavadních polských publikací věnovaných Ukrajině a Ukrajincům má vzrůstající tendenci. Některé jsou však dosud poplatné stereotypům čtyřicetileté protiukrajinské propagandy. Autor čerpal informace i z početné literatury ukrajinské provenience vydané na Západě tamním hnutím za nezávislost Ukrajiny.

Práce je rozdělena do deseti kapitol, které na základě chronologickoproblémového principu sledují posledních devět desetiletí ukrajinského národa, a to bez ohledu na jeho

momentální státní příslušnost, ať v Rusku, Rakousko-Uhersku, SSSR, Polsku, ČSR, Rumunsku či pod německou a maďarskou okupací. Připojeny jsou dva exkursy; jeden věnovaný ukrajinským národním symbolům, druhý polské menšině na Ukrajině. Dílo je doplněno krátkými biografiemi ukrajinských předáků, charakteristikami ukrajinských organizací, bibliografickým průvodcem, jmenným a místním rejstříkem.

Česko-ukrajinské vztahy jsou v publikaci dotčeny především v souvislosti s Podkarpatskou Rusí, zde nazývanou Zakarpatská Ukrajina či Zakarpatsko. Československá vláda a armáda jsou označovány jako „česká“, jediným úředním jazykem na „Zakarpatsku“ byla údajně čeština, na Prešovsku začleněním ke Slovensku „ukrajinské obyvatelstvo bylo zbaveno základních národních práv a Češi zde prováděli intenzivní asimilační akce“. V rámci kolonizační akce prý bylo na „Zakarpatsku“ osídleno do roku 1938 na 500 tisíc českých rolníků (ač podle sčítání lidu tu bylo v roce 1930 celkem jen 33 961 Čechů a Slováků). Také administrativa země byla údajně ze 69 % zajišťována Čechy, kteří spolu s Maďary a Židy ovládali i hospodářství. V březnu 1939 prý „české“ oddíly kladly Maďarům „pouze demonstrativní odpor“, zatímco Karpatská Síč kladla „heroický odpor“. Autor hovoří o 30 tisících utečenců, kteří uprchli do SSSR, aby přes sibiřské tábory se nakonec ocitli v československém sboru gen. Svobody, „ve kterém po celou dobu Ukrajinci tvořili většinu“ (sic!). Uvádí, že během maďarské okupace bylo na „Zakarpatsku“ zastřeleno téměř 30 tisíc osob a uvězněno přes 130 tisíc Ukrajinců, ale nezmiňuje se o osudech tamní židovské komunity, která čítala 100 tisíc osob. Jen o českých osadnících tvrdí, že „jak se lze domnívat, ne úplně dobrovolně v krátkém čase opustili Zakarpatsko“. Ještě v březnu 1945 údajně na „Zakarpatsku“ existovala „česká“ administrativa.

Přes řadu dalších nepřesností a mnohá jednostranná hodnocení shromáždila publikace velké množství faktografického materiálu, zejména k dosud neúplně zpracovaným poválečným dějinám Ukrajiny. V této souvislosti se vnučuje otázka, kdy se náš čtenář dočká českého zpracování moderních ukrajinských dějin a také objektivního přehledu historie jedné z někdejších československých zemí – Podkarpatské Rusi.

Intelektuálové na cestě k nepolitické politice

Dva fragmenty

Emanuel Mandler

Je pozoruhodné, že v polovině devadesátých let jsme od obou totalitních systémů 20. století získali větší odstup, než jak by se dalo usuzovat podle letopočtu. Během pár desetiletí ztratily všechny lesk; veřejnosti připadá podivné, že *něco takového* mohlo přitahovat lidi a že mnozí s *tím* dobrovolně spojili osudy. Tento zvláštní odstup od nedávných událostí je jedním z důvodů, proč dnes intelektuály postihuje sebereflexe a vlna lítosti nad jejich nedávným vztahem ke komunismu (méně často i k fašismu).¹

Jenomže nejde jen o intelektuály; všichni lidé a všechny společenské vrstvy mají jistý druh bezbrannosti proti zlu. Existenční vázanost, přílišná specializace, intelektuální nedostatečnost, morální nejistota a mnohé další okolnosti přispěly k tomu, že se miliony a desetimiliony lidí nejrůznějších sociálních vrstev a profesí staly mozkiem i duší obou velkých totalitních systémů. Odpovědnost intelektuálů to nesnižuje, ale staví do méně exkluzivních souvislostí. Jsou založeny na skutečnosti, že intelektuál je stejně dokonalý i nedokonalý jako ostatní lidé.

Stává se, že se intelektuálům tento úděl nezamlouvá. Pokud se pak jejich část vydělí z masy obyvatelstva a začne se považovat za tak elitní vrstvu společnosti, že se tím odlišuje od ostatních, vzniká nenormální situace. V Československu však byl tento stav od šedesátých let tak běžný, že se jako nenormální přestal vnímat. Souviselo to s povahou ideologie, kterou početná skupina opozičních intelektuálů současně negovala i rozvíjela a jejíž platnost byla tehdy víceméně všeobecná.

Jde o marxistickou ideologii osvobození člověka z třídního útlaku. V jejích hranicích se po druhé světové válce rozvíjelo české myšlení (za vlády komunistů včetně myšlení

1 O tom ostatně svědčí dvojčíslo 4–5 *Soudobých dějin* s články: VLADISLAV, Jan: K podílu inteligence na sovětizaci české a slovenské společnosti. RUPNIK, Jacques: Intelektuálové a moc v Československu. GRUŠA, Jiří: Cenzura a literární život mimo masmédiá. Vladislavův článek se také zabývá vymezením pojmu intelektuál (*SD* 4–5, s. 444). V tomto textu používám pojmu intelektuál (intelligence) ve smyslu „vzdělaná část společnosti“.

opozičního), od osobností původně svázaných s komunistickou stranou až k myslitelům orientovaným na tradici evropského křesťanského a liberálního myšlení. Přijetí ideologie osvobození člověka bylo v českých zemích tak všeobecné, že si na ně všichni brzy přivykli. Dodnes si mnozí neuvědomují, že šlo o ideologii komunistickou.

Tato ideologie se v Evropě po druhé světové válce předváděla v nerudném rouchu přežravějšího stalinismu. V rukou české intelektuální opozice se však od konce padesátých let v podstatě úspěšně vracela k původnímu marxistickému východisku. Přesně je vymezil Bedřich Engels: „...vykořisťovaná a utiskovaná třída [proletariát] se již nemůže osvobodit od vykořisťující a utiskující jí třídy [buržoazie], neosvobodí-li celou společnost od vykořisťování, útisku a třídních bojů.“² Opozice ji navíc dokázala přetransformovat v nástroj pro reformu společenských poměrů, který posléze – dokonce s pomocí opoziční doktríny nepolitické politiky – ovlivnil i listopadovou a bezprostředně polistopadovou éru.

Z této obsáhlé látky jsem vybral dva stručně zpracované fragmenty.³ Nemají nahradit plynulý, celkový výklad, který může být teprve výsledkem náročného badatelského úkolu. Z toho důvodu se také tento text nesnaží sledovat nejrůznější motivy a pohnutky, které ovlivňovaly opoziční ideologii buď z životních potřeb, či zvenčí. Předpokládá pouze, že takové ovlivňování a takové pohnutky existovaly. Kritické chápání opoziční ideologie znamená snahu o historický odstup a o pochopení základních vztahů – i když ocenění kritického pohledu nemusí vždy být (a také nebývá) příznivé.⁴

2 ENGELS, Bedřich: *Komunistický manifest*, Praha 1949, předmluva.

3 Volil jsem porovnání těchto literárních pramenů: KOSÍK, Karel: *Česká radikální demokracie*. Praha 1959. HROMÁDKA, J. L.: *Bez překážky*. In: *Křesťanská revue*, Praha, č. 10 (1949). HROMÁDKA, J. L.: *Odpovědná společnost*. In: *Křesťanská revue*, Praha, č. 1 (1957). MŇAČKO, Ladislav: *Opožděné reportáže*. Praha, Československý spisovatel 1964. VACULÍK, Ludvík: *Sekyra* (1966). Praha, Československý spisovatel 1968. VACULÍK, Ludvík: *Projev na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů*. In: *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů*. (Protokol.) Praha, Československý spisovatel 1968. KUNDERA, Milan: *Projev na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů*. *Tamtéž*, s. 22–28. KUNDERA, Milan: *Žert* (1967). Praha, Československý spisovatel 1968. PATOČKA, Jan: *O smyslu dneška*. Praha, Mladá fronta 1969. (Náklad byl zkonfiskován; reprint vydalo v březnu 1987 nakladatelství Rozmluvy, Purley, V. Británie.) HAVEL, Václav: *Dopis Gustávu Husákoví* (8.4.1975). In: HAVEL, Václav: *O lidskou identitu*. Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979. / Uspoř. Vilém Prečan a Alexander Tomský. Praha, Rozmluvy 1990. HAVEL, Václav: *Moc bezmocných* (datováno 1978). Praha, Lidové noviny 1990. ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku* (1975–77). Brno, Atlantis 1990. KUSÝ, Miroslav: *Charta a reálný socialismus*. In: *Svědectví*, roč. XIV/1979, č. 59, s. 423–443. Prohlášení Charty 77 (1.1.1977). In: *Charta 77. 1977–1989*. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace. / Uspoř. Vilém Prečan. Scheinfeld-Schwarzenberg-Bratislava, ČSDS a Archa 1990. s. 9–13.

4 Václav Havel např. označil kritiky nepolitické politiky za propagandisty (HAVEL, Václav: *Znovu o nepolitické politice*. In: *Lidové noviny*, 6.3.1995, s. 16). V tomto smyslu by bylo možno považovat za „propagandistickou“ zejména práci Petra Rezka *Filosofie a politika kýče*, která je věnována filozofickým otázkám souvisejícím s nepolitickou politikou. (REZEK, Petr: *Filosofie a politika kýče*. Praha, Oikoumené 1990.) Přestože Rezkův rozbor, k němuž se obrací i tento výklad, je neobyčejně precizní, vzbudil nezaslouženě malou pozornost. Z hlediska společenských a politických souvislostí pojednává poprvé o nepolitické politice s historickým odstupem práce Milana Otáhalu. (OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969/1989*. Příspěvek k dějinám „normalizace“. *Historia nova* sv. 6. Praha, ÚSD AV ČR a nakl. Maxdorf 1994, s. 43 nn.) Na podzim roku 1994 se Václav Havel pokusil distancovat se od odpovědnosti za vznik nepolitické politiky (*Lidové noviny*, 16. 9. 1994), ale v následující diskusi byl tento pokus takřka jednoznačně odmítnut (Uhde, Justl, Doležal). *Lidové noviny* otiskly (16.11.1994) také můj stručný článek o okolnostech vzniku nepolitické politiky.

Předložený text je tedy příspěvkem věnovaným určitým vazbám a vztahům opoziční ideologie. V žádném případě tu nejde o celkové hodnocení osobností a skupin, jejichž aktivita většinou přesahuje rámec jakékoli ideologie, a tedy také ideologie osvobození.

I. Návrat k marxismu

Mechanismus uvázaných (J. L. Hromádka)

Od konce 2. světové války až do šedesátých let byli intelektuálové přirozenou, kompaktní součástí národa, jak to odpovídalo celkovému vývoji a působení výrazných integrujících vlivů za války. Podobně jako v ostatních společenských vrstvách také v řadách inteligence se během války plně prosadilo nové ideové zaměření.

Již tenkrát podal Dr. E. Beneš bezděčné vysvětlení, proč československá (vlastně česká) exilová národní a státní reprezentace ustupovala za dělicí čáru mezi demokracií a autoritativním režimem: „Dnešní buržoazní demokracie neměla odvahy a schopnosti řešit důrazněji a soustavněji hlavní problémy sociální a zasáhnout ostřeji do hospodářské struktury moderní společnosti. (...) Nutno sáhnout hlouběji k opatřením strukturálním, to jest kolektivizujícím a socializujícím...“ a vyřešit zásadní otázku, zda „*je vůbec liberální demokracie schopna řešit tyto problémy*“, zda „*/ne/budeme neodvratně nuceni dojít až k úplné strukturální přeměně celé dnešní buržoazní společnosti a přejít tak v nové, velmi daleko jdoucí socializační stadium naší poválečné společnosti?*“⁵ (Zvýraznil E. M.)

Obtížná spolupráce občanské exilové reprezentace s komunisty byla tím intenzivnější a upřímnější, čím více postupovala radikalizace obyvatelstva. Na přelomu války a míru se pak spojila komunistická víra s vírou v národní a demokratický socialismus v ideologii *svobody jakožto individuálního, národního a sociálního osvobození*.

V Československu věřily před únorem 1948 v národní („národně frontovní“) odrůdu ideologie osvobození člověka široké vrstvy obyvatelstva⁶ a jejich víru nedokázal sprovodit ze světa ani pouťorový teror a hospodářský kolaps počátkem padesátých let, ani násilné vlny združstevňování vesnice. Nadto se k ní v Čechách a na Moravě přidalo množství liberálně smýšlejících lidí. V jejich orientaci jim nepomohla domácí tradice demokratické pravice, protože taková tradice v Československu nikdy nebyla. Tím spíše ztráceli víru v „buržoazní“ demokracii a liberální společnost.

Z okruhu liberálně smýšlejících osobností vzešel model aktivní existence v pouťorovém režimu, který se stal závažným v budoucích létech a desetiletích. Jeho tvůrcem byl J. L. Hromádka, významný evangelický teolog, filozof a spolupracovník Emanuela Rádl. Hromádka se vrátil z amerického exilu otřesen ve víře v západní pluralitní společnost.⁷ Již necelý rok po únorovém převratu nabádal své souvěrce, aby nepodléhali iluzi, jako by snad únor 1948 vytvořil poměry nestabilní, pouze dočasné. Naopak, změny v Československu jsou

5 BENEŠ, Edvard: *Demokracie dnes a zítra*. Praha, Čin 1947, s. 217n.

6 Podle zatím nejspolehlivějšího indikátoru, výsledků voleb v roce 1946, by toto politické přesvědčení získalo více než 55 % hlasů (KSČ a soc. demokracie) a nejméně 80 % hlasů (hlasy všech socialistických stran). Lze zřejmě předpokládat, že takřka tři čtvrtiny obyvatelstva sdílely v českých zemích tuto víru.

7 „Liberální údobí moderních dějin jest za námi. (...) Liberální formy společenské, liberální tolerantnost myšlenková a filozofická, jakož i liberální pořádky politické se vyžily, opotřebovaly...“ (HROMÁDKA, J. L.: Neopojmenovaný článek. In: *Křesťanská revue*, č. 3 [1949] s. 68n.)

části změn celkovějších a jako takové budou se vši pravděpodobností trvalé. Čekání na zásahy zvenčí jsou pak projevy víceméně patologické. Jinými slovy: klást odpor nemá smysl.⁸

Tímto nepochybným realismem se však Hromádka nespokojil. Jeho kázání nazvané *Bez překážky* (říjen 1949) obsahuje důrazný apel na církev, aby si v poučnou situaci uchovaly *vnitřní svobodu, nezávislou na tom, jak s nimi moc nakládá*. Hromádka výmluvně srovnává tehdejší postavení křesťanské církve s římským vězením apoštola Pavla. „Představte si“ – volá s výrazným aktualizačním akcentem – „Pavla v okovech, jak zvěstuje, *vyhlašuje království Boží! Je to výzva pro nás (...)* Pavel věděl, že řetěz, kterým byl poután ke strážci, poutal také strážce k němu. Nezapomeňme na to: 'kdo poutá vás, poutá také sebe k vám'.“⁹

J. L. Hromádka nabádal evangelickou církev, aby se *zachránila tím, že se dobrovolně připoutá k řetězu, který držel „strážce“*. „Tento pragmatismus“ obsahoval závažný předpoklad, že je možné spolupracovat s totalitním režimem a uchovat si přitom vnitřní svobodu. S takovou sociální schizofrenií jsou sice spojeny obtíže, Hromádka je však o několik let později odstranil.

Je patrné, dovozuje jeho úvaha *Odpovědná společnost* (1957), že „není pravé svobody tam, kde bohatý žije klidně a bez vědomí odpovědnosti vedle chudého, sytý vedle hladového, zdravý vedle nemocného. (...) Snad proto se octla liberální demokracie... v tak těžké krizi.“¹⁰ Závěry Hromádkova pojednání byly nečekané. Významný křesťanský filozof a církevní představitel ostentativně vstoupil na pole ideologie osvobození člověka a přihlásil se k jejímu cíli, beztřídní společnosti, která „jest zárukou plných lidských práv a plné svobody“. Našel navíc pochopení pro „takzvaný materialismus Marxův a Leninův [který] jest stálým protestem proti zneužívání ideí a ideálů jako zástěry lidského sobectví a hrubého hospodářského vykořisťování“.¹¹

Kazatel (církev, intelektuál, instituce...) se podle Hromádky ztotožní ideologickými prostředky se „strážci“ (režimem), a získá tímto způsobem záruku své (vnější i vnitřní) svobody... Tento nový *model připojení* pro ty, kdo stáli mimo stranu a komunistické hnutí, měl dvě navzájem spojené ideologické roviny: rovinu připodobnění a rovinu vlastního účelu. Ti, kteří na Hromádkův model přistoupili a nechali se připoutat k nesvobodě, neměli být bohapustými přísluhovači komunistů. Postupem doby se měli pokusit přeměnit okovy v pouto přátelství, jehož pomocí bude lze „strážce“ humanizovat. Když se ukázalo, že je to úkol nad lidské síly, stávali se mnozí Hromádkovi následníci, ačkoli nebyli členy strany, součástí socialistického opozičního proudu, usilujícího – o revizi politiky KSČ.

* * *

8 „... neploďným a nesmyslným sebeklamem je stále čekání, že 'se' co nevidět něco stane, že přijde zásah zvenčí, že to tak dlouho nepotrvá.“ (HROMÁDKA, J. L. Nepojmenovaný článek. In: *Křesťanská revue*, č. 1 [1949], s. 10.)

9 HROMÁDKA, J. L.: *Bez překážky*. In: *Křesťanská revue*, č. 9 (1949), s. 290 a 294.

10 HROMÁDKA, J. L.: *Odpovědná společnost*. In: *Křesťanská revue*, č. 1 (1957), s. 6n.

11 Moderní politický liberalismus a demokracie podle Hromádkova minějí právě k takovým zástěrkám. V této souvislosti Hromádka argumentuje: „Americká demokracie se rodila s heslem nezadatelných lidských práv... A péče tatáž demokracie budovala své politické pořádky na potu a často i krvi bezprávných černých otroků. (...) Britská buržoazie... trpěla po desetiletí lacinou prací žen a dětí a chodila do vybrané církevní společnosti, do chrámů a katedrál vedle hrůzných brlohů lidské špíny a degradace.“ (*Tamtéž*.)

Všude v satelitních státech sovětského bloku vedly snahy o emancipaci společnosti přes úsilí o revizi stranické politiky a její ideologie. V Československu se pro ni začaly vytvářet jisté předpoklady už v padesátých letech. NedisCIPLINOVANÉ projevy na spisovatelském sjezdu roku 1956 se ovšem straně podařilo izolovat a časopis *Květen*, v němž mladí autoři chtěli podávat revoluční poezii v rouchu všedního dne, byl rozehrán. A tak na samém počátku snah o revizi politiky KSČ stojí kniha Karla Kosíka o radikálních demokratech.¹² Kosík dovozoval, že nikoli J. K. Tyl, F. Palacký, A. Jirásek (podle oficiálního pojetí Zdeňka Nejedlého) byli předchůdci komunistů, nýbrž radikální demokraté (K. Sabina, J. V. Frič, Emanuel Arnold). Jen díky jejich působení je možno vztahovat Marxovo známé hodnocení českého národa jako národa reakčního pouze na „liberálně buržoazní“ politický směr, ustavený Palackým a Havlíčkem. Myšlenky a činy radikálních demokratů jsou podle Kosíka důkazem toho, že tuto politiku buržoazie nelze směšovat s českým národem a s jeho zájmy.

Tím Kosík založil nové, marxisticky revoluční chápání nedávné národní minulosti. – Zde bohužel není dost místa, abychom se mu mohli věnovat. Je však třeba alespoň připomenout, že ideologické oddělení podcenilo význam Kosíkova *revizionismu* a mocensky jej nepotlačilo. Vzhledem k tomu, že revizionismus je logicky první etapou stranické opozice, byla tato chyba vážná. Oprava nově konstituované národní tradice (ze stranického hlediska plně legitimní, vždyť Sabina, Frič a Arnold byli pro komunistické učení nepoměrně přijatelnější než Palacký a Havlíček) se dala návratem ke klasikům, navíc nikoli k Leninovi, nýbrž k Marxovi. Tento způsob návratu, který ještě *aparátu* v padesátých letech nic neřikal, se mu v průběhu šedesátých let změnil v neobyčejně nebezpečí reformem a reformismu.

Nekázeň strážců (Ladislav Mňačko, Milan Kundera, Ludvík Vaculík)

Na počátku šedesátých let už ani Československo neuniklo politickým důsledkům stále se prohlubujícího rozporu mezi ideologickou utopií a drsnou realitou. Revizionistický proud se začal projevovat takřka ve všech oblastech společnosti. Sítil spolu s tím, jak se život a jeho potřeby dramaticky prodíraly do různých oborů společenských věd, kultury i hospodářství.¹³ Oblastí, která brzy dokázala seskupit ostatní opoziční prvky, byla literatura.

Strana chápala literaturu prostě a jednoduše jako jednu ze svých hlavních *ideologických* zbraní, a to do značné míry předurčovalo následující konflikt. Literatura ovšem je schopna v určitém smyslu nahradit politiku – není vědeckým ani jinak „odborným“ oborem, nemá

12 KOSÍK, Karel: *Radikální demokracie*. Praha 1959.

13 Dokládá to stranický dokument z roku 1970, který si hoře stýská na jednání *oportunistických sil*: „Tyto síly již po roce 1956 a zejména po roce 1960 postupně ovládly společenskoveďní pracoviště Akademie a vysokých škol. (...) Marxistická ideologie již v této době byla v defenzivě. Každý pokus obhájit marxisticko-leninské zásady byl označen za 'dogmatismus' a tím předem zneškodněn. Výsledkem bylo, že pod rouškou boje proti 'dogmatismu' se začaly zcela otevřeně přijímat a hlásat módní směry buržoazní filozofie, sociologie, politologie atd.“ (OTÁHAL, Milan – NOSKOVÁ, Alena – BOLOMSKÝ, Karel [vyd.]: *Svědeckví o duchovním útlaku 1969–1970: Dokumenty*. Historia nova sv. 2. Praha, ÚSD AV ČR a nakl. Maxdorf 1994, s. 48.)

předem ohraničený předmět zájmu a může dokonce, jak uvidíme, sloužit za základnu ideologického pohledu na svět.

Jak by tehdy „mohla 'celá společnost' nevítat rebelii v oficiálně povoleném časopise?“, ptá se Sergej Machonin¹⁴ a míní *Literární noviny*; platí to však pro celou nastupující progresivní literaturu a literární publicistiku šedesátých let, zejména pro její tři hlavní díla (*Opožděné reportáže* Ladislava Mňačka, *Žert* Milana Kundery a *Sekyru* Ludvíka Vaculíka).¹⁵ Pod vlivem progresivní literatury a literární publicistiky se veřejnost dovídala, že stav společnosti je navýsost nedobrý, že existují přesně definovatelní viníci a že praví komunisté usilují o nápravu.

Skoro doslova tak to napsal Ladislav Mňačko úvodem ke svým *Opožděným reportážím*, stylizovaným na rozhraní publicistiky a prózy. Šlo mu především o to, „že ne všechno je u nás... v souladu s humanistickými cíli společnosti budující socialismus“. Nicméně „komunisté, lidé žijící mezi námi, dovedli obstát i v nejtěžších zkouškách – když byli zavrženi a opuštěni svými nejbližšími, svými přáteli a soudruhy“. Svévolné zacházení s člověkem, říká Mňačko, vedlo k „odstranění mnoha cenných lidí z našeho politického, hospodářského a politického života ... vyřazovalo z vývojového procesu zdatné, kvalifikované lidi“.

Osudy, zápasy, drobné výhry a prohry takových *hrdinů* (Ludvík Jahn u Kundery, vyprávěč a jeho otec u Vaculíka) jsou látkou dalších dvou knih. Do jejich osudů se promítá tehdejší situace, zejména politická: jejich zklamání z toho, jakým způsobem se uskutečňují komunistické ideje, v které věřili a věří, je dovedeno na nejvyšší míru tím, že nespravedlnost postihne také je osobně. Otázka, co bude, zda se ve společnosti něco pozitivního stane, kdo to vše napraví, kdo a jakým způsobem očistí původní myšlenky, tato otázka byla vyřčena s velkou naléhavostí.

Uvedené tři knížky byly příslovečným vrcholem ledovce. „Ledovec“ sám byla *opoziční verze komunistické ideologie osvobození člověka*, kterou tato literatura (a publicistika s ní spojená) ve skutečnosti ustavila. Autorům a hrdinům obou románů šlo jednoznačně o návrat k revoluční ideologii, zejména k Marxovi. Lze pochybovat o věcech dosud svatých (například o Fučíkovi – Kundera), ale nikoli o učení samém, protože to je zcela v pořádku. Musí existovat „někdo“, kdo vše kazil a kazí. Poprvé před veřejností vyvstali metafyzičtí ONI a spolu s nimi dva zcela rozdílné světy. Na jedné straně tupý *aparát* a na straně druhé upřímný komunistický *intelektuál*, který se prodírá křivdou k obnově víry a nápravě veřejných věcí.

Bylo to pojetí velmi svůdné. Aparát skutečně držel v rukou nitky správy, „práva“, hospodářství, bezpečnosti, aparát byl škůdce a měl na svědomí procesy, vyvlastňování, kriminální „vyrovnání“ s třídními nepřáteli, s katolickými kněžími a kongregacemi, se „slovenskými nacionalisty“ a dalšími protivníky. Nebylo to snad dost vin? A nebylo nejjednodušší říci, že se to řadových komunistů, svazáků, odborových funkcionářů netýká, že naopak jejich přední činitelé i mnozí další z nich jsou oběťmi aparátu?

14 MACHONIN, Sergej: O slabosti a síle. In: *Střední Evropa*, roč. 9, č. 34 (1993), s. 89.

15 O *Žertu* a *Sekyře* panovala „obecná shoda, že jimi současná próza dosahuje uměleckého vrcholu“. (Jaroslav Janů na spisovatelském sjezdu v červnu 1967. In: *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů*, c. d., s. 155.) I když jde o jiný žánr, ideologická souvislost obou románů s *Opožděnými reportážemi* je mimo jakoukoli pochybnost.

Samozřejmě že to bylo nejjednodušší. Když pak spisovatelé ztvárnili své zidealizované já v dílech, která byla v tehdejší literárním kontextu nepochybně nadprůměrná, mohli navíc v osobě čestného, ukřivděného a o nápravu usilujícího *komunistického intelektuála* představit publiku opravdového hrdinu.

Dnes je zřejmé, že piedestal, na který se tento hrdina křepce vyšvihl, mu přináležel mnohem méně, než měli tehdy autoři i většina čtenářů zato. Je pozoruhodné, jak se autoři dokázali přenést přes potíž, s níž se musel nový hrdina vyrovnat a která pronásledovala opoziční intelektuály až do roku 1989: co si počít s bližními, *normálními lidmi*, spoluobčany?

Od Marxe až po Lenina rozpracovali klasikové revoluční ideologie vše potřebné o straně (avantgardě) a dělnické třídě. Obvyčných lidí, zejména městské a venkovské *maloburžoazie*, se však revoluční strategie a taktika týkala vždy jen jako *objektů*. Šlo o to, jak je paralyzovat, jak je získat, jak jich použít a využít. Co s nimi teď, v dané chvíli, v míru? (Tento problém ještě Kundera i Vaculík uměli vyřešit, a to tím, že na místo občanů, lidí, dosadili esteticky a etnograficky zvětšený lid. Hrdinové obou románů jako by vyrůstali z lidu tím, že jsou *zasazeni do folklóru*, oba to také berou na vědomí a s uspokojením reflektují.)

Po politické stránce byla vznikající opoziční ideologie mimořádně torzovitá. Bylo sice zřejmé, že komunistické intelektuály je třeba rehabilitovat, ale co pak s nimi?; jak přetransformovat či odstranit aparát (vzpourou, revolucí shora?), a co dál? A vůbec, co se vlastně má kromě rehabilitací dít?¹⁶ V té době už také působily – zejména v některých oborech umění – osobnosti, které se obešly bez zmíněné opoziční ideologie.

Její protagonisté si ostatně otázky vztahu k nim i k ostatním stále ještě klást nemuseli. Zatím šlo vše „samo“. Spisovatelé opozici nejen vytvořili, dodali jí také ideologické zastřešení i další nezbytné předpoklady. Měli svou *organizaci* (Svaz československých spisovatelů), *nakladatelství*, které vydávalo nejen knihy, ale také literární časopisy; přitom týdeník *Literární noviny* byl skutečným a svým způsobem mocným *sdělovacím prostředkem*, kolem něhož se v polovině šedesátých let vytvořilo celé literární a publicistické seskupení. Měli dobře dotovaný literární fond, zámek na Dobříši – a když později Václav Havel toto opoziční uspořádání nazval *antidogmatickým establishmentem*, nezdá se, že by to bylo nemístné...¹⁷ Na druhé straně, jestliže nomenklaturní režim to vše (majetek – organizaci – opozici) spisovatelům trpěl, bylo to příznakem značného stupně koroze.

16 Poměrně zřetelně upozornila na tyto retardující prvky tehdejší (1968–69) kritika marxistické politické ekonomie z řad mladých ekonomů. Kritičové (Václav Klaus, Josef Kreuter) namítali, že věda, z které vycházela Šikova ekonomická reforma, nemá prostředky k řešení hospodářských problémů. Soudili, že mezi marxistickou *politickou ekonomikou* a opravdovou *národohospodářskou teorií* je velký rozdíl. Podle Klause začala politická ekonomie Šikova typu na počátku šedesátých let klást skutečně ekonomické otázky, avšak novost tohoto druhu ekonomického myšlení nebyla v profesionální vědecké aktivitě, nýbrž opět v *kritice*. Pokud jde o pozitivní působení, chyběla této marxistické ekonomické disciplíně ekonomická profesionalita. „Takže nejsme brzdění pouze ideovými odpůrci, ale i tím, že ekonomie příliš nepokročila v rozvlčení svého vlastního předmětu.“ (KLAUS, Václav: *Ekonomie jako univerzální věda?* In: *Tvář* 1969, č. 2. Dále KREUTER, Josef: *Ekonomie romantická*. In: *Tvář* 1969, č. 5.)

17 HAVEL, Václav: *Dálkový výslech*. Rozhovor s Karlem Hvizďalou. Purley (V. Británie), Rozmluvy 1989, s. 93. – Z důvodů, které jsou zčásti uvedeny v textu, literatura opravdu *vytvářela* opoziční ideologii. Přirozeně, že naopak opoziční směr se na literaturu neomezoval. Připomeňme Kosikovu *Dialektiku konkrétního* s akcentem

Tomu ostatně odpovídal konflikt literárních progresistů se skupinou kolem časopisu *Tvář*, vydávaného svazem spisovatelů, kterou progresisté považovali za jistý druh nemarxistické *opozice opozice*. Svůj spor se skupinou *Tváře* posléze vyhráli potupným způsobem, tím že souhlasili s příkazem ideologického oddělení ÚV KSČ *opoziční* časopis zakázat. Nepřiznaný pocit viny, čehosi zmarňeného, nevyřešeného „akceleroval“ – jak právem tvrdí Václav Havel – progresivní komunisty ve vedení spisovatelského svazu.¹⁸ Jestliže neobstáli ve zkoušce, které je vystavil tlak ÚV KSČ, museli dokázat sobě i světu dalšími, novými činy, že to dobře myslí i dělají.¹⁹

Oč šlo, vyjádřil o čtvrt století později s pozoruhodnou schopností sebereflexe účastník progresivního literárního proudu Sergej Machonin: „...jací jsme to byli pořád ještě pěší ptáci, a jak pomalu se otvíraly i nejosvícenější hlavy! Socialismus byl pořád ještě samozřejmý předpoklad, Kundera ho skloňoval ve všech pádech, Mukařovský hlásal lidovost, stranickost, angažovanost..., Kalivoda chválil pokrok v myšlení mladých marxistických kritiků... Všechno pak za Jungmannova vedení nabíralo sílu, odvahu a často brilanci trvalé hodnoty ke konci šedesátých let... Ale některé meze to nepřekročilo.“²⁰

Intelektuální exploze (Spisovatelé, Jan Patočka)

Přípravy na sjezd Svazu československých spisovatelů (1967) probíhaly v napjaté atmosféře. Antidogmatictí spisovatelé se při jeho přípravě snažili odstranit jeden z největších kazů nyní již existující opoziční ideologie, abstraktně pojatý vztah intelektuálů a spoluobčanů. Dokument předsednictva SČSS, vypracovaný před sjezdem, vztah intelektuála a občana institucionalizoval: intelektuála považoval za součást *kultury* a všichni občané tvořili *národ*, jehož je kultura výraznou, integrální součástí.²¹ Tento vztah byl pro spisovatele velmi důležitý: „Právo na samostatný národní jazyk není samozřejmostí. Váže se na povinnost mít velkou kulturu v tomto jazyce. Kdyby se oslabil proces nepřetržitého rozvoje národní kultury ve spojení s neprogressivnějšími myšlenkami a výsledky poznání

na návrat k původnímu marxismu.

18 Svaz československých spisovatelů byl vydavatelem časopisu *Tvář* (autor tohoto textu byl členem jeho redakční rady). 12.10.1965 se na doporučení ideologického oddělení ÚV KSČ rozhodl ústřední výbor SČSS odvolat šéfredaktora neposlušného časopisu Jana Nedvěda a změnit složení redakční rady. Proti faktické likvidaci časopisu protestovalo takřka 300 českých a slovenských kulturních pracovníků; nicméně ÚV SČSS na svém listopadovém zasedání téhož roku své rozhodnutí v podstatě potvrdil. Václav Havel tvrdí, že *Tvář* dala „naším antidogmatickým kolegům dost důležitou lekcí“, že „bez toho, co dělala *Tvář*, by se progresivní komunisté tak nezradikalizovali...“ (HAVEL, Václav: *Dálkový výslech*, c. d., s. 98–99.)

19 Sekretariát ÚV „vystavil komunistické reformátory ve vedení Svazu obrovské zkoušky, ve které upřímně řečeno neobstáli: měli před vedením KSČ obhajovat svobodu skupiny, která se vyhraňovala vůči nim a proti nim. (...) Vedení svazu spisovatelů ... nakonec uklohnulo kompromis: *Tvář* bude moci dále vycházet, když dojde k důkladné změně redakční rady. (...) V tomto okamžiku se redakční rada *Tváře* semkla a dala vedení Svazu spisovatelů jasně najevo: buď všichni zůstanou, nebo všichni půjdou.“ (DOLEŽAL, Bohumil: *Nepohodlná historie nepohodlného časopisu*. In: *Český deník*, 5.11.1992.)

20 MACHONIN, Sergej: *O slabosti a síle...*, c. d., s. 90.

21 Návrh stanoviska ÚV SČSS k některým otázkám československé literatury. In: *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů*, c. d., s. 7–15.

v Evropě a ve světě, mohlo by se stát, že by se naše národy ocitly na duchovní periferii Evropy.²²

Tento nový prvek opoziční ideologie rozvinul hned úvodní projev Milana Kundery. Již obrozenci věděli, zdůraznil Kundera, že nesamozřejmost národního bytí je třeba obracet v jistotu takovými kulturními hodnotami, které snesou soud z hlediska hodnot všelidských. Kultura se u nás v posledních letech rozvinula natolik, že „je dnes nepochybně nejuspěšnějším oborem národní činnosti...“, a to je mimořádně významné. Malé národy jsou totiž schopny bránit svou svébytnost především nenahraditelností hodnot, jež vytvořil jejich jazyk a jež jsou s tímto jazykem spjaty. Naše rozvíjející se kultura je však ohrožena (*vandaly* – toto přívětivé pojmenování adresoval Kundera aparátu); jakékoli potlačování názorů, dokonce i nesprávných názorů, směřuje proti pravdě, proti *svobodě*, na níž je závislý rozvoj literatury a celé národní kultury.

Současné podmínky existence českého národa označil úvodní projev za velice příznivé. Velké humanitní hnutí (socialismus) „i uvnitř stalinské nemoci zachovalo mnoho původních postojů, myšlenek, hesel, slov a snů“. A celý „příběh tohoto národa mezi demokracií, fašistickou porobou, stalinismem a socialismem... nám umožňuje klást možná podstatnější otázky, vytvářet možná smysluplnější mýty, než ti, kteří touto anabází neprošli“.

Jestliže Kundera postavil proti vandalskému aparátu zájmy národa, reprezentované kulturou a jejími tvůrci, pak Ludvík Vaculík v projevu, který byl na svou dobu neslýchaně otevřený, zjednodušil osudový protiklad národa a aparátu na rozporuplný vztah *občana* a současné *moci*. V tomto vztahu je občan nesvobodný a moc všemohoucí, protože je vyvázaná z dohledu běžných kontrolních mechanismů.

Podle Vaculíka *zatím* ještě „tupě následujeme odlišněnou civilizaci amerického typu, opakujeme chyby z Východu i Západu“. Je však zřejmé, že nadešel čas napravit to, co bylo promarněno po 2. světové válce, kdy se československý stát „obnovil jako politický organismus, který už měl jediné práci na tom socialismu/s/ organizovat ... jiný program po roce 1945 skutečně neležel na stole. Jedním z postulovaných atributů nové moci byla i jednota vládnoucích a ovládaných, vlastně jejich totožnost.“

Převedeme-li Vaculíkovy výroky do ne-sjezdové řeči a doplníme-li je ve smyslu jejich logiky, znamenají toto: cesta, kterou československý socialistický stát nastoupil po únoru 1948, byla mylná. Cesta k západní, vývojově nižší etapě přitom nepřipadá v úvahu. Je třeba se vydat *třetí cestou*.

Projevy Milana Kundery a Ludvíka Vaculíka vytvořily jakýsi skelet vzpurné opoziční konstrukce, který vystoupení ostatních progresivních spisovatelů naplnila aktuálním obsahem. Tím či oním způsobem se vztahovala k otázkám *socialistické kultury*. Socialismus, tvrdil například A. J. Liehm, je schopen zbavit kulturu jak diktátu trhu, tak diktátu moci. Socialistický stát má být garantem existence kultury v celé mnohosti jejích aspektů. Jinak řečeno, má být zárukou její svobody.²³

K tomu ovšem je třeba československou socialistickou kulturu – v tom se všichni shodovali – osvobodit z moci oně části *aparátu*, který ji spoutává pomocí cenzury. Podle Ivana Klímy²⁴ sbor cenzorů uprostřed stabilizované společnosti se logicky „musí změnit

22 *Tamtéž*, s. 8.

23 LIEHM, A. J.: Vystoupení na IV. sjezdu Svazu SČSS. *Tamtéž*, s. 99–105.

24 KLÍMA, Ivan: Vystoupení na IV. sjezdu SČSS. *Tamtéž*, s. 109–114.

v překážku společenského pokroku“. Jelikož předběžná cenzura je „nejmarkantnějším projevem vůle, která obdaňuje svrchovanou důvěrou administrativní orgán a svrchovanou nedůvěrou lidí mocné pera“, navrhl Klíma, aby se sjezd zasadil o její zrušení.

Temperamentní způsob, jímž hovořili i mnozí další řečníci (Pavel Kohout, Dušan Hamšík, Alexandr Kliment, Karel Kosík), zřejmě odpovídal představám progresivních spisovatelů o tom, jak se mají chovat kulturní pracovníci vůči expanzi politiky. Pro Milana Jungmanna²⁵ kultura „nachází sama sebe a chce být rovným, a tedy účinným partnerem politice“. Je třeba „prohlubovat to, čím socialismus překonává kapitalismus, čím ho popírá a čím rozvíjí jeho pozitivní prvky v historickém procesu, v novou, svobodnější společnost“.²⁶

* * *

IV. sjezd Svazu československých spisovatelů do značné míry zahájil a indikoval veřejný rozpad režimu; navíc se významně podílel na vymezení ideologických a politických limitů událostí, které následovaly. Zde, jak to odpovídá našemu tématu, jsme nahlédli na spisovatelský sjezd optikou *opoziční ideologie osvobození člověka*.

Její vznik a počáteční rozvoj spadá do první poloviny 60. let. Zprvu slabým, postupně však stále mocnějším opozičním proudům vyhovovalo jednoduché a jednoznačné zdání, že hromadící se společenské nešvary nemají nic společného s původními ideály osvobození člověka, nýbrž jsou výlučně důsledkem toho, jak nedobře je uskutečňuje nekompetentní, nekvalifikovaný aparát a straničtí funkcionáři vůbec. Toto všeobecně přijímané zdání zdůvodnila literatura. Progresivní spisovatelé na IV. sjezdu československých spisovatelů opoziční doktrínu zradikalizovali. Postavili proti sobě národ s jeho kulturou a intelektuály a aparát, který má na svědomí krizový stav společnosti, zejména potlačování svobody projevu cenzurou. Implicitně, ale zcela zřetelně nastolili otázku *třetí cesty*.

Podrobně sledovat opoziční „verzi“ ideologie osvobození v letech 1968–70 na tomto místě nemůžeme; připomínám pouze, jak ji v *linii Ledna* reformním způsobem konkretizoval Alexander Dubček.²⁷ Ostatně o několik měsíců později Jan Patočka dobře vystihl její charakteristické rysy: „Málokdy se ... v naší literatuře objevil výraz něčeho, co má zároveň obecnou relevanci a co je přitom naše specifikum, jako je tomu u některých dnešních literárních pokusů a projevů: myslím například na literaturu, kterou bych označil jako 'tematiku vystřízlivění' či 'tematiku zklamání'; protože jsme k socialismu, byť ve stalinské verzi, šli na rozdíl od všech ostatních s celou duší, je náš rozchod se stalinskou formou něčím specifickým, ale protože socialismus je určující faktum a idea 20. století, má tento proces všeobecný dosah a překračuje naše vlastní meze.“²⁸

Dnes se může zdát málo pochopitelný důraz, jímž se opoziční ideologie hlásila k svému marxistickému, komunistickému původu. Nicméně nevyplatilo by se podceňovat komu-

25 JUNGMANN, Milan: Vystoupení na IV. sjezdu SČSS. *Tamtéž*, s. 151–154.

26 *Tamtéž*, s. 154. Zvýraznil E. M.

27 V článku o Pražském jaru v *Soudobých dějinách* 4–5 uvádím charakteristiku *linie Ledna* podle Dubčkovy projevu na plénu ÚV KSČ dne 1.4.1968. Je to: potřeba oprostít KSČ od stalinských deformací; demokratizace socialismu s novou vedoucí úlohou KSČ, která nesmí být uplatňována násilím; spolupráce s mimostraníckými strukturami na základě omezených politických svobod; úplná svoboda projevu; zahraničně politická orientace na Sovětský svaz a socialistické státy. (Viz MANDLER, Emanuel: Poločas Pražského jara. In: *Soudobé dějiny*, roč. I [1993–94], č. 4–5, s. 610 nn.)

28 PATOČKA, Jan: K „ideji národního divadla“. In: PATOČKA, Jan: *O smysl dneška*, c. d., s. 140n.

nistické učení proto, že dnes pro mnohé z nás ztratilo své dřívější kouzlo. Tehdy stále ještě bylo omamné. *Ideologií se komunismus diametrálně liší* od onoho druhého velkého totalitního systému. Národnímu socialismu šlo o osvobození, prosazení vlastního národa a arijské rasy a potlačení národů a ras ostatních. Komunismus chtěl osvobodit všechny. Kolik obětí bude tato utopie stát, kolik lidí přijde o majetek, o příbuzné, o všechno – o to se jeho ideologie nestará. Nejvyšším cílem je potlačení moci buržoazie, odstranění třídního rozkolu a konečné osvobození všech.

Dvacet let stačilo československé opozici k tomu, aby na IV. sjezdu spisovatelů energicky vpadla do oblasti národní (celostátní) politiky a upozornila na rozpor mezi proklamovanými cíli a skutečností. Aparát byl pomocí „vlastní“ ideologie veřejně napaden, nedokázal se účinně bránit, a tak začala obrovská porucha systému, které říkáme *Pražské jaro 1968*.

Není naším úkolem zabývat se těmito událostmi ani vyčítat antidogmatickým spisovatelům jejich politickou nezralost (celkem vzato nechápali, co činí, důvěřovali socialismu a domnívali se, že vše půjde snadno – výměnou parazitního aparátu). Byla ostatně způsobena hlavně dlouhými dvěma desetiletími autoritativního režimu a několik měsíců bouřlivého vývoje *Pražského jara* na ní mnoho nezměnilo.

Sověti po 21. srpnu československý reformní pokus násilně potlačili. Učinili tak s vynucenou, ale o to účinnější pomocí čelných reformistů. Dubček a další předáci *Pražského jara* provázeli počínající normalizaci veřejným blouzněním o „pokračování v politice Ledna“ a prominentní intelektuálové nezůstávali příliš pozadu. Ještě v prosinci 1968 a na začátku roku 1969 vyslovil Milan Kundera uspokojení nad rezistencí „nové politiky“ a vysoce ohodnotil její výsledky, protože „jsme“ v roce 1968, „ať jsme na to stačili, či ne, ať to bylo krokem jistým, či tápavým, *vstoupili... do středu světových dějin*“.²⁹

Nejen tradičně přehnaná národní hrdost,³⁰ ale i události ve světě nepřímou podporovaly domněnku, že český reformní pokus, a zejména role inteligence v něm má celosvětový význam. V druhé polovině šedesátých let se liberální společnost Západu otráasala mohutnými studentskými nepokoji, demonstracemi a výtržnostmi, a Čína se právě vyrovnávala s důsledky kulturní revoluce. Úkolu zhodnotit váhu jednotlivých událostí a včlenit je do souvislostí přesahujících československé poměry se ujal sám Jan Patočka.³¹

29 KUNDERA, Milan: Radikalismus a exhibicionismus. In: *Host do domu*, (1969), č. 15, s. 25. Kundera vedl polemiku s Václavem Havlem, který napadl nejen Kunderu, ale spolu s ním vlastně celou opoziční ideologii (HAVEL, Václav: Český úděl?, In: *Tvář* [1968], č. 2, viz též *O lidskou identitu*, c. d. s. 360). Viz též E. M.: Naše světové stíny, In: *Tvář* [1969], č. 5.)

30 Jejím projevem je např. i Kalivodova úvaha o demokratizaci (KALIVODA, Robert: Demokratizace a kritické myšlení. In: *Literární listy*, [1968], č. 10–11). Kalivoda chápal československé reformní hnutí jako výraz přechodu od buržoazně liberalistického systému k socialistické společnosti, který se celkově děje prostřednictvím dvou vývojových fází. První z nich, stalinistická, je sice krajně deformovaná, nicméně uchovává základní předpoklady budoucího socialistického vývoje: v oblasti duchovního života společnosti marxismus, dále schopnost rozvíjet ekonomiku a zlepšovat postavní lidí. Druhá fáze se díky politice komunistické strany začala uskutečňovat v roce 1968, jakožto vytváření systému socialistické demokracie, která směřuje k svému nejvyššímu cíli – systému socialistické samosprávy (čímž autor myslel přímou demokracii).

31 Výsledek již nestačil předložit veřejnosti, protože nově ustavená cenzura stačila takřka celý náklad knížky zkonfiskovat (PATOČKA, Jan: *O smyslu dneška*, c. d.). I nepatrný zbytek nákladu stačil ovlivnit řadu opozičních intelektuálů v sedmdesátých a osmdesátých letech.

Patočka také naznačil souvislost takových úvah s myšlenkami opoziční literatury poloviny šedesátých let tím, že zdůraznil význam literatury „vystřízlivění či zklamání“ jako něčeho specifického, co nepostrádá zároveň obecnou specifiku (viz pozn. 28). Zklamání ze stalinické verze socialismu tak přesahuje „naše meze“.

V souladu s těmito předpoklady jeho eseje stále znovu hledaly cestu, jak uskutečnit *původní* ideje marxismu, a vycházely z axiomatu, že základním problémem moderní doby je zrušení *třídního rozkolu*. Společenský vývoj, soudil nemarxista Patočka,³² je rozumný. Tomu odpovídá skutečnost, že sama naše doba odstranila potíže přirozené povahy, které stály v cestě Marxovu konceptu překonávání kapitalismu. Výroba je nyní založena na vědě; dnes již lze proměnit svět v *říši rozumu*, a to dokončením materialistické dialektiky Marxovy, totiž „dialektiky výroby, kterou se produkuje člověk sám, v dialektiku rozumu, který dospívá k sobě“.³³

Proletář totiž již nemá onu funkci rozhodujícího činitele v procesu osvobození člověka, kterou mu původně právem přisoudili klasikové revolučního marxismu. Nyní ji převzal *příslušník inteligence*, spjatý s *majiteli rozumu*, to znamená s celou obcí inteligence. Požadavky svobodného vnitřního rozvoje vědy, jejichž povaha byla dosud pouze morální, stávají se podle Patočky *celkovým zájmem* společnosti.³⁴ V zájmech „inteligence s vědeckou inteligencí jako centrálním jádrem, vytváří se uvědoměním jejich jednoty s pracující třídou, se širokou masou, uvědoměly zájem všech o existenci společnosti, v níž výlučnost hospodářské moci je zrušena neméně než výlučnost moci politické“.³⁵

Všude na světě je při tom nutné vyřešit stejný základní problém. Jde o to, jak „při kolektivním vlastnictví výrobních prostředků a monopolu politické moci v centralisticky organizované straně nenechat vyvstat *parazitní mocensko-byrokratický aparát* spravující revoluci jako podnik sice s vlastními výhodami, ale ve jménu proletariátu“.³⁶ V nové, vědecké a technické epoše moderní doby, pokračuje Patočka, lze tento základní problém řešit snadněji než dříve, a to pomalou resorpcí byrokracie odbornými pracovníky v oblasti hospodářství a „dosazením kontroly široké obce“ v otázkách politických.³⁷

32 O Patočkově vztahu k marxismu se zmiňuje František Kautman. (KAUTMAN, František: *Masaryk, Šalda, Patočka*. Praha 1990.) Kautman pojednává mj. o dialogu, který zejména v 60. letech vedl Patočka s našimi mladými marxisty, a jestliže oni – říká autor – byli v mnoha směrech zavázáni jeho podnětům, byl na druhé straně on sám vystaven jejich vlivu (s. 71). V roce 1968 byl Patočka „nepochybně stoupencem obrodného procesu celé společnosti a zřejmě připouštěl možnost vybudování 'socialismu s lidskou tváří' nejen v teorii, ale i v praxi. I on odvedl daň představám o možnostech vyrovnání západních individualistických a východních kolektivistických vlivů, v němž by naše země středu mohla sehrát historickou úlohu“ (s. 72).

33 PATOČKA, Jan: *Inteligence a opozice*. In: PATOČKA Jan, *O smysl dneška*, c. d., s. 22. – Zřetelně tuto myšlenku Patočka formuluje rovněž v studii *Morálka obecná a morálka vědce*: „Teprve nová situace dnešní výroby, která činí intelekt v asymptotě hlavní a snad i jedinou výrobní silou, je s to rozřešit problém překonání třídního rozdílu, za jehož účelem byla původně myšlenkově budována dialektika sebezrušení kapitalistické společnosti...“ (PATOČKA, Jan: *Morálka obecná a morálka vědce*. *Tamtéž*, s. 47.)

34 *Tamtéž*, s. 43n.

35 *Tamtéž*, s. 47.

36 PATOČKA, Jan: *Inteligence a opozice*. *Tamtéž*, s. 21n, zvýraznil E. M.

37 Podle Patočky má sice socialistická společnost ve srovnání se Západem víc problémů technické povahy, ale po sociální stránce je vyspělejší. Právě zrušení třídního rozkolu na základě „spojení inteligence v jednotu s celou pracující třídou, uznání inteligence za její nejpodstatnější složku“ by „mohlo dát Evropě opět význam hlavního činitele“. (*Morálka obecná a morálka vědce*. *Tamtéž*, s. 49.)

Svět nebyl a není bez hranic. Patriot Patočka považoval za nejdůležitější, jak je na své historické poslání připraveno obyvatelstvo uvnitř našich hranic, a věnoval této otázce druhou část své knihy.³⁸

Jeho východisko znělo optimisticky: „myšlenka rovnosti dovedená do plného vyrovnání, i hospodářsko-sociálního, je nám ... srozumitelná a blízká, naše vtělení do socialistického tábora je z tohoto hlediska pochopitelné a důsledné. Neméně pochopitelné a důsledné je však potom v tomto rámci přidržování se tendence univerzálně demokratizační.“³⁹ V českých dějinách, uvažoval, vede k současnosti od josefinských reforem přes radikální demokracii až k našemu Lednu jednotící „linie, v níž lze spatřovat stálé prohlubování téhož tématu“.⁴⁰ Stalinismus sice zasadil morální jednotě národa hluboké rány, ale podnítil také „energické hledání a zahloubání do smyslu vlastního úsilí a podstaty ideje socialismu. (...) Cesta zpět k původnímu smyslu socialismu jako osvobození člověka se ukázala stále více cestou zpět k vlastnímu východisku národního programu...“⁴¹

Samotným východiskem úvah o národě se Patočka přiblížil k látce, která byla tématem a obsahem Masarykovy *České otázky*. Také Masarykovi byla česká otázka součástí „otázků“ světové, a tak jsou Patočkovy úvahy věnované „českým problémům“ možná bezděčnou, možná záměrnou revizí Masarykovy koncepce.⁴²

Masaryk viděl v „přilnutí“ prvních obrozenců k Herderovu humanitnímu ideálu (a od toho se odvozující proklamování „ideje českého člověčenství“ v národní a slovanské myšlence) jeden z hlavních *kladných* kořenů moderního národního vývoje.⁴³ Považoval je za rozhodující pro moderní české reformační úsilí, neboť propůjčovaly národní ideji hlubší, náboženský smysl.⁴⁴ Patočka se však na tyto zdroje, jmenovitě na Herderovy *Myšlenky k filosofii dějin lidstva*, odvolává v užším smyslu a naopak je *viní* z toho, že byly podkladem a vzorem pro partikulární jazykovou koncepci Josefa Jungmanna a jeho generace. Jungmann a Kollár definovali národ jako cosi přírodou daného, a tím „mezi rodinou, národem a národním kmenem spatřoval/i/ pouze rozdíl kvantity.“⁴⁵ Posléze tak byl zvýrazněn ideologický moment slovanského přibuzenství.

38 Části eseje o inteligenci z knihy *O smysl dneška* jsem věnoval podrobnější úvahu v samizdatové stati *České sny a skutečnost (Hledání naděje 1978/1987. Výběr z ineditních sborníků. Historia nova sv. I. Praha, Maxdorf 1993, s. 101–125).*

39 PATOČKA, Jan: *Filosofie českých dějin*. In: *Sociologický časopis* (1969), č. 5, s. 462.

40 PATOČKA, Jan: *Dilema v našem národním programu: Jungmann a Bolzano*. In: Patočka, Jan: *O smysl dneška*, c. d., s. 104.

41 PATOČKA, Jan: *Náš národní program a dnešek. Tamtéž*, s. 149. Zvýraznil E. M., aby upozornil, že i podle Patočky samého se úvahy knihy *O smysl dneška* týkají revoluční verze ideologie osvobození člověka. Spojení této ideje s národním programem (viz citát) je typické pro politické české myšlení od dob lidově demokratické revoluce po 2. světové válce.

42 Podtitul knížky *O smysl dneška* zní: *Devět kapitol o problémech světových a českých.*

43 MASARYK, T. G.: *Česká otázka*, (1. vydání v roce 1895). In: MASARYK, T. G.: *Česká otázka. O naší nynější krizi. Jan Hus*. Praha, Státní nakladatelství 1924, s. 18.

44 „Naše sláva, naše boje, náš úpadek v minulosti má smysl náboženský, ne národnostní. Idea národnostní je novější, je to idea z konce minulého věku a zejména tohoto století. (...) Naše úsilí reformační a vývoj z něho plynoucí nebyly národnostní v běžném nyní smyslu. Byly náboženské a tudíž i velikost i slabost naší minulosti má širší a mnohem hlubší význam.“ (MASARYK, T. G.: *O naší nynější krizi*, c. d., s. 269.)

45 PATOČKA, Jan: *Dilema v našem národním programu. Jungmann a Bolzano*. In: PATOČKA, Jan: *O smysl dneška*, c. d., s. 93.

Rozhodný úspěch Jungmannovy národní ideologie, říká Patočka, zcela odsunul do pozadí druhou, „pozoruhodnou teorii národa“, kterou vytvořil v téže době Bernard Bolzano. Měšťanstvo v ní „činí pokus ... prodrat se k nadnacionalistické vizi společnosti, kdy jazykové rozdíly jsou relegovány na místo, které jim patří, jakmile jsou *sociální* problémy, třídní rozkol a útlak rozřešeny“.⁴⁶

Bolzanově konceptu – tedy koneckonců prioritě sociální revoluce před sociálně heterogenním národním společenstvím – dává Patočka jednoznačně přednost. S touto duchovní výzbrojí pak velmi kriticky hodnotí český vývoj, a zejména filozofické a myslitelské dílo T. G. Masaryka. Když jeho kritika došla až k prvnímu československému státu, zjišťuje, že obranná a negativní nacionální ideologie prokázala svou nedostatečnost v nových podmínkách národnostního státu, „jehož smíšené obyvatelstvo stále ještě žilo nacionálním resentimentem“, a že by ji tedy bylo zapotřebí „prohloubit, obměnit a rozšířit“. Po tomto závěru, o jehož oprávněnosti lze stěžít i dnes pochybovat, se už Patočkova kritika zřetelně spojuje s tradičním pojetím české ideologie osvobození: české plebejství („český živelný demokratismus“) mělo být nadřazeno úzkému jazykovému nacionalismu jednotlivých národností.

Limit Patočkovy kritiky spočíval v utopičnosti jeho východiska, Bolzanova učení o národě, a to zejména pokud jde o předpoklad, že počátkem 19. století bylo možno aplikovat představu o dvojjazyčném národě na české země.⁴⁷ Patočka by byl spolu s Bolzanem raději chtěl, aby problém národa byl výlučně otázkou jeho mravní povahy, aby národ nebyl definován jazykově, ale jako lid určité země, „soubor těch, jimž jsme nejvíce zavázáni a pro něž můžeme opět nejvíce udělat“.⁴⁸ Spolu s Bolzanem považuje za účel národního programu překonat nerovnost a nestejnost a domnívá se, že národ sám je úkol, který není již rozřešen, nýbrž stojí před námi.

Tak se Patočkova doktrína – která je nepochybně inspirativní svou kritickou částí – vrací k intelektuálům a k intelektu. Právě intelektuálové a jenom oni mohou ve svých diskusích národ jakožto úkol řešit...⁴⁹

* * *

Patočkova intelektuálská doktrína znamená jakousi ideologickou tečku za dobou, která i v mezinárodním měřítku věřila, že intelektuál není již bezmocný, „aspoň v určitých skupinách a frakcích. Že duševní pracovníci, hlavně studenti, jdou na ulici, že organizují pouliční boje nebo okupační stávky jako dříve jen dělníci, že se kongresy spisovatelů stávají událostmi prvního řádu, na kterých neviditelně již dochází k politickým změnám, to vše

46 *Tamtéž*, s. 97.

47 O utopičnosti těchto Bolzanových názorů dnes prakticky nikdo nepochybuje. Srv. PODIVEN: [Bolzano], „chtěl věřit, že národ lze ustavit ve jménu sdíleného duchovního úsilí, zatímco jazyk jako prostředek je věcí druhořadou... – S odstupem času tušíme, že toto řešení by nás bylo ušetřilo mnohé pozdější strasti i hanby. Přišlo však bohužel příliš pozdě: větší šanci by snad mělo v přemyslovských Čechách. Na počátku devatenáctého století však už o ně nikdo nestál...“ (PODIVEN: *Češi v dějinách nové doby*. Praha, Rozmluvy 1991, s. 66.)

48 PATOČKA, Jan: Dilema v našem národním programu. Jungmann a Bolzano. In: PATOČKA, Jan: *O smysl dneška*, c. d., s. 99.

49 Nedodáme-li k větě, že národ je dosud nerozřešený úkol, věcný dodatek, co už z tohoto úkolu bylo „rozřešeno“ a uděláno (v daném případě: jazyk, rozloha, dějiny, kultura...), překračujeme mez utopie.

byly dříve náznaky, ale žádné skutečné příklady. Zde vystupuje nový element společnosti, síla, s jejíž působností bude zřejmě od nynějška nutno na dlouhou dobu již počítat...⁵⁰

A také byla přesvědčena o důležitosti Československa pro svět: „V naší zemi... byla prvně načrtnuta ona jednota inteligence a pracujících mas, která je ve stylu celkového evropského vývoje a v níž leží řešení tak četných palčivých problémů dneška.“⁵¹

II. Uvězněná politika

Strach

Na jaře 1975, pouhých šest let po vyjití Patočkových esejů o inteligenci a národě, se mohl normalizační režim nepochybně cítit v bezpečí. V této době vrcholné husákovské normalizace měli lidé úplně jiné starosti než vzpomínat na socialismus s lidskou tvář. Formálně byl život naplněn „dějnotvornými“ událostmi: vyhlášením pracovních závazků, zprávami o překračování plánu, kulturní aktivitou brigád socialistické práce a množstvím oslav. Pod slupkou malých i velkých pompézností vegetovala společnost nehybně, bez opravdových dějin a vyhlídky na budoucnost.

Uprostřed tohoto tlení začala pomalu a zpočátku neznatelně klíčit společenská a politická kritika.⁵² První z jejích projevů, který vyvolal značný ohlas, byl Havlův *Dopis Gustávu Husákovi*. Tento text s datem 8. dubna zahájil dlouhou řadu opozičních písemností určených více domácím a zahraničnímu publiku než adresátovi.

Havel ve svém dopise hodnotil dosavadní dílo konsolidace a došel k závěru, že oč více se vnějškově zdařily záměry Husákova vedení, zejména snaha získat podporu obyvatelstva, o to méně je společnost skutečně konsolidovaná, a naopak upadá do stále hlubší krize. Lidé svou podporu režimu jen předstírají, a to ze strachu.⁵³ Tato teze je východiskem celého dopisu Husákovi. Jeho text líčí nátlak režimu na občany, zejména nátlak existenční, a upozorňuje na rostoucí sobectví, kariérismus, na to, že lidé souhlasí s vládní mocí z pokrytectví. O to víc propadají lhostejnosti – ovšem pouze k obecným věcem; zato se jejich energie obrací dovnitř, do sféry soukromí. Shánějí, co mohou, pečují o vybavení svých domácností a chat, „prostě orientují se především na materiální parametry svého privátního životy“. Vládní moc toto zaměření lidí podporuje. – Tato situace společnosti vede k postupné korozi všech mravních norem, k rozpadu všech měřítek slušnosti a k obsáhlému podlomení důvěry ve smysl „takových hodnot, jako je pravda, zásadovost, upřímnost, nezištnost, důstojnost a čest“. Kastrace kultury, jakožto základního nástroje

50 PATOČKA, Jan: *Inteligence a opozice*. In: PATOČKA, Jan: *O smysl dneška*, c. d., s. 7n.

51 PATOČKA, Jan: *Morálka obecná a morálka vědce*. *Tamtéž*, s. 50.

52 Jde o řadu dopisů adresovaných zejména československému politickému vedení, které důrazně připomíná Vilém Prečan ve svém polemickém textu. Viz PREČAN, Vilém: *Novoroční filipika 1995*. Disent a Charta 77 v pojetí Milana Otáhal. Praha, ÚSD AV ČR 1995, s. 17n.

53 HAVEL, Václav: *Dopis Gustávu Husákovi*. In: HAVEL, Václav: *O lidskou identitu*, c. d., s. 20nn. Pravděpodobně vlivem dusného normalizačního klimatu pojednává Havel pouze o jedné – negativní – stránce společenského působení strachu. Jistěže je rozdíl mezi strachem, který pociťuje občan v demokratické společnosti, a strachem v diktatuře; nicméně i tak má strach významnou funkci *společensky konstitutivní* (strach ze zákonů, z policie, z porušení konvence atd.).

sebeuvědomění společnosti, přispívá nadto k jakési sociální entropii, k pořádku bez života, bez dějin. – Havel upozorňuje, že život nelze zastavit a že jeho tlak povede v budoucnosti k vážným otřesům.

V kruzích opoziční inteligence měl *Dopis Gustávu Husákovi* značný ohlas. Lidé si již zvykli, že se o jistých věcech nesmí veřejně hovořit, a tak ani nevadilo, že Havel popsal československou politickou realitu takřka výhradně nepolitickými termíny. Dokázal přitom velmi kategoricky vyslovit přesvědčení, že *říkat pravdu má smysl vždycky*.⁵⁴ V podmínkách tuhého policejního režimu nelze přirozeně o takto vyslovené pravdě veřejně hovořit a diskutovat, a už to ji v některých případech problematizuje a takřka vždy zbavuje přirozených souvislostí. Pokud jde o *Dopis Gustávu Husákovi*, bylo by zapotřebí (a nebylo možno) mnohé doplnit ke dvěma závažným fenoménům, k reformní *tradici osmašedesátého roku* a k atmosféře *strachu*.

K reformní tradici panoval ve společnosti jakýsi vztah nepřímé úměry. Oč rychleji o ni ztrácelo zájem obyvatelstvo, o to aktuálnější byla v kruzích opoziční inteligence, z nichž většinu tvořili bývalí reformní komunisté a funkcionáři.⁵⁵ Reformisté byli upřímně vyděšeni lhostejným až negativním vztahem veřejnosti k bývalým činitelům reformního hnutí. Vysvětlovali si to hamizností a proradností prostého člověka⁵⁶ a nebyli si vědomi souvislosti letargie obyvatelstva se selháním reformního hnutí. Dnes už o tom lze stěžít pochybovat.

Stačí jen vzít patřičně v úvahu zklamání, které po sovětské okupaci v srpnu 1968 rostlo, sílilo a posléze vyústilo ve všeobšahou beznaděj a dezorientaci. Dubčekova garnitura nejprve zatajila před obyvatelstvem, že se v moskevském protokolu upsala Brežněvovi; během týdnů a měsíců, v nichž se pak pod tlakem ze sovětské strany i ze strany jejich domácích pomocníků rychle rozpadala a rozkládala, stále znovu tvrdila, že se to vše děje v duchu polednové politiky. Nikoli fanatičtí *jodasovci*, nýbrž tato reformistická garnitura přesvědčila parlament i velkou část národa, že je třeba dobrovolně požádat okupanty, aby ponechali svá vojska v zemi. Ona považovala za nezbytné *držet pozice*, a přitom podle sovětských příkazů odstraňovat z veřejného života jednoho čelného reformistu za druhým.⁵⁷ (Smrkovský dokonce přemluvil odboráře, aby se ho nezastávali.) Ani v dubnu 1969, ani po srpnových protisovětských demonstracích nenechal Dubček nikoho na pochybách, že dodržuje vnitrostranickou a *internacionální* disciplínu. Za asistence pražských stranických intelektuálů nakonec předal Husákovi poslušně a bez reptání moc ve

54 LEDERER, Jiří: Říkat pravdu má smysl vždycky, za každých okolností. Interview s Václavem Havlem. *Tamtéž*, s. 223.

55 OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 34.

56 Dokonce i bystré svědectví Milana Šimečky v knížce *Obnovení pořádku* (c. d., s. 155) chápe československého pracujícího tímto způsobem. Považuje za hlavní úspěch režimu to, že se mu víceméně podařilo „... uchovat poměrně vysoký československý životní standard, vyhnout se dříve tak častým poruchám v zásobování, zlepšit postavení některých skupin obyvatelstva... pohnout aspoň trochu s velkou bytovou krizí, odlehčit trochu břemeno starostí mladým rodinám apod. Celý zázrak pacifikace pobouřeného lidu má svůj původ v poměrně úspěšné politice tohoto typu, která byla neustále provázena intenzivní propagandou *hmoťavství nejhrubšího zrna*.“ (Zvýraznil E. M.)

57 I když se snahou obhájit neobhajitelné (Dubčekovu posrpnovou politiku), přece jen líčí hlavní rysy tohoto procesu publikace *Československo roku 1968*, Praha 1993, II. díl.

straně i ve státě. To připravilo většinu národa, pro kterou cíle Pražského jara stále ještě neztratily přitažlivost, obrovskou deziluzi.

Tento šok byl o to větší, že reformistické ztotožnění s Husákovým *obnovením komunistického pořádku* fakticky znamenalo také rezignaci na *reformní pojetí* ideologie osvobození člověka a přistoupení na její *nomenklaturní* pojetí, které fakticky nahradilo lidskou svobodu sociálním pohodlím.

„Image“ této ideologie ovšem měl od počátku obrovský šrám: sovětská invaze nevyhlížela pro československé obyvatelstvo jako osvobození, ale jako počátek okupace. Normalizátorům tedy nezbyvalo než vyčkat, až lidé pochopí, že budou nuceni žít na věčné časy se sovětskými tanky, a smíří se s nimi jako s dějinnou nutností.⁵⁸ Odsud je pak opravdu už jen krok k víře, že uskutečňovat cíle ideologie svobody-osvobození (která pro převážnou část obyvatelstva neztratila svou přitažlivost) prostřednictvím „lidské tváře“ byla nerealistická pošetilost. Tato taktika normalizátorů byla úspěšná mnohem, mnohem víc, než jsme si obvykle ochotni připustit.⁵⁹

Byla tu však ještě „maličkost“, morálka. Vzešlá z evropské křesťanské tradice, nemohla přijmout sovětské tanky jako pozitivum. Proti dějinné nutnosti však byla morálka slabá a definitivně se rozpoltila. Na základě „normy“ *kdo nekrade, okrádá rodinu* vznikl v Československu sám od sebe nový morální kodex, který dosavadní morálku nezrušil, ale dal jí omezenou platnost. Příkaz „nepokradeš“, jeden z morálních pilířů evropské civilizace, v *osobním životě stále platil*, zatímco v provozu společnosti se plně prosadil *opak* – je tu nezbytné⁶⁰ podvádět, lhát, klamat, krást. Pokud jsme měli sami pro sebe, pro své blízké,

58 Hovoříme-li v této souvislosti o sovětských tancích, je třeba si uvědomit, že jde vlastně o oficiální symbol sovětské převahy a nadvlády. V normalizačních desetiletích začaly sovětské tanky spolu se sochami Lenina „zkrášlovat“ jedno československé město za druhým.

59 Dokládají to manifestační výsledky voleb roku 1971 a rozbor výzkumů veřejného mínění, které dělal IVVM o *deset let později*, tedy v době již *korodující* normalizace. (Viz o tom VANĚK, Miroslav: *Veřejné mínění o socialismu před 17. listopadem 1989*. Historia nova sv. 5. Praha, ÚSD AV ČR a nakl. Maxdorf 1994.) Na okolnost, že tyto výzkumy vypovídají o kladném vztahu československé veřejnosti k režimu, jsem upozornil v cit. článku *Poločas Pražského jara* (s. 615–616). Připomínám: v roce 1986 projevil dotazovaný v poměru 33:24 přesvědčení, že socialismus dává lidem více *osobní svobody* než kapitalismus; „podíl pracujících na řízení a rozhodování o důležitých věcech“ vyzněl téhož roku pro socialismus v poměru 66:4 atd. Některé další výsledky těchto výzkumů z roku 1986 (na prvním místě je vždy procento pro socialismus, na druhém pro „kapitalismus“): životní jistoty 79:3, přístup všech lidí k vzdělání a kultuře 62:6, zvyšování životní úrovně 46:20, dostatek potravin a spotřebního zboží pro všechny občany 39:27. Dokonce ještě průzkum bezprostředně *po listopadovém převratu* vyzněl poměrem 45:3 ve prospěch „socialistické cesty“ vývoje před kapitalistickou. Nemyslím, že by tyto průzkumy veřejného mínění byly problematictější než většina ostatních. Jistě byly značně ovlivněny, a to především ideologickou idealizací socialismu a zprofanováním pojmu kapitalismus; nevyvozují z nich nic víc než kladný vztah obyvatelstva k režimu.

60 V esejí *Charta 77 a reálný socialismus* z roku 1979 má Miroslav Kusý celkem jednoznačně za to, že rozpůlení morálky a dodržování jejích regulí se děje podle dohody obyvatelstva a moci (viz KUSÝ, Miroslav: *Charta 77 a reálný socialismus*. In: *Svědectví*, c. d.) Logika Kusého výkladu v této věci je přibližně následující: praxe reálného socialismu se natolik vzdálila od proklamované ideologie, že v současné době jde o *ideologii als ob*, jakoby, „kterou právě takto aj přijímají obe strany: jej hlásatelé a tváří, akoby ich ideologická ríša reálneho socialismu skutočne jestvovala v 'tom, čo tu máme', akoby smrteľne vážne presvedčali národ o tejto jej existencii; národ sa tváří, akoby tomu veril, akoby bol presvedčený, že žije v ideologickom reálnom socializme a podľa neho“. (*Tamtéž*, s. 433.) Moc sem tam pohrozí, že začne položky této dohody brát vážně. Většinou však i tyto hrozby jsou jen jakoby; v zásadě moc strpí znevažování a demaskování *jakoby*, pokud se to děje mimo hrací plochu, „teda neverejne a polovejne... nemôže stíhať každý protištátny vtíp, každého, kto ho

pro nás udržet ony vymoženosti, které přinesl socialismus, bylo tedy možno na základě rozpůlené morálky přijmout dokonce i sovětský zásah. Odehrál se totiž ve sféře veřejného života...

Normalizační režim tomuto vývoji napomohl a při potlačování všech možných svobod se vynasnažil vyjít obyvatelstvu hospodářsky vstříc. A také ponechal svobodu soukromí. Byla vzhledem k policejním poměrům tak obsáhlá, že se lidé do ní mohli uchýlit nejen se svou morálkou, ale mnozí také s chatami, s chalupami i novými automobily. Národní společnost podléhala rychlému a silnému dezintegračnímu procesu, z něhož vyčnívaly mikrostruktury založené na rodinných a přátelských, lidských vztazích. Dosahu a možností těchto vztahů odpovídala i společenská aktivita (pracoviště, menší obce, družstva).

Přesvědčení, které bylo základem *Dopisu Gustávu Husákovi*, že se lidé konformují ze strachu, bylo tedy jen částí pravdy, a domnění, že jenom strach přiměl lidové vrstvy, aby nekladly normalizačnímu režimu odpor, je jednostranné.⁶¹ Strach byl jedním z mnoha činitelů situace, v níž široké vrstvy obyvatelstva obnovily svou víru v socialismus, nyní již v *reálný socialismus*, vedený KSČ.

Lid a opoziční inteligence mluvili a mysleli každý jinak. Havel Husákovi a celému normalizačnímu režimu vytkl: „Kde ale ve skutečnosti zůstal člověk komplexně, harmonicky a autenticky rozvíjející svou osobnost? Člověk osvobozený ze zajetí odcizujících společenských aparatur, zmystifikované hierarchie životních hodnot, zformalizovaných svobod, z diktatury majetku a z fetišizující moci peněz? Člověk plně se těšící ze sociální a právní spravedlnosti, povznesený ve své lidské důstojnosti a navrácený sobě samému? Místo svobodného spolurozhodování hospodářského, svobodné účasti na životě politickém a svobodného duchovního rozvoje je člověku nakonec nabídnuta možnost svobodně se rozhodnout, který typ ledničky či pračky si pořídí.“⁶²

Nedorozumění spočívalo v tom: reformní (opoziční) verze ideologie osvobození člověka, z které tu Havel vychází a kterou výstižně charakterizuje („člověk osvobozený ze zajetí odcizujících společenských aparatur, ... zformalizovaných svobod“ atd.), měla s oficiální verzí společný pouze *původ*. Normalizační režim *zabránil* lidem ve „svobodné účasti na životě politickém“, *z množnil* jim hospodářské spolurozhodování a *zabředl* je do „zmystifikované hierarchie životních hodnot“. Činil to *s pomocí týchž ideologických frází, které opoziční reformisté používali ke kritice daného stavu*. Když se reformní garnitura podrobila

rozpráva a kto sa mu zasmaje. Takéto znevažovanie *akoby* je koniec koncov ešte stále v norme.“ Naopak národ „tou istou metódou, pomocou toho istého *akoby* ideologizuje svoje konanie proti moci, ospravedľňuje svoj spôsob života v rámci tvrdej reality. Preto nekradne z družstevného, ale si len berie zo spoločného, nekradne zo štátneho, ale len si vyrovnáva životnú úroveň. (...) Zvykol si na to, že aj týmto spôsobom sa dá žiť a prežiť... Stačí mať hrošiu kožu, splácať moci primeranú daň loajality a konformnosti a nemiešať sa jej do jej záležitostí. (...) Hra na *akoby* teda nedemoralizuje len moc. Rovnako zhubne pôsobí na oboch partnerov, na celý národ.“ (*Tamtéž*, s. 434.)

- 61 V již citovaném eseji *Charta a reálný socialismus* hovoří Miroslav Kusý o vztahu širokých vrstev obyvatelstva k režimu jako o *hře*, v níž jsou obyvatelé „jejimi nedobrovolnými účastníky“. Jestliže lidé hlasují pro rezoluce, kterým nevěří, tleskají projevům, které je ponechávají lhostejnými, a souhlasí s pobuřujícími opatřeními, je to podle autora dohodnutá cena za to, že nemusí pracovat, jak se patří, skutečně plnit plán, že naopak mohou jednat nepoctivě, rozkrádat státní majetek a podobně. Imaginární občan v Kusého eseji zdůvodňuje, proč je tomu tak: „My máme děti, rozostavané vily a chaty, máme podanou žádost' o devizový příslib, splácáme půjčku, chceme mať pokojnú starobu...“ atd. (*Tamtéž*, s. 436.)
- 62 HAVEL, Václav: *Dopis Gustávu Husákovi*. In: Havel, Václav: *O lidskou identitu*, c. d., s. 28.

normalizátorům, lid ji následoval; v polovině 70. let již obyvatelstvo přijímalo frazeologii ideologie osvobození člověka, jak ji podávali normalizátoři. Vznikající opozice to ještě nevěděla.

Iluze (První chartisté)

Nově se uskupující opozici hnala vpřed zejména *vnitřní síla*, motivy individuální. Můžeme se odvolat na svědectví Šimečkova *Obnovení pořádku*. Tato velmi kritická analýza vzniku a fungování normalizačního režimu obsahuje rovněž kapitolu, která dnes působí překvapivě jak svým názvem (Přednosti), tak obsahem. *Přednostmi* autor myslí kladné stránky reálného socialismu. Vychází totiž z otázky, kterou si kladli „všichni účastníci reformního hnutí z roku 1968, ... zda nová struktura společnosti, jak se vytvořila v předcházejících dvaceti letech, má dost předností, aby důsledná reforma politického systému vytvořila na tomto základě společenský organismus, který by poskytoval člověku lepší prostředí k životu než existující reálné systémy, reálný socialismus a reálný kapitalismus“.⁶³ Připomíná sice, že do poloviny sedmdesátých let už československý obnovený pořádek stačil zakrýt pozitivní skutečnosti, přesto však dovozuje, že reálný socialismus má hned několik důležitých předností.

První z nich je jeho *sobitý demokratismus*, který vznikl na základě totální destrukce dosavadních sociálních struktur, takže obyvatelstvo je v podstatě homogenní masou zaměstnanců státu⁶⁴ s dosud nebývalou platovou nivelizací. „Rozdílné politické a sociální zájmy existují dnes v Československu jen mezi homogenním lidem a úzkou vrstvou privilegovaných opor politického systému.“⁶⁵

Za další z předností reálného socialismu Šimečka považoval *etický demokratismus*. V Československu neexistuje stavovská výlučnost, uzavřenost sociálních skupin, v rámci dvou generací tu často prorůstá dělnická třída a inteligence. „... vzhledem ke konzervativní vládnoucí vrstvě [tu] stojí všichni lidé nalevo od ní.“⁶⁶ Předpoklady československé společnosti pro přijetí odvážné sociální reformy jsou tak příznivější, než je tomu na Západě.

Třetí nepochybnou předností nové československé politické struktury je podle Šimečky „rozpad tradičních sociálních autorit – autority majetku, peněžní moci, sociálního původu, autority stavovské a všech typů autorit řídicích“.⁶⁷ Z této situace jsou pouze dvě východiska: první je nahradit autoritu „formální a vynucovanou“ autoritou založenou „na dobrovolném uznání prospěšnosti, reálnosti a perspektivnosti politického programu“⁶⁸ a druhé spočívá v dělnické samosprávě.

Šimečka tedy (a s ním mnozí další) stále ještě považoval tehdejší normalizovaný socialismus za možné a reálné východisko k vytvoření „nové“, „svobodné“ společnosti.

63 ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku*, c. d., s. 174.

64 *Tamtéž*.

65 *Tamtéž*, s. 175. Zvýraznil E. M.

66 *Tamtéž*, s. 176. Zvýraznil E. M.

67 *Tamtéž*, s. 177. Zvýraznil E. M.

68 *Tamtéž*, s. 179.

Odmyslíme-li si chartisty z řad katolíků, popřípadě undergroundu, vyjadřovala zmíněná *vnitřní síla* především silné působení ideologie všestranného osvobození člověka. Ale je více než pravděpodobné – zejména při velkém podílu bývalých reformních funkcionářů na obnovujícím se opozičním hnutí –, že vyjadřovala rovněž snahu o *mocenskou změnu*, včetně návratu progresivních činitelů. Samozřejmě že by se vrátili se svým programem, to znamená s reformním programem roku 1968.

Byl by ještě vylepšen, a to důrazem na mezinárodní kodexy občanských a lidských práv, vyvinuté na půdě OSN a představující společnou ideu většiny západních demokracií. Teoreticky vzato, měli být Sověti proti normám lidských práv, pokud chtěli udržet politiku uvolňování, bezbranní. Ve skutečnosti našli obranu v okázalém, avšak zcela formálním přijetí lidských práv, která okamžitě „zahrnuli“ do autoritativních regulí *demokratického centralismu*.

Sovětská vstřícnost (zaplacená přirozeně ze strany Západu četnými kompromisy) vyvrcholila v roce 1975 na helsinské konferenci evropských států, USA a Kanady. V rámci politiky uvolňování posléze Sovětský svaz souhlasil s tím, aby její závěrečný akt obsahoval problematiku lidských práv („třetí koš“), což byl postup dosud nevídaný. Když se pak v USA stala lidská práva hlavní ideovou zbraní nové Cartrovy administrativy, měli mnozí optimisté zato, že na cestě východní Evropy k uskutečnění občanských práv padá jedna překážka za druhou.

Navíc se mohlo zdát, že je tomu tak především v Československu. Pakty OSN o lidských právech, které československá vláda podepsala v roce 1968, neměly zřejmě za husákovské normalizace šanci na realizaci, a přece je Federální shromáždění roku 1976 ratifikovalo (v listopadu téhož roku pak vyšly ve *Sbírce zákonů a nařízení*). Jakoby v časové koordinaci s tím se vedoucí činitelé opozice začali seskupovat kolem obrany režimem stíhané undergroundové skupiny *Plastic People*. Podařilo se jim učinit z celého soudního sporu prestižní politickou záležitost a přimět režim k jistým, relativně značným ústupkům (zejména šlo o nižší výměru trestů). Aktivisté opozice tím nejen získali na svou stranu značnou část undergroundu, ale zejména nabyli sebevědomí a přesvědčení, že věci došly tak daleko, aby v Československu bylo možno prosadit lidská práva.

V této euforii,⁶⁹ v domnění, že lidská práva jsou na spadnutí, připravili představitelé opoziční inteligence (Václav Havel, Jiří Hájek, Jan Patočka, Zdeněk Mlýnář, Ludvík Vaculík, Pavel Kohout a další) velkou společnou akci, *Prohlášení Charty 77* (leden 1977).⁷⁰ Tento závažný dokument usvědčoval režim z nedodržování lidských práv a vytvářel opoziční mechanismus pro jejich co nejrychlejší prosazení. Měl do jisté míry podobu mimikri. Charta 77 prohlašovala, že není organizací a nemá členy (šlo o „volné, neformální a otevřené společenství lidí různých přesvědčení“) ani stanovy a stálé orgány. Na druhé straně stanovila tři mluvčí (Patočka, Havel, J. Hájek), kteří byli zmocnění jednat jménem signatářů, měla formu petice a vyzývala vládu (režim) ke konstruktivnímu dialogu.

Od konce sedmdesátých let se všeobecně traduje, že *Prohlášení Charty 77* bylo u nás počátkem nepolitické politiky (dokonce i Milan Otáhal se k této záležitosti vyslovuje

69 Takřka sugestivně líčí rozpoložení opozičních intelektuálů na cestě k společnému prohlášení Charty 77 V. Havel. Viz HAVEL, Václav: *Dálkový výsledek*, c. d., s. 150–155.

70 Prohlášení Charty 77. In: *Charta 77*, c. d., s. 9 nn.

víceméně neutrálně).⁷¹ Ale málokterý dokument byl tak málo nepolitický jako *Prohlášení Charty 77*. Mělo sloužit jako prostředek k co nejrychlejšímu prosazení všech občanských, tj. politických, hospodářských, sociálních a kulturních práv v pojetí paktů OSN. Forma petice mu dodávala charakter nátlakového prostředku. Chartisté vytvořením organizační struktury na podporu lidských práv, stanovením svých mluvčích a vyslovením požadavku, aby s nimi vládní moc vedla dialog (jako s politickými partnery!), žádali nepochybně mnohem víc, než se v Československu kdykoli za vlády nomenklatury smělo.

Úspěch akce záležel na podpoře veřejnosti. Ta se však po všem, co zažila, obávala událostí, které by mohly vyústit v recidivu roku 1968. Její nevraživost by se dala zlomit pouze tehdy, kdyby vládní moc prokázala evidentní slabost. Iničiátoři akce by museli mít čas (a dosti času) k poměrně svobodnému sháňení podpisů a k veřejné diskusi. Nomenklatura to vše dobře věděla. Především si však uvědomovala, že rovina, ve které se uskutečňovala petiční akce chartistů, je pro režim zcela *existenční*. Byla to rovina úsilí o *reformu socialismu* jakožto politického systému. A i když nástrojem této reformy měly být kodexy lidských práv, a společenská komunikace uskutečňovaná jejich jazykem by byla nesmírně obtížná⁷², přece jen mohlo chartovní prohlášení vést k období Pražského jara 1968.

Není se co divit, že reakce režimu byla hysterická. Šlo mu o zastrašení veřejnosti, o izolaci Charty a omezení počtu jejích stoupenců. Proto také normalizační – tehdy silná – vládní moc vytáhla proti hrstce odpůrců s celým arzenálem politických, ideologických a represivních zbraní. Jejich hlavním cílem bylo sdělit obyvatelstvu, že tentokrát jdou žerty stranou.

Ještě dnes lze posoudit hysterii režimu podle tun zaschlé tiskařské černě, které nomenklaturní hydra neúnavně chrlila na nejnovější nepřátele, a to bez nejmenšího náznaku věcné informace. Bezbranná skupina aktivistů dokázala stěžít ve zdraví přežít běsnění všemocného režimu; a tak, jak na to po roce upozornil Václav Benda, politická moc „svou zběsilou kampaní sama dokázala přeměnit politický problém na problém morální“.⁷³

Tím spíše se vytvořila příležitost k reorientaci vznikajícího hnutí na poslání výlučně mravní. Chopil se jí Jan Patočka. Už čtrnáct dní po zveřejnění *Prohlášení Charty 77* (21. ledna 1977) napsal: „... u Charty 77 nemůže jít o žádný politický akt v užším smyslu, o nižádnou konkurenci a zásah do sféry politické moci, ať už je chápána jakkoli. Charta 77 není ani spolek, ani organizace, její báze je čistě osobně-mravní a závazky, které z ní vyvěrají, mají týž charakter.“⁷⁴ – Při své autoritě mohl Patočka v okruhu signatářů těžko

71 OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 39. Otáhal má za to, že *program* „a především způsoby jeho realizace potvrzují, že se zrodilo hnutí (...) [které rezignovalo] na politiku jako nástroj společenských změn a technologii moci“. Je takřka jisté, že to ještě neplatí o prvním *Prohlášení Charty 77*.

72 V studii o komunistickém aparátu, jeho jazyku a ztrátě dějinného rozměru podal Zdeněk Vašíček výklad obtíží při komunikaci „jazykem lidských práv“. (VAŠÍČEK, Zdeněk: *Lidská práva a ukradené dějiny*. In: *Dvě desetiletí před listopadem 89*. Sborník. Historia nova sv. 3. Praha, ÚSD AV ČR a nakl. Maxdorf 1993, s. 87 nn.) Člověk vystavující se celku lidských práv – a tento celek vždy tvoří jistou utopii – se musí v průběhu dějin teprve konstituovat. Jazyk lidských práv oslovil převážnou část obyvatelstva, ale nikoli dostatečně. Pro většinu zůstaly jen abstraktním vyjádřením jejich pocitů. (*Tamtéž*, s. 91.)

73 BENDA, Václav: *Paralelní polis* (květen 1978). In: *Charta 77*, c. d., s. 44.

74 PATOČKA, Jan: *O povinnosti bránit se proti bezpráví*. *Tamtéž*, s. 33.

narazit na odpor. Naopak, bylo možno jít ještě dál. Patočka to učinil. V článku *Co můžeme očekávat od Charty 77?* (březen 77) zdůraznil, že Charta nechtěla nikdy působit jinak než pedagogicky a že její orientace „nijak nestojí v protikladu k orientaci socialistické“.⁷⁵

Když Jan Patočka krátce poté (13. března 1977) zemřel, uštván policejními výslechy, jeho autorita ještě vzrostla a oba články překryly původní *Prohlášení* svým důrazem na morální, ne-politický a společensky konstruktivní element působení Charty. Vznikla tak základní rovina *nepolitické politiky*, založená tezí, že pro akce opozice není podstatné jejich politické, nýbrž výlučně morální působení.

Měli první signatáři Charty 77 jiné řešení? Ovšem, museli by, jako každý jiný po neúspěšné akci, hledat příčiny neúspěchu.

První prohlášení Charty apelovalo na smysl pro solidaritu, na morální citění společnosti a připomínalo tím atmosféru roku 1968. Odvolávalo se však také na zájmy celku, které všeobecně sdílené normy *rozpůlené morálky* odmítaly vzít na vědomí. Vždyť pravá morálka dřímala v rodinných a přátelských společenstvích, takže *Prohlášení Charty* se obracelo – aniž si toho jeho signatáři byli vědomi – na *falešnou*, cynickou půli morálního citění společnosti a lidé je tehdy většinou nedokázali pochopit v pozitivním smyslu.

Politická moc po krátké době nahlédla, že by škodila sama sobě, kdyby pokračovala ve své hysterické kampani. V nastalém „zklidnění“ mohli signatáři *Prohlášení Charty* uvažovat o smyslu svého počínání. Vznikly četné články, dopisy, diskuse a polemiky, z nichž jen některé byly publikovány. Nejdůležitější z nich je znám.

V textu *Paralelní polis* Václav Benda vycházel z poznání, že je třeba, aby chartisté překonali tehdejší schizofrenní situaci. Charta se v ní ocitla od samého počátku, když brala jakoby vážně propagandistické fráze režimu a zůstávala plně na půdě legality. „... dokázala tuto rozpolcenost dočasně ... zlikvidovat krajním zdůrazněním etických aspektů a preferencí mravního postoje vůči politickému. Toto počáteční řešení selhalo...“ Zřejmě proto, že mravní postoj byl postulován abstraktně; abstraktní mravní postoj je „jen gestem, které sice může být maximálně účinné, jehož působení je však limitováno několika týdny nebo měsíci“. Benda se neptal, „zda vycházet z mravního aspektu, nýbrž jak jej znovu učinit burcujícím a mobilizujícím a zajistit jeho trvalé působení, to jest jaké konkrétní úsilí či 'pozitivní program' z něj může v budoucnu čerpat svou energii“.⁷⁶

Základem „Bendova plánu“ je pohled jednoznačně politický: je sebevražedné, tvrdil, odvolávat se na mravní závazek tím způsobem, že bychom se snažili vstoupit do konfliktu se stávající politickou mocí, abychom dosáhli jejího zničení; ale právě tak neúčinný musí nutně být realistický pokus o cestu nápravy pomocí kompromisů a reformem. Místo toho je zapotřebí soustavného úsilí o postupné vytvoření neoficiálních, *paralelních struktur*, a to v oblastech: kultura, školství a věda, informační systém, ekonomika, ale také politika. Ty by měly být schopny alespoň v omezené míře suplovat obecně prospěšné a nezbytné funkce, které ve společnosti fungují nedostatečně, nebo dokonce škodlivě. Pokud je to možné, je třeba využít i stávajících struktur a „humanizovat je“.⁷⁷

75 PATOČKA, Jan: Co můžeme očekávat od Charty 77? *Tamtéž*, s. 42.

76 *Tamtéž*, s. 43n.

77 *Tamtéž*, s. 45.

Takto vytvářené paralelní struktury budou s Chartou 77 spjaty různým způsobem; Charta 77 „nutně spojitě přechází do iniciativ dalších“.⁷⁸

Václav Benda vyřkl svou tezi, že abstraktní mravní postoj je pouhým gestem, v době, která, jak jsme viděli, byla na straně opozice plna snahy o *spojení společenské činnosti bezprostředně s mravním východiskem*. Intence této snahy byly (a zřejmě ještě dlouho budou) zdrojem mnoha nepřijemností. Je to zejména dáno představou, že morálka a politika jsou souměrné a souměřitelné struktury. Avšak na rozdíl od politiky, která směřuje k bezprostřednímu ovlivňování a participaci na moci, je morálka souhrn norem a pravidel pro lidské jednání. Přestože tyto normy, pocházející z náboženství a z evropských dějin, jsou dnes velmi relativizované, mají základní význam pro individualitu, pro lidi, soužití a charakter celých národů. Také vyvíjet politickou činnost, a dokonce vládnout *bez morálky nelze*.

Ve všech případech ovšem morální normy nemají samy o sobě schopnost praktické aktivity, nýbrž působí složitě prostřednictvím lidí. Rozhodnutí (ať už uskutečněné bezděky, v revoluci nebo na základě složité úvahy), že se v tom či onom budeme řídit pouze, výhradně a bezprostředně morálkou, je neobyčejně závažné. Znamená vlastně snahu o potlačení základních rozměrů lidské aktivity, protože to znamená nikoli úsilí vyvíjet činnost, nýbrž uskutečňovat *normy*. Pouze v mezních situacích se vměstná jednoduchá činnost do norem, v občanském životě snaha podřídit lidskou aktivitu *bezprostředně* morálce končí způsobem, který nelze předvídat.

Vraťme se však k Bendovu návrhu. Václav Benda si na rozdíl od ostatních čelných chartistů nečinil iluze o reálném socialismu a jeho návrh byl prost přímé návaznosti na ideologii svobody-osvobození. Přesto se nevyhnul jejím *důsledkům*, zejména nadnesenému pohledu na možnost pozitivně působit v normalizované společnosti. Svým úsilím o bezprostřední působení směřoval jeho projekt proti ideologickému a politickému konsenzu, a už proto se nemohl v československých poměrech uskutečnit. Ani to tedy nebyla cesta, jak se vyhnout uzavření v disidentském ghettu...

Morální revoluce (Václav Havel: Moc bezmocných)

Řady nového opozičního hnutí vlivem oficiální kampaně a dlouhotrvající represe za půldruhého roku prořídly. Mezi prvními chartisty slábla naděje, že plahočení, ústrky, existenční nejistota, izolace od prostředí, v kterém žili, že to vše má smysl a povede k úspěchu. Hlavní autorita Charty Jan Patočka v březnu 1977 zemřel. Charta nepřekonalala abstraktní morální východisko, neměla program, cíle, vymezené prostředky činnosti. Teprve Havlův esej *Moc bezmocných* přinesl ucelenou doktrínu, která byla schopna překlenout rozpolcenost vznikajícího hnutí.⁷⁹

⁷⁸ *Tamtéž*, s. 49.

⁷⁹ Je s podivem, že Martin Palouš ve svém pojednání o generačních sporech v Chartě 77, zejména o jejím etickém a politickém působení hovoří o Patočkových člácích i o Bendově návrhu na paralelní polis, ale Havlův esej vynechal. (PALOUSH, Martin: Poznámky ke generačním sporům v Chartě 77 v druhé polovině osmdesátých let. In: *Dvě desetiletí před listopadem*, c. d., s. 35 nn.)

Moc bezmocných získala Charta 77 východisko v podobě netradiční, zcela nové politiky. Posttotalitní diktatura – jak nazývá Havel společnost reálného socialismu – disponuje tak dokonalými mechanismy pro manipulaci společností,⁸⁰ že prostředky tradiční politiky selhávají. Nová politika musí vycházet ze skutečných *životních intencí* člověka, které režim bezohledně potlačuje. Mohou to být elementární zájmy materiální, sociální či stavovské, někdy určité zájmy duchovní, jindy opět nejzákladnější zájmy existenciální, jako je prostá touha žít po svém a důstojně.⁸¹ Životní intence najdeme ve skryté sféře pod spořádaným povrchem života a tam je lze i oslovit.

„Opozice“ v postsocialistické společnosti není opozicí v klasickém slova smyslu. Nebojuje svůj zápas na rovině institucionalizované mocenské konfrontace, nýbrž na rovině „*lidského vědomí a svědomí, na rovině existenciální*“.⁸² Proto je tu skutečným polem potenciální politiky „trvalé a kruté napětí mezi komplexními nároky tohoto systému a intencemi života, totiž elementární potřebou člověka žít aspoň do jisté míry v souladu sám se sebou, žít prostě snesitelně, nebýt ponižován nadřizenými a úřady...“.⁸³

Podle Havla vytvářejí aktivity disidentského hnutí uprostřed zmanipulovaného života oblast *nezávislého života společnosti* s neobyčejně širokým spektrem projevů. Zahrnuje obranu lidských a občanských práv a navíc vše „to, co Václav Benda formuloval jako rozvoj *'paralelních struktur'*“.⁸⁴ Přirozeně, paralelní struktury nesmějí být chápány jako únik do společenského ghetta.

Disidenti nemohou vědět, zda, kdy a k čemu konkrétně povede ten či onen prvek jejich politického působení, nicméně jejich úsilí může přispět k tomu, že oficiální struktury se budou muset pokusit o reformy nebo sáhnout k určitým více či méně institucionalizovaným formám plurality. Nejzazší fází tohoto procesu by byla „situace, kdy oficiální struktury ... jako celek prostě *odumírají, rozpadají se a zanikají*, aby je v oblasti jejich někdejšího působení beze zbytku nahradily struktury nové...“.⁸⁵

* * *

Havlův esej byl nový už pojetím látky. Na jedné straně řešil *konkrétní* problémy opozice, na straně druhé o nich pojednával v obecné, někdy i symbolické rovině, zbavené základních historických souvislostí. Realita takto vypreparovaná získala nové souvislosti v rámci opoziční ideologie svobody-osvobození.

Nejde přitom jenom o situaci člověka v posttotalitním světě. Tento systém, připomíná autor, vyrostl na půdě dějinného setkání diktatury s konzumní společností; nejsme vlastně, ptá se, jakýmsi mementem, který Západu odhaluje jeho latentní směřování?⁸⁶

Zde je obzvlášť patrný způsob a mechanismus ideologické výstavby Havlovy doktríny. Historicky vzato („skutečně“) vyrostla československá *realita* sedmdesátých let na půdě dějinného setkání československého reformního komunismu a sovětské diktatury. Hlav-

80 HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*, c. d., s. 30.

81 *Tamtéž*, s. 25.

82 *Tamtéž*, s. 20. (Zvýraznil E. M.)

83 *Tamtéž*, s. 28.

84 *Tamtéž*, s. 49.

85 *Tamtéž*, s. 54n.

86 *Tamtéž*, s. 17.

ními projevy tohoto „setkání“ byly okupace a normalizace, fenomény s ohromným množstvím závažných historických faktů a souvislostí, zasahujících mnohdy až do dneška. Analýzu a reflexi tohoto faktického setkání však logika Havlova eseje, směřujícího k ideologii, nesleduje.

Na ideologii poukazují také některé zjednodušené závěry a krátká spojení. Mezi ně patří jak samo pojetí nepolitické politiky, tak autorovy připomínky na adresu opozičních jednotlivců i skupin z řad bývalých reformních komunistů a funkcionářů, „kteří se politiky jako svého životního poslání nevzdávají a (...) jsou kdykoli připraveni převzít i bezprostřední politickou odpovědnost“.⁸⁷ Proti tomu sice Havel nic nenamítá, vyhrocuje však své námítky vůči bývalým reformním komunistům v požadavek, aby se vzdali myšlení, návyků a praktik ne snad *komunistické* politiky, nýbrž *politiky vůbec*. Tato neexistující distance občanského politického vědomí od politického vědomí komunistického zajisté souvisí se značným vlivem reformistů a jejich myšlení na disent.

Další zjednodušený závěr je obsažen v tvrzení, že zdejší hluboká krize lidské identity se projevuje mimo jiné „jako hluboká mravní krize společnosti“, protože člověk, který propadl konzumní stupnici hodnot, je v podstatě demoralizovaný. V důsledku toho je „vzpoua člověka proti jeho vnucenému postavení ... akt zřetelně mravní“.⁸⁸ Pomineme-li držitele moci, a těch není zase tak mnoho, vychází z Havlových vývodů najevo, že nositeli této krize identity a krize mravní jsou výlučně řadoví občané, normální prostí lidé. Nesmí nás mýlit, že Havel je v *Moci bezmocných* jako prosté lidi nezná. Podává společnost jako krajně polarizovanou morálně: na jedné její straně je pravda a její obhájci, na straně druhé lež se svými stoupenci.

Jako podobně polarizovanou prezentuje Havel postsocialistickou československou společnost, pokud jde o napětí mezi „komplexními nároky systému“ a intencemi života. Toto napětí však bylo tehdy v případě většiny lidí malé a nabylo společenského významu až v době Gorbačovovy perestrojky. A teprve tehdy našel „československý uondaný človíček“ proti Havlovi kvalifikovaného obhájce. V studii *Život disidentův jako „život v pravdě“?* hájil Petr Rezek jeho smysl „pro určité hodnoty, které nevidí ten, kdo žije v pravdě“. Prostý člověk „ví, co průměrnému životu, který se neodehrává 'na vrcholu', přísluší“.⁸⁹

Bytostné životní intence prostého člověka se tak většinou „spíše než k celku systému obracejí do bezprostředního okolí, pracoviště, bydliště, rodiny atd. Bytostné životní intence tu znamenají mj. to, že ne každý uvažuje a je ochoten a schopen uvažovat celospolečensky.“⁹⁰

Oprávněně se tedy nepolitická politika odvolávala na zásadní rozpor systému a bytostných životních intencí pouze v případě disidentů. Širších vrstev obyvatelstva se tenkrát toto napětí týkalo jen v malé míře.

O této skutečnosti ovšem Havel nepochyboval. Vyvodil z ní naopak významný důsledek: zařadil bližního, běžného člověka s jeho vlastními bytostnými životními intencemi mezi *zelináře*, vzor konformismu a základní sociální oporu posttotalitního systému. Zelináři

87 *Tamtéž*, s. 26.

88 *Tamtéž*, s. 22.

89 REZEK, Petr: *Život disidentův jako „život v pravdě“?*, c. d., s. 54.

90 *Tamtéž*, s. 53.

jsou obyčejní, sobečtí a přízemní lidé, kteří se skrývají za fasádou vyprazdňující se ideologie a *žijí ve lži*.

Havlův příklad je dnes už proslulý: aby se konformoval a zajistil si dobré bydlo, umístí zelinář mezi cibuli a mrkev heslo *Proletáři všech zemí, spojte se!*; ze stejných důvodů vyvěšují zelináři taková hesla všude kolem, takže tvoří panoráma posttotalitní každodennosti. Někjaká paní, která se k zelinářově heslu zachovala nevěšimavě, „možná ještě před hodinou vyvěšovala na chodbě úřadu, kde pracuje, podobné heslo“.⁹¹ To není náhoda. Posttotalitní systém vtahuje do své struktury každého člověka. Na druhé straně stačí udělat „cokoli, čím se člověk nebo skupina lidí vzbouří proti své manipulaci“,⁹² aby se mu otevřela cesta k „životu v pravdě“.

A tak se může stát, „že se v našem zelináři jednoho dne cosi vzbouří a on přestane vyvěšovat hesla ... přestane chodit k volbám ... na schůzích začne říkat, co si opravdu myslí, a naleznou v sobě dokonce sílu solidarizovat se s těmi, s nimiž mu jeho svědomí velí se solidarizovat“.⁹³ Za přechod od *životu ve lži* k *životu v pravdě* se ovšem platí. Zelinář „bude zbaven místa vedoucího a přeložen k závozníkům; jeho plat se sníží; naděje na prázdninovou cestu do Bulharska se rozplyne; bude ohroženo další studium jeho dětí. Nadřízení ho budou šikanovat a jeho spolupracovníci se mu budou divit.“⁹⁴ Jaký asi mohl ve skutečnosti být počet „zelinářů“ ochotných podstoupit tuto cestu za *životem v pravdě*?

Zelináři tvoří v Havlově pojetí centrum nepravosti zpolarizované společnosti. Na jejím druhém, morálním pólu *žijí v pravdě* disidenti, opoziční intelektuálové,⁹⁵ kteří přesahují obzorem své angažovanosti rámec bezprostředního zájmu.

Je zřejmé, že Havel převzal pojem „život v pravdě“ z Patočkových *Kacířských esejů*. Nicméně, jak na to upozornil již Rezek⁹⁶, dává mu zcela jiný, aktivní smysl. Podle Havla je *život v pravdě* v posttotalitním systému struktura poměrně složitá. Tím, že vrací člověka k sobě samému, má *existenciální* rozměr. Ale má ještě rozměry další: *noetický* (odhaluje skutečnost, jaká je) a *mravní*, protože působí jako příklad.⁹⁷ *Život v pravdě* je hlavním zázemím jakékoli nezávislé alternativní politiky. A právě toto hlavní zázemí střeží disidenti.

Rezek právem neshledává přímou *věcnou, obsahovou* souvislost mezi Havlovým *životem v pravdě* a Patočkovým životním pohybem pravdy. Nepochybně však existuje obsahová souvislost mezi Havlovou doktrínou a ideologickým učením z Patočkovy knížky *O smysl dneška*. Patočka v něm nebyvalou měrou zintelektualizoval svět, učinil ho pro inteligenci zdánlivě manipulovatelným a neváhal dokonce vyzdvihnout intelektuála – jako *majitele rozumu*, především rozumu politického – na vrchol společenské hierarchie. Podle této

91 HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*, c. d., s. 15.

92 *Tamtéž*, s. 21.

93 *Tamtéž*, s. 17.

94 *Tamtéž*, s. 18.

95 Jsou to „lidé spíše intelektuálně založení“, kteří své nekonformní postoje projevují veřejně a soustavně a jsou díky tomu na Západě známi, což je do jisté míry chrání před perzekucí. (*Tamtéž*, s. 32n.)

96 REZEK, Petr: *Život disidentův jako „život v pravdě“?*, c. d., s. 51: „Havlův 'život v pravdě' v *Moci bezmocných* není přímým rozvinutím Patočkova učení o životním pohybu pravdy či pravdivostního pohybu. Havel 'život v pravdě' pojímá jako život *autentický* a jeho pojetí má tu výhodu před Patočkovým, že mu neběží o setrvávání na hranici světa, ale o odpovědné a mravní jednání ve světě.“

97 HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*, c. d., s. 19.

nové domácí tradice byl vlastně pouze a výlučně intelektuál hoden obsadit prostor nově vytvořeného života v pravdě. (Tím se „rozum“ izoloval od pozůstatků takových hodnot křesťanské Evropy, jako je láska, přátelství, naděje, obětavost. Aniz si toho byla vědoma, Havlova doktrína odkázala hodnoty evropské tradice do oblasti života ve lži – fakticky v té době existovaly pouze v „zelinářově“ soukromí.)

V roce 1969 postavil Patočka proti aparátní elitě *elitu intelektu*. Ta měla, jakožto součást mezinárodního hnutí intelektuálů, přivést národ za dosavadní hranice třídního rozdělení světa a dát návod, jak toto rozdělení odstranit. V druhé polovině sedmdesátých let bylo již zřejmé, že jde o fikci. A tak podle *Moci bezmocných* měla opoziční intelektuální elita úkol skromnější: stát všeobecně za právy, protože to je jediná možnost, jak přispět k revoluci. Havel tím ovšem myslel *revoluci* zvláštního druhu.

Prohlášení, že *disidentská hnutí chápou systémovou změnu jen jako cosi vnějškového, co samo o sobě nedostačuje*, je pro revoluční směr nepolitické politiky příznačné. Havel se jím přihlásil k oné větvi radikálního myšlení, které se stýká s Marxovým tvrzením, že filozofové dosud svět jen vykládali, zatímco je třeba jej změnit. Kdežto však Marx chce, aby filozofie přesahovala do oblasti praxe (v níž může působit jen nekvalifikovaně), požaduje Havel od politiky naopak přesahování do lidského nitra.

Smyslem celého jeho konceptu je totiž *existenciální revoluce*. Podle Havla je i demokracie tradičního parlamentního typu ve vleku samopohybu technické civilizace, industriální a konzumní společnosti (jenom „způsob, jímž manipulují člověka, je nekonečně jemnější a rafinovanější“). A tak mechanismy parlamentní demokracie „lze asi těžko považovat za nějakou perspektivní cestu k tomu, aby člověk znovu našel sám sebe“. ⁹⁸ Lidská perspektiva spočívá v „nějaké obsáhlé *existenciální revoluci*“. ⁹⁹ Teprve z prostoru lidské existence v nehlubším slova smyslu může revoluce přerůst v mravní – a nakonec ovšem i politickou – *rekonstituci společnosti*.

Domnívala-li se nepolitická politika, že k tomu, aby člověk „znovu (?) našel sám sebe“, mohou sloužit mechanismy jakéhokoli politického systému, vkročila již hluboko na území utopie. Tím také lze vysvětlit její závěr, že „tradiční parlamentarismus s obvyklým spektrem velkých politických stran“ není ničím víc než „jakýmsi vhodným *přechodným řešením*“ a měl by být na základě existenciální revoluce vystřídán systémem postdemokratickým. ¹⁰⁰

Politickým základem k přechodu a konstituování tohoto systému bylo podle Havla vytváření struktur, které se budou víc než k formalizaci politických vztahů a záruk vztahovat k jejich novému duchu (lidskému obsahu). Než statický soubor zformalizovaných organizací (politických stran) jsou lepší organizace vznikající *ad hoc*, prodchnuté

98 *Tamtéž*, s. 60. O mechanismech parlamentní demokracie neměl Václav Havel už tehdy valné mínění: „... celý ten statický komplex ztuchlých, koncepčně rozředlých a politicky tak účelově jednajících masových politických stran, ovládaných profesionálními aparáty a vyvazujících občana z jakékoli konkrétní osobní odpovědnosti; celé ty složité struktury skryté manipulujících a expanzivních ohnisek kumulace kapitálu; celý ten všudypřítomný diktát konzumu, produkce, reklamy, komerce, konzumní kultury a celá ta povodeň informací, to všechno ... lze asi těžko považovat za nějakou perspektivní cestu k tomu, aby člověk znovu našel sám sebe.“ (S. 60.)

99 *Tamtéž*, s. 59.

100 *Tamtéž*, s. 60n. (Zvýraznil E. M.)

zápalem pro konkrétní cíl a zanikající s jeho dosažením.¹⁰¹ Tím, že by autorita vůdců vyrůstala přímo z jejich osobností, mohli by obdržet velkou pravomoc, čímž by byla nalezena cesta „z klasické bezmocnosti tradičních demokratických organizací“.

Představa hospodářského života v postdemokratické společnosti podle nepolitické politiky odpovídá uvedeným zásadám pro politický život. Havel důvěřuje samosprávnému principu, „který jedině asi může poskytovat to, o čem snili všichni teoretici socialismu, totiž skutečnou (tj. neformální) účast pracujících na hospodářském rozhodování a pocit skutečné odpovědnosti za výsledky společné práce. Princip kontroly a disciplíny by měl být vytěšňován spontánní lidskou *sebekontrolou a sebekázní*.“¹⁰²

Obdobné exkursy do politické a hospodářské budoucnosti nemívají příliš mnoho styčných bodů s realitou; otázka zní, zda se realita může v budoucnosti podobným představám přiblížit, a pakliže ano, k čemu je to dobré.

* * *

Mocí bezmocných Václav Havel „rozhodujícím způsobem zasáhl do diskuse o otázce jak dál“ a interpretace Charty 77 v tomto eseji obsažená „ovlivnila celý disent a jeho činnost“.¹⁰³ Jestliže připustíme, že v polovině osmdesátých let, kdy se otevíral prostor pro politickou aktivitu, čelní političtí činitelé Charty 77 (a po nich další intelektuálové) uvažovali a usuzovali v kategoriích a mechanismech politiky, pak je třeba doplnit, že to byla nepolitická politika. Totéž platí pro měsíce a týdny před listopadovým převratem roku 1989 a pro aktivitu Občanského fóra, které bylo na nepolitické politice značně závislé. Teprve budoucí zkoumání naznačí, jaké důsledky to pro společnost znamenalo. Lze předpokládat, že poměrně dalekosáhlé.

Nepolitická politika počítá s jinými činiteli než politika demokratická. Jejím základem není občan, nýbrž disident a – „zelinář“. Tato doktrína už nezná národ jako kulturní a dějinnou integritu, přesahující horizont individuálního lidského života, zná jen societu zelinářů, morálně propadlých do „života ve lži“. To zřejmě souvisí s Havlovým zdůvodněným izolace opozičních intelektuálů v „nezávislém duchovním, sociálním a politickém životě společnosti“; nad tímto ghettem byl vytesán nápis *Život v pravdě*. Opoziční intelektuálové v něm žili celá léta a nechtěli se ho zbavit.

Podle nepolitické politiky však právě oni měli být hybnou silou převratu, který otevře hlubší východisko a umožní, aby člověk „nalezl sám sebe“. Takový tedy měl být „správně“ převrat, který posléze v listopadu skutečně přišel – měl vést k proměně lidského individua, k existenciální revoluci a k bezprostřední, přímé demokracii. Vývoj měly udávat nikoli politické strany s „obludnými mechanismy parlamentní demokracie“ (kromě komunistické strany tu vlastně strany ani nebyly), ale instituce, které nejsou institucemi, nýbrž společenstvími vznikajícími a zanikajícími *ad hoc*. Tyto představy bylo zapotřebí obtížně a dlouho vyrovnávat s úplně jinými potřebami a požadavky politické situace na sklonku komunistického panství v Československu a v počátcích vývoje k demokracii.

101 *Tamtéž*, s. 62.

102 *Tamtéž*, s. 62.

103 OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 43n.

Filipika místo diskuse aneb vytváření mýtů

Milan Otáhal

V březnu 1995 vydal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v nově založené edici Quodlibet text Viléma Prečana: *Novoroční filipika 1995. Dissent a Charta v pojetí Milana Otáhala*. Bezprostředním popudem vystoupení V. Prečana bylo, jak sám píše, že jsem v knize *Opozice, moc, společnost 1969–1989*¹ použil jeho citát hodnotící význam Charty 77.²

Bádání o dějinách normalizačního režimu a dissentu je teprve v počátcích; nepočítáme-li některé studie exilových nebo západních historiků, mohlo začít až po listopadu 1989 a stalo se jedním ze základních úkolů Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV založeného v únoru 1990. Toto bádání muselo překonávat značné překážky, zejména nepřístupnost pramenů úřední proveniencí a roztržičnost disidentských materiálů. Historiografie na tomto poli dosud neřešila základní metodologické a metodické otázky, což se týká nejen oral history (viz V. Prečan, pozn. 42 na s. 26), nýbrž i vypovídací hodnoty pramenů úřední a disidentské proveniencí. Proto má práce *Opozice, moc, společnost...* mohla být a je pouhým příspěvkem k dějinám sedmdesátých a osmdesátých let; vybral jsem některé problémy a zaměřil se na období, která jsem pokládal za důležitá pro poznání takzvané normalizace.³ O tom, zda můj výběr byl správný a mé podání přesvědčivé, je možné diskutovat. Je

1 OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969–1989*. Příspěvek k dějinám „normalizace“. Historia nova sv. 6. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a nakl. Maxdorf 1994.

2 Viz PREČAN, Vilém: *Novoroční filipika 1995. Dissent a Charta 77 v pojetí Milana Otáhala*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995, s. 5.

3 V žádné ze svých studií o tomto období si nekladu za cíl podat vyčerpávající výklad. V podtitulu práce *Opozice, moc, společnost...* jsem zdůraznil, že jde o příspěvek k dějinám normalizace; v úvodu jsem upozornil, že za daného stavu bádání musí být obraz tohoto období nutně neúplný a že základní otázky nelze řešit rovnoměrně. Proto mívá do prázdna Prečanova výtkta, že obraz dissentu, který podávám, je kusý (s. 17). Soustředil jsem se na období, která jsem pokládal za klíčová, tj. počáteční období tzv. normalizace, Chartu 77, zlom ve vývoji společnosti, který představuje nástup M. Gorbačova k moci v SSSR, celá práce pak směřuje k listopadovým událostem v roce 1989. Stačilo, aby si V. Prečan přečetl tuto část úvodu. Přesto však část jeho *filipiky* se týká právě toho, co podle jeho názorů v mé práci chybí: např. podrobnější popis činnosti opozice mezi léty 1972–1977, v první polovině 80. let nebo opominutí zabývat se každým dokumentem Charty.

však neproduktivní diskutovat o obecných tvrzeních⁴, která Prečan učinil centrem svých výtek, zvláště o „hyperkritickém“ postoji k Chartě 77 (s. 3). Stačí si totiž přečíst příslušné partie v práci *Opozice, moc, společnost...* (s. 47–48), v nichž jsem zdůraznil význam Charty 77⁵ a z nichž vyplývá, že můj pohled není při vši kritičnosti jednostranný.

Nemohu však vidět v Chartě – a na této mé „vině“ se podílí časový odstup – ani vyvrcholení českých dějin, ani univerzum české společnosti. Z historického hlediska je sice její významnou, ale přece jen pouhou součástí.

V. Prečan stál v roce 1981 na druhém pólu „hyperkritičnosti“ vůči Chartě,⁶ a jak je patrné z jeho knihy *V kradeném čase*, nedotkl se ho podstatně ani časový odstup, ani nevzal v úvahu nové poznatky. Účastníkům citově angažovaným v nedávných zápasech se něco takového stává, ale nemělo by se to stát historikovi.

Kritické hodnocení jednání lidí, událostí a jevů minulosti považuje V. Prečan za mentorování historie (s. 27–29). Avšak přispět k tomu, aby lidé pochopili minulost, jak žádá, je možné nejen tím, že ji popíšeme, ale i tím, že zaujmeme k ní a tehdejšími aktérům stanovisko. V tomto případě můžeme podtrhnout pozitivní stránky nebo položíme důraz na kritické posouzení minulosti (například se snažíme poznat příčiny, proč určitou společnost postihl marasmus, jako tomu bylo s českou společností v dobách takzvané normalizace). Tato kritická metoda, jejímž jsem stoupenecm, vyvolávala v Čechách často nejen nesouhlas, ale i zlobu, zvláště když se kritika týkala vžitých názorů nebo mýtů. V. Prečan není v poslední době jediný, kdo autorovi vytýká hyperkriticismus. Podobně tomu bylo v diskusi o odsunu Němců, kterou vyvolala stať J. Mlynárika a následně text *Bohema*, nebo v debatě o knize autorů vystupujících pod pseudonymem *Podiven Češi v dějinách nové doby*, která se zabývala českým nacionalismem a českými mýty v 19. století a v prvních desetiletích 20. století.⁷ V obou diskusích přispěli jejich účastníci k lepšímu pochopení a vysvětlení problémů a přinesli nové poznatky; objevila se však i tvrzení, která neměla nic společného s věcnou a vědeckou argumentací. Nebylo by příznivé, kdyby v diskusi o mých studiích převážil druhý způsob.

V rámci kritického vztahu k minulosti může historik upozornit na rozhodnutí, která se později ukázala jako chybná, nebo na alternativy, jež se neuskutečnily, ačkoliv nemusely být méně dobré a správné. To ještě neznamená, že si „hraje na vševědoucího kouzelného rádce“ (s. 27). Přístup V. Prečana usiluje o zachování nebo vytváření nových mýtů, zvláště když autor není kritický k vlastním představám a k závěrům, k nimž dříve dospěl. Toho bychom se měli vyvarovat právě proto, že jde o minulost tak nedávnou. Prečanova snaha

4 Prečanův text je nesoustavný, nemohu se také zabývat každou jeho poznámkou a námitkou. Vybral jsem jen otázky, které jsem pokládal za závažné nebo které charakterizují jeho metodu.

5 O problematice Charty 77 viz níže s. 103 ad.

6 Ve stati *Kultivační a průzkumný význam Charty 77* napsal: „Prostřednictvím Charty jsme konfrontováni se všemi sférami československé reality sedmdesátých let v kontextu vnitřním i mezinárodním... v Chartě se neodzrcadlují jen všechny problémy současného Československa, ale... musíme (se) obrátit i do minulosti... spoluutvářejícím faktorem Charty je také kontinuita s politickými, duchovními i civilizačními trendy, které formovaly český svět uplynulých sto padesát let. Zabývající se Chartou získáváme plastický obraz české společnosti a české politiky v současnosti a v minulosti, jejich velkých dnů, ale také porážek, proher a vlastních selhání.“ *Tuto stať z roku 1981 přetiskl bez stanoviska in: PREČAN, Vilém: V kradeném čase. Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993. Praha – Brno, ÚSD AV ČR a Doplněk 1994; citované místo viz s. 207.*

7 Těchto diskusí se zúčastnil i V. Prečan, a to na straně „hyperkritiků“.

zamezit kritice Charty 77 nebo disentu by neměla zabránit dalšímu rozvoji historického bádání na tomto poli.

Pokusil jsem se ukázat, jak chápu historii a jak jsem postupoval ve svých textech. Odmítám proto Prečanovo tvrzení, že s historií manipulují, ať již tím, že některé zvýhodňují, na jiné vrhám stín, nebo výběrem faktů, nebo konečně tím, do jakých časových souvislostí události a jednající osobnosti zasazují. Tyto nezpůsoby prý charakterizují mou pracovní metodu (s. 17). Jak se však každý může sám přesvědčit, Prečan nepřinesl pro tato tvrzení ani jediný důkaz. A tak, jak je to pro celý tento jeho text příznačné, místo argumentů zůstávají pouze slova.

* * *

Omezené možnosti studia některých archivních pramenů o dějinách normalizačního režimu značně ztěžují objektivní poznání,⁸ čímž se rozšiřuje prostor pro uplatnění subjektivního pohledu. Dosud také převažují studie vyjadřující autorovy názory, jež jsou ovlivněny životními zkušenostmi, příslušností k určité generaci, filozofickým vztahem k světu. Historik se ovšem musí neustále snažit překonávat tento subjektivní pohled pomocí nových poznatků. I tak se mohou a budou historici v hodnocení klíčových společenských jevů nejen o období takzvané normalizace zásadně lišit. Například někteří budou hájit tezi, že jsme se měli po Mnichovu bránit, jiní budou opačného názoru, ač mají k dispozici stejné prameny a podstatné skutečnosti jsou již známé. V takovém případě pak stojí nikoli fakta proti faktům, ale názor proti názoru.⁹

Základní podmínkou jakékoli diskuse je tudíž pluralita názorů a tolerance, a proto by mělo být jejím předpokladem voltairovské nesouhlasím, ale budu všemi prostředky bojovat za právo, aby každý názor mohl být vyřčen. V. Prečan však postupuje jinak. Názor nevyvrací pomocí argumentů ani jej netoleruje, ale pouze často ostrými slovy odsuzuje: že se prý k některým projevům opozice stavím s despektem, že otírat se o tezi o životě v pravdě je módní, na Havlovo zamyšlení nad krizí lidství se údajně dívám spatra a podobně. K tomu všemu se ještě vrátím. Abychom se dostali v řešení problematiky takzvané normalizace a disentu dál, nelze klást pouze názor proti názoru, ale musíme se snažit rozšiřovat i dosavadní znalosti a vyvozovat závěry ze studia pramenů. Prečan místo takové polemiky zvolil formu filipiky, což je původně a také v tomto případě bojovná, útočná řeč proti určité osobě. Že mu jde o osobní útok, je zřetelné nejen z použitého slovníku (například *sklon k protihavlovské obsesi, neprofesionalita, historie pro kočku* atd.), nýbrž i z toho, jak se odvolává na naše přátelství (s. 4).

Ve vědecké diskusi je naprosto neobvyklý jev, aby kritik podtrhl své osobní vztahy ke kritizovanému, neboť tento fakt nemá nejmenší vliv na argumentaci vůči obsahu a názorům. Neopomenul-li Prečan tento moment zdůraznit – zrovna tak jako naši vzájemnou spolupráci na takzvané *Černé knize* či v disentu – pak to nemůže mít jiný cíl než zapůsobit na emoce čtenářů, zvláště když zdůraznil, že „veritas“ je pro něj větší hodnota než

8 Na tématu se pracuje pouhé 3–4 roky, což je vzhledem k stavu bádání velmi krátká doba. Vše, co se dnes napíše, bude nutně kusé, nepokryje celou problematiku. Ostatně V. Prečan sám z vlastní zkušenosti dobře ví, jak dlouho trvá, než se dostaví výsledky při zpracovávání nové problematiky.

9 To připouští i V. Prečan, když konstatuje, že každý, kdo o věci něco ví, má svůj názor (s. 27).

přátelství. Chce si tak autor snad vytvořit příznivější východisko pro realizaci svých záměrů?¹⁰

S polemikou *ad hominem* souvisí i Prečanův závěr, že ve svém interview pro denní tisk¹¹ opakují některé formulace, „které vyvolávaly dojem, že už nejde o historikovo hledání pravdy o minulosti, ale o účelová tvrzení s politickým podtextem“ (s. 4).

Jak z citátu vyplývá, podsouvá mi jakýsi blíže neurčený, zřejmě však nekalý politický záměr. Nemůže to samozřejmě ničím dokázat, proto použil formulaci „vyvolává dojem“. Rád bych věděl, proč vlastně takové tvrzení zveřejnil. Proč zrovna v mém případě mu vadí vystoupení v tisku, proč právě jen já dodávám takovým vystoupením zdání objektivitu (s. 4)? V novinách vystupuje řada společenských vědců, píše do nich i řada historiků. V *Lidových novinách* se nedávno vedla diskuse o nepolitické politice, tedy o problému, jímž jsem se zabýval ve zmíněném interview. Proč Prečanovi vadí pouze mé vystoupení? Zřejmě proto, že jsem zaujal kritický postoj k nepolitické politice i k V. Havlovi jako jednomu z jejích nositelů. Místo toho, aby pomocí argumentů vyvrátil mé názory, píše raději o zneužití historie.

O několik řádek níže považuje V. Prečan za svou povinnost chránit obor nejnovějších dějin „před zpolitizováním nebo nedbalostí, či vlastně před obojím“. Také na s. 24 se ptá, jak dalece možno jít, „aniž by se práce historiků vystavila nebezpečí zneužití současníky v jejich politických kláních, ať skutečných, ať stínových“? Jeho „obavy“ vyvolávají otázky. Lze vůbec politickému zneužití výsledků vědy i historiografie zabránit? Co je to politické zneužití? Dává-li V. Prečan přednost hledání historické pravdy před přátelstvím, proč nemá pravda přednost před možným politickým zneužíváním? Kdo bude rozhodovat o tom, co lze politicky zneužít a co se tudíž nemá publikovat? Klást vědě předem jakákoli omezení z důvodů zneužití znamená stanovovat jí hranice, kam může jít, to je zavádět cenzuru a ukládat vědcům autocenzuru. Myslím, že mnohem nebezpečnější je omezovat vědu a kontrolovat její výsledky, třeba z hlediska zneužití, než dát jí volný prostor.

Ve svém textu, jak uvádí v podtitulu, se V. Prečan soustředil na mé pojetí disentu a Charty, tedy jen na část problematiky, kterou se v práci *Opozice, moc, společnost...* zabývám. V úvahu bere dále můj úvod k edici dokumentů *Čas Demokratické iniciativy...*, zmíněné interview s *Českým deníkem* o nepolitické politice a konečně můj článek o první fázi opozice proti takzvané normalizaci.¹²

Jestliže se předmětem Prečanovy *filipiky* stalo jen uvedené téma, považoval bych za poctivé, aby vzal v úvahu všechny mé publikace, které se jím zabývají; předpokládám, že je zná.¹³ Tyto studie jsou pro danou problematiku důležitější než zmíněné interview.

10 Svou *filipiku* uvedl Prečan motem: *Amicus Plato, sed magis amica veritas*. Zdůrazní ovšem, že „veritas“ je pouze zástupný pojem; uvědomuje si prý, že nic takového jako „objektivní pravda“ v historii neexistuje. Znamená to, že dává před přátelstvím přednost svým subjektivním názorům?

11 Viz O nepolitické politice. Historik Milan Otáhal pro *Český deník*. Otázky kladl Michal Musil a Bohumil Pečinka. In: *Český deník* (14.10.1992).

12 *Čas Demokratické iniciativy 1987–1990*. Sborník dokumentů. Sestavili R. Hlušičková, M. Otáhal. České Budějovice, Nadace Demokratické iniciativy 1993. OTÁHAL, Milan: První fáze opozice proti tzv. normalizaci (1969–1972). In: *Dvě desetiletí před listopadem 89*. Sborník. Historia nova sv. 3. Praha, ÚSD AV ČR a Maxdorf 1993, s. 11–34.

13 Jedná se o *Der rauhe Weg zur 'samtenen Revolution'*. Vorgeschichte, Verlauf und Akteure der antitotalitären Wende in der Tschechoslowakei, kterou vydal ve svých zprávách Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und

Závěry, které jsem v jednotlivých studiích předkládal, jsem nepovažoval a nepovažuji za konečné. Například mezi vydáním *Času Demokratické iniciativy...* a knihou *Opozice, moc, společnost...* uplynuly víc než dva roky. Mezitím se pochopitelně rozšířily znalosti o dané problematice, takže jsem řadu závěrů korigoval, a to i ty, které se týkaly Charty 77 a Demokratické iniciativy.¹⁴

Než V. Prečan přešel k vlastní polemice s mým pojetím, považoval za potřebné informovat čtenáře o „historii“ s vydáním edice dokumentů *Čas Demokratické iniciativy...* Jeho výklad je nepravdivý. Po obdržení posudku, v němž V. Prečan žádal, aby můj historický úvod byl vyřazen, jsem navrhl spoluautorce a E. Mandlerovi, že jej stáhnu, aby edice vůbec mohla vyjít. Oba to odmítli a trvali na tom, aby edice obsahovala můj úvod. S Prečanovými argumenty jsme nesouhlasili, a protože i recenzenti doporučili vydání edice s mým textem, rozhodli jsme se hledat jinou cestu. Považovali jsme totiž za potřebné seznámit touto formou veřejnost s Demokratickou iniciativou. O této nezávislé skupině, která představovala určitou alternativu k Chartě 77 a disentu soustředěnému kolem ní, byla do té doby veřejnost, a to nejen odborná, informována jen zlomkovitě. Publikovat dokumenty Demokratické iniciativy mělo tedy význam nejen pro rozšíření našich znalostí o disentu, nýbrž i pro objektivitu historického poznání, neboť dosavadní výklad byl jednostranný a podporující mýty.

Z těchto důvodů edici nakonec vydala Nadace Demokratické iniciativy. Ostatně nikdo z nás neshledal, proč by posudek ředitele ústavu měl mít větší váhu než posudky ostatních dvou lektorů. Není mi také jasné, proč V. Prečan nyní zveřejňuje svůj posudek na edici *Čas Demokratické iniciativy...* Jestliže pocítoval potřebu udělat něco tak neobvyklého, proč tak neučinil ihned? Nebo tehdy ještě neplatila zásada vyjádřena v jeho motu?

Na počátku své *filipiky* se V. Prečan zabývá tím, co nazývá manipulací s citátem. Ponechávám stranou Prečanovo tvrzení, že se za citáty skrývá; cílem knihy bylo seznámit čtenáře nejen s fakty, které se podařilo z pramenů zjistit, ale také s názory aktérů nebo autorů, kteří se touto problematikou zabývali. Nezaopatěmu čtenáři jistě neunikne, že závěry vyvozují z pramenů a z literatury, která k tomuto období existuje.

Vraťme se však k složitému problému citace. Téměř vždy je možno argumentovat, že citát je vytržen z kontextu nebo uveden do jiných souvislostí. Použil jsem Prečanovu myšlenku, že „od Charty nevede přímá cesta k překonání totalitního režimu“,¹⁵ a autor se tím cítí dotčen. Přestože ve svém textu cituje mnohem delší pasáž, nepřesvědčil mě, že jsem jeho myšlenku použil nepatříčně. Nemohl jsem přece vědět, že se bude od tohoto závěru do určité míry distancovat, a to právě ve své *filipice* (s. 7, pozn. 11). Teprve v tomto textu v roce 1995 sděluje, že kdyby měl dnešní rozum, tak by napsal něco jiného. Každý si může snadno odpovědět na otázku, proč autora rozčilil právě tento citát, hodnotící význam Charty realisticky nebo řekněme i kriticky. V. Prečan totiž nepovažuje za zneužití

internationale Studien, Köln/R 1992; Revolution der Intellektuellen? Die tschechischen Intellektuellen und der Totalitarismus; jde o přednášku, kterou jsem přednesl ve Wissenschaftskolleg zu Berlin v roce 1992 a která vyšla v *Jahrbuch 1991–92*, s. 258–272, vydané tímto ústavem v roce 1992. Die samtene Revolution – ohne Alternative? In: *Wandel durch Repräsentation – Repräsentation in Wandel*, Baden-Baden 1992, s. 125–130.

14 Čtenář se může sám přesvědčit srovnáním obou textů. Chtěl bych jen upozornit na hodnocení Demokratické iniciativy v knize *Opozice, moc, společnost...* na s. 65.

15 Viz PREČAN, Vilém: *Novoroční filipika...*, c. d., s. 5–7; *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 47.

či vytržení, když o několik řádků níže cituji mnohem stručněji (viz s. 48) z téhož jeho textu část hodnotící přínos Charty 77 v pozitivním smyslu.

Pokládal bych ovšem za samozřejmé, že Prečan bude proklamované zásady, jak citovat, sám dodržovat. V souvislosti s tvrzením, že nevěnuji pozornost monitorující činnosti Charty, objevuje se v jeho *filipice* řada slov vytržených z mého textu: „mesiášství“, „odtrženost od společnosti“, prosazení lidských práv „v jejich obecné podobě“ a podobně (s. 18). Autor ani nenaznačuje, v jaké souvislosti jsem těchto slov použil. Smyslem takového postupu zřejmě je přesvědčit čtenáře, že místo abych se zabýval konkrétními akcemi Charty, vynáším jen jakési obecné, nic neříkající, zcela však odsuzující soudy. Prečan dokonce v této souvislosti cituje i slova „abstraktní mravní postoje“ a neupozorní, že jde o citát z Bendovy stati o paralelní polis.¹⁶

Jednou z Prečanových polemických metod tedy je, že neváhá mé myšlenky účelově vytrhávat. Aby například dokázal, že se na *Manifest Deset bodů* dívám s despektem, cituje má slova, že autoři *Manifestu* „zaujali k zákonům konformní stanovisko“ (s. 15). Další část věty už však *filipika* neuvádí; vyplývá z ní totiž, že můj závěr vychází z myšlenky J. Pelikána: „...chtěli v rámci institucí konstruktivně a politicky bojovat; takový záměr považovali za možný.“¹⁷

Podobně je tomu s konstatováním, že *Manifest* podceňuji. Jako důkaz Prečan uvádí pouze tolik, že jeho autoři podle mě „nenabídli společnosti jiný program než socialismus“. Vypustil však druhou část věty, jež jeho tvrzení vyvrací a z níž zcela jasně vyplývá význam dokumentu. Tato část zní: „...jejich přínos však vidím v tom, že důležité místo mezi jejich požadavky zaujala lidská a občanská práva...“¹⁸ Uvedenou metodu ozřejmuje i další příklad týkající se zmíněného *Manifestu*. V. Prečan uvádí, že při jeho hodnocení jsem si vzal na pomoc článek dvou studentů – marxistů, který byl otištěn ve *Svědectví* (s. 15).¹⁹ Tento text sice udělal na Prečana dojem pseudoradikalistické pedanterie (opět průkazný argument!), já jsem však považoval za svou povinnost historika jej připomenout, neboť jako jediný tehdy reagoval na *Manifest* kriticky. Proč se však Prečan nezmíní o tom, že jsem si vzal „na pomoc“ nejen tyto autory, ale i Ludvíka Vaculíka, který v roce 1990 zaujal k dokumentu zcela negativní stanovisko? Již tehdy prý cítil, že „je to čin nesmyslný, nebude mít žádný účinek“.²⁰ V reakci na Vaculíkův soud jsem pak vyslovil svůj názor na *Manifest* a tento soud – jak se každý může přesvědčit – nemá nic společného s despektem. Napsal jsem, že *Manifest* sice již nemohl, jako ostatně žádná podobná prohlášení, vyburcovat společnost, že však měl význam nejen pro signatáře: demonstroval, že alespoň malé skupiny občanů se nesmířily s nastupující normalizací.²¹

16 Viz *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 47.

17 *Tamtéž*, s. 16.

18 Viz První fáze opozice proti tzv. normalizaci. In: *Dvě desetiletí před listopadem 89*, c. d., s. 20 a *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 15.

19 Podle pozn. 24 Prečanovy *filipiky* opakovaně píšu, že to byli studenti, ač v článku to není uvedeno. I V. V. Kusin v práci *From Dubček to Charta*, London 1977 dospěl k závěru, že na *Deset bodů* reagovala Nová levice mezi pražskými studenty. Viz s. 149.

20 Rozsáhlejší citát z L. Vaculíka viz *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 16, kde je uveden i pramen.

21 *Tamtéž*. Ostatně tato část je dalším příkladem Prečanova postupu. Bere totiž v úvahu pouze text článku První fáze opozice proti tzv. normalizaci, ale vynechává mé závěry z knihy *Opozice, moc, společnost...*, protože nezapadají do jeho obrazu, který o mně vytváří.

V souvislosti s hodnocením významu *Manifestu Deset bodů* se V. Prečan zmiňuje – ale opět jen okrajově – o jednom z vážných problémů, totiž o morálním a reálně politickém významu určitého činu (viz s. 15 a zvláště pozn. 25). Konstatuje, že v mém pojetí dostává lepší známku to, co mělo reálně politický význam, než to, co mělo význam jen morální. Dochází pak k závěru, že tato podle jeho názoru hierarchizace hodnot je výsledkem jen mého vlastního přístupu ke zkoumání minulosti. Jako však již předtím, ani v tomto případě neopírá své tvrzení o žádné argumenty.

Domnívám se, že je legitimní rozlišovat mezi morálním a reálně politickým významem určitého činu nebo události. Morální význam může mít i program či vystoupení jedince nebo skupiny, které nevyvolají politickou reakci. V určité situaci je třeba vyslovit pravdu bez ohledu na to, zda společnost nebo její část osloví. To se týká i programů opozičních skupin z prvního období takzvané normalizace. Když jsem řekl, že neměly reálně politický význam, jednoznačně jsem tím konstatoval, že neměly ve společnosti odezvu, že na ně společnost fakticky nereagovala. Obyvatelstvo se totiž tehdy již začalo přizpůsobovat životu v reálném socialismu a nechtělo se angažovat v boji proti vedení KSČ v čele s G. Husákem; prokazují to všechna známá fakta i volby v roce 1971. V. Prečan si ostatně sám klade otázku, zda programy opozičních skupin nebyly jen iluzí a spekulací (s. 13).²²

Tyto programy tehdy politicky nepůsobily, neovlivňovaly postoj obyvatelstva k režimu, nerefletovaly stav společnosti a nereagovaly na vzniklou situaci. Neměly tedy reálně politický význam a v tomto smyslu také tohoto pojmu používám. Nepopírám a nepodceňuji však morální význam takových činů. Smysl opozičního hnutí v letech 1969–1972 jsem charakterizoval takto: „Občané, kteří projevovali veřejně nespokojenost a nesouhlas s režimem, brzdili totiž prohlubující se krizi společnosti.“²³ Tento můj závěr nemá nic společného s *ochotou* přiznat důležitost každému hlasu protestu, i když měl spíše morální význam, jak to V. Prečan ironizuje (s. 15). Vyplnul totiž ze studia pramenů, které jsem měl k dispozici. Rozlišení mezi reálně politickým a morálním významem má tedy své opodstatnění a nemá nic společného s hierarchizací, jak se snaží V. Prečan čtenáři vsugerovat.

Další z tezí, které v této souvislosti V. Prečan vyslovil, je, že jsem opozičním skupinám před rokem 1972 přisoudil jednoznačně „nejlepší známku pro jejich údajný či skutečný politický charakter, zatímco těm, jež byly spojeny s disentem po roce 1972 (zůstaňme u tohoto mnoho neříkajícího pojmenování), dává nedostatečnou (s výjimkou Demokratické iniciativy, ale o ni teď nejde)“ (s. 12). Podle něj porážkou této opozice skončila jedna fáze politiky a začala její druhá fáze, nebo, jak praví na jiném místě, vývoj šel pak směrem „zdaňlivě nepolitickým“ (s. 14). Závěr o dvou fázích opozice není v rozporu s mým názorem. Problém začíná tam, když jde o to obě fáze charakterizovat. A zde se dostáváme k pojmu politika, který Prečan nedefinuje.²⁴ Pokud lze vysoudit, pak v druhé fázi politikou

22 V tomto případě se jeho závěr v podstatě neliší od mého. Viz například *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 18, kde píšu, že program Hnutí revoluční mládeže již nemohl mobilizovat obyvatelstvo k větší aktivitě proti politice normalizace. Viz i První fáze opozice... In: *Dvě desetiletí před listopadem 89*, c. d., s. 18.

23 V tomto smyslu chápu právě morální význam určitého činu. Ovšem tuto část již V. Prečan necituje; proto se čtenář jeho textu z citovaných úryvků nedoví, co pod těmito pojmy chápu.

24 V poznámce na s. 12 mi V. Prečan vytýká neujasněnost pojmů. Upozorňuje, že hovořím o „přelomu ve vývoji opozice“, o něco dále o *opozičním hnutí*, abych dospěl k termínu *opoziční proudy* (podtrhl V. Prečan). Co je

– nebo, jak říká, její budoucností – rozumí to, že jednotlivci, skupiny, občanské iniciativy vytvářeli a prozkoumávali prostor pro vlastní nezávislou iniciativu (s. 16). Politiku v první fázi necharakterizuje.

Ve svých textech jsem se snažil vysvětlit, že politický charakter opozičního hnutí před rokem 1972 spočíval v tom, že jeho záměrem byl bezprostřední boj za odstranění Husákova vedení. Tento cíl si opozice v druhé fázi neklade, změň chtěla dosáhnout dialogem s mocí.²⁵ *Prohlášení Charty 77*, jeho interpretace J. Patočkou jako morálního a nikoli politického aktu a Havlův důraz na existenciální stránku potvrdily, že v tomto případě již nejde o politiku jako nástroj společenských změn a o dobytí moci. Toto rozlišení je tak zřejmé, že se odrazilo i v pojmenování: místo politiky mluvíme o nepolitické politice nebo antipolitice. V. Prečan se však tímto klíčovým pojmem, jemuž věnovala pozornost řada autorů, například T. Garton Ash, nejen nezabývá, ale ani se o něm nezmiňuje. Tím si zahrazuje cestu k pochopení rozdílu mezi oběma fázemi opozice, které se dále lišily i svým programem. Místo socialismu, jakkoli reformovaného, dostávají se v druhé fázi do popředí lidská a občanská práva.

Jsem si tedy vědom toho, že situace společnosti v období před a po roce 1972 je zásadně rozdílná, proto se musel lišit i postup a program opozice. Prečanův závěr o tom, že nevidí nejmenší důvod, proč hodnotit opozici před rokem 1972 výše než nezávislé iniciativy, se netýká vůbec mých textů.

Příkladem nekonkrétního postupu je i tento Prečanův závěr: „Proč ta velká slova o tom, že nezávislé občanské iniciativy v zásadě respektovaly stávající režim, bez nejmenší snahy pochopit, čím ony režim překračovaly a čím se mu vymykaly...“; dále autor dává můj postoj do souvislosti s útoky antikomunistů v řadách československého exilu (s. 15).²⁶ Myšlenku o respektování tehdejšího režimu jsem použil v souvislosti srovnání opozice s disentem.²⁷ Vyvodil jsem ji z faktu, že hlavním strategickým prostředkem disentu byl dialog s mocí (a vedu-li s někým dialog, uznávám ho přinejmenším jako partnera), kdežto opozice před rokem 1972, jak jsem ukázal, nechtěla s Husákovým vedením dialog vést, jako partnera ho neuznávala. V čem jednotlivé nezávislé iniciativy režim překračovaly, snažil jsem se konkrétně ukázat na rozboru jejich programů, názorů i činů; možná ne vždy přesvědčivě, ale není pravda, že tomuto problému nevěnuji pozornost. Stačí si přečíst příslušné části.

V. Prečan se nakonec v této souvislosti táže, co vlastně po Chartě 77 chci. Chci snad, aby vyzvala „k odstranění Husákova vedení a normalizačního režimu“? A pokračuje: „Byla

na těchto pojmech nejasného? Opozice je pojem pro činnost zaměřenou proti stávajícímu režimu, podobně jako opoziční hnutí. V tomto hnutí však existují různé ideové a politické proudy, které je třeba odlišit. Nechápu ani jeho poznámku o neujasněnosti termínu „stranický aktiv“. Nemožu přece vysvětlovat každý pojem, který se v textech vyskytuje, a to se týká i eurokomunismu. Nevím také, proč bych musel používat pouze termínu „nezávislé občanské iniciativy“, jak V. Prečan požaduje, a nikoliv „nezávislé skupiny“, když mezi těmito pojmy nevidím rozdíl. Také jeho požadavek, abych podrobil analýze fenomén „normalizace“, je maximalistický. Charakteristika tohoto jevu může totiž vyplynout z důkladné znalosti problematiky období let 1969–1989; tak daleko však ještě v našem bádání nejsme.

25 Viz například *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 29.

26 Jaký smysl má toto spojování s názory antikomunistů? Je to snad argument, který vyvrací mé závěry, nebo mě má toto spojení zdiskreditovat? Nepřipomíná to nedávnou minulost, kdy se podobných metod také používalo?

27 Viz První fáze opozice proti tzv. normalizaci. In: *Dvě desetiletí před listopadem 89*, c. d., s. 33.

by výzva k použití násilí tou správnou *politickou* cestou v jeho ideálním plánu minulosti sepsaném poté, když už víme, jak to dopadlo?“ (s. 15). Citovaná Prečanova formulace, i když ji dal do otázky, nemá nechat čtenáře na pochybách o mých úmyslech, totiž že radím Chartě, aby vyzvala k násilí. Z žádného mého textu však nevyplývá, že bych dával někomu nějaké návody, nebo že bych dokonce vyzýval Chartu k násilí. Čtenář jen stěží pochopí, jak Prečan k tomuto závěru dospěl.

I na problém Charty je třeba se dívat historicky. Jiný postup vyžadovala situace a stav společnosti před nástupem M. Gorbačova, jiný v druhé polovině 80. let a zvláště pak v letech 1988–1989. Proto jsem například podrobil kritice postoj Charty 77 k demonstracím v tomto období. Považuje to snad V. Prečan za výzvu k násilí? Neměli snad občané veřejně protestovat a měli jen pasivně vyčkávat, jak to dopadne?

Tím samozřejmě padá i tvrzení *filipiky* – opět ničím nedoložené – že vytvářím nějaké ideální plány minulosti, sepsané poté, když už víme, jak to dopadlo. Specifika historiografie je v tom, že se zabývá v podstatě ukončenými procesy. Historik by měl přihlížet k tomu, jak to dopadlo. Protože zná výsledek, pomáhá mu to posoudit úlohu a význam jednotlivých variant, které musí být také předmětem historického zkoumání.

Pokud jde o můj postoj k Chartě 77, který je rovněž předmětem Prečanovy *filipiky*, snažil jsem se ukázat, v čem je její význam, na stránkách 47–48: především v tom, že vyslovila nahlas pravdu. Řekla, že král je nahý, a to v době, kdy se lidé přizpůsobili životu v reálném socialismu, kdy se veřejně neangažovali a kdy politická opozice byla potlačena. Upozorňuji také na její mezinárodní význam i na skutečnost, že sjednotila rozdílné ideové proudy (s. 47). Můj pohled tedy není, jak konstatuje V. Prečan, tendenční, zkreslený (*filipika* s. 20 a 17), nýbrž kritický, neboť se snažím upozornit i na skutečnosti, které limitovaly její historický a společenský význam. Kam tedy míří Prečanův požadavek, že historik by měl upozornit i na kladné stránky Charty?²⁸

Nepopírám ani důležitost lidských a občanských práv jako předpokladu demokracie a svobodného rozvoje člověka. Jejich realizace ohrožuje samotnou podstatu totalitního režimu.²⁹

Souhlasím s V. Prečanem (s. 11), že v tomto smyslu se lidská práva dotýkala celé společnosti. Avšak i tyto základní otázky lze posuzovat jen v historických souvislostech. Musíme přihlížet k stavu společnosti, k zájmům a potřebám obyvatelstva. Z. Vašíček konstatoval: „Jazyk lidských práv oslovil převážnou část obyvatelstva, ale nikoli dostatečně. Pro většinu zůstala jen *abstraktním* (zvýraznil M. O.) vyjádřením jejich pocitů.“³⁰

Disent, jako opoziční síla, jejímž cílem byl boj proti totalitarismu, měl přirozeně vzít v úvahu postoje lidí. Programy a činy, které tyto skutečnosti neberou v úvahu, jsou buď morálním gestem, nebo jsou jen „iluzemi“ a „spekulacemi“³¹, nebo posléze vyjadřují zájmy

28 Poznámka pak uvádí, že literatura se těmito skutečnostmi zabývala, a proto nemá historik právo takovou argumentaci přejít mlčením; dále autor odkazuje na Havlův text o smyslu Charty (s. 29 a pozn. 47). Jelikož celou kapitolu o Chartě 77 končím právě citátem z tohoto Havlova textu (s. 48), už vůbec nechápu, co mi Prečan vytýká, oč mu vlastně jde. Jak s ním polemizovat než upozornit, aby četl pečlivěji? Myslím však, že historik by měl zrovna tak věnovat pozornost literatuře, která určitý jev, a tedy i Chartu, posuzuje kriticky. O takové literatuře totiž není v textu V. Prečana ani zmínka. Proč asi...?

29 Viz *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 49.

30 VAŠÍČEK, Zdeněk: Lidská práva a 'ukradené dějiny'. In: *Dvě desetiletí před listopadem 89*, c. d., s. 91.

31 Tak hodnotí V. Prečan programy opozičních skupin z let 1969–1972, viz s. 13.

jen určité skupiny, pro niž lidská práva nejsou jen „abstraktním vyjádřením pocitů“. Ostatně Prečan sám připouští, že občané si své zájmy nemusí uvědomovat a nemusí vidět smysl v podstupování rizika spojeného s bojem proti režimu (s. 28). Měli se lidé přesto přizpůsobit Chartě, nebo naopak měla Charta reflektovat jejich zájmy a možnosti?

Ocenit Chartu 77 jako čin, tj. čin především morální, nestačí. Měli bychom též analyzovat, co tento čin vyvolal a jak byl přijat ve společnosti a v jejích jednotlivých složkách. Reakcí části obyvatelstva na Chartu 77 se zabýval M. Kusý. Upozornil, že lidé povýšili své bezprostřední zájmy, například cesty do zahraničí, získání loveckého lístku, dostavění domku či přijetí dětí na vysoké školy, nad lidská práva.³²

Ostatně není jistě náhodou, že krátce po zveřejnění prvního prohlášení a ukončení veřejné kampaně proti Chartě začali někteří její signatáři diskutovat o dalším postupu. Někteří uvažovali dokonce o jejím uvedení „do klidu“; jiní navrhovali zpolitizovat její činnost a volit i jiné formy než vydávání dokumentů.³³

Diskuse svým způsobem vyvrcholila po roce existence Charty 77. Soustředila se na zhodnocení její dosavadní činnosti i jejího společenského významu, zaměření a další orientace. Mnozí diskutující cítili, že Charta je na jakémsi rozcestí, a hledali odpověď na otázku, jak dál. Tyto úvahy vycházely z analýzy dosavadního vývoje Charty i jejího ohlasu ve společnosti. K závažným patří reflexe V. Bendy, který psal o schizofrenní situaci, v níž se Charta octla. Mravní postoj byl podle jeho názoru formulován abstraktně, a proto mohl být jen gestem, které mohlo působit jen krátkodobě.³⁴

To jsou podle mého názoru klíčové otázky, které pomáhají pochopit význam a meze Charty více než monitorování všech jí vydaných dokumentů. Těmi se bude zabývat historik, který bude psát historii Charty. Toto období představuje důležitou etapu v dějinách Charty, a proto těžiště mého výkladu o Chartě leží právě tady. V. Prečan se o těchto otázkách ve své *filipice* vůbec ani nezmiňuje. Kritický vztah k Chartě, byť vyjádřený samotnými chartisty, totiž nezapadá do obrazu Charty, který se pokouší vytvářet. Nepolemizuje s mými závěry, k nimž jsem dospěl na základě analýzy zmíněné diskuse, a nenamáhá se, aby je (nebo názory diskutujících) vyvrátil nebo opravil pomocí věcných argumentů. Celou záležitost odbude tím, že upozorňuje, co v mém výkladu chybí, nebo – a to především – odsoudí mé názory obecným konstatováním o morálních gestech.

Na mém výkladu o Chartě Prečanovi také vadí, že nepostupují přísně chronologicky a že se o dokumentu Charty k desátému výročí jejího vzniku zmiňují až po tom, co jsem seznámil čtenáře s nově vzniklými nezávislými iniciativami (s. 23–24). Nevadí mu však, že při jejich výkladu nepostupují také přísně chronologicky.³⁵ Nedostatek vidím nikoli v tom, že nepostupují takto chronologicky, což není v rozporu s historickou metodou, ale v tom, že jsem se nezmiňoval o vlivu mladé generace na zaměření Charty. To však Prečanovi nevadí.

Podstatnou část disentu ovlivnil zásah V. Havla do diskuse o Chartě v roce 1978.³⁶ Jednou z hlavních Havlových tezí je „život v pravdě“. V. Prečan zdůrazňuje, že nešlo

32 S jeho názory jsem seznámil čtenáře v knize *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 46n.

33 *Tamtéž*, s. 42n. Při tomto výkladu se opírám o Z. Mlynáře.

34 *Tamtéž*, s. 43–46.

35 Postup, který Prečan kritizuje, jsem zvolil proto, že o těchto skupinách zatím nebylo nic řečeno.

36 Viz HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: *O lidskou identitu*. Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979. / Uspoř. Vilém Prečan a Alexander Tomský. Praha, Rozmluvy 1990,

o teoretické filozofování ani o cosi abstraktního a vzdáleného životu, nýbrž o intenci života a autentické potřeby konkrétních lidí, které našly svůj výraz ve strukturách existujících paralelně se strukturami oficiálními. Důkazem jsou pro něj Havlovy texty ze 70. a 80. let, v nichž mimo jiné píše, že se u nás bude rozvíjet paralelní politický život (viz s. 16 a pozn. 26). I kdybychom připustili, že paralelní polis souvisí s „životem v pravdě“,³⁷ těžko můžeme Prečanovi uvěřit. Nepřinesl totiž jiný důkaz než názory a závěry V. Havla, že tento paralelní politický život existoval, jak se projevoval a jaký měl význam. Můj závěr, že řadoví občané se mohli jen stěží řídit zásadou „žít v pravdě“, neboť byli na normalizačním režimu závislí a museli s ním dělat kompromisy³⁸, nemohl proto Prečan vyvrátit. Ostatně nejen tato Havlova teze, ale i další jeho myšlenky byly podrobeny kritice již v době předlistopadové; z filozofického hlediska tak učinil P. Rezek.³⁹ V. Prečan však nebere tyto kritické názory vůbec v úvahu a nakonec odbyl celou tuto závažnou záležitost tvrzením, že o formuli „život v pravdě“ se teď otírá každý, kdo chce být *à la mode* (s. 16).

V. Havel analyzuje ve svém eseji také krizi – jak říká V. Prečan – lidství. V této souvislosti *filipika* konstatuje, že se na Havlovo zamyšlení dívám spatra, ač Havlovo uvažování je legitimní, neboť se jím zabývá celá filozofická literatura od starověku po současnost, zejména křesťanství (s. 30–31). Něco takového vůbec nepopírám a V. Prečan také svou kritiku nedokládá. Analýza krize tehdejší společnosti byla základním problémem, teprve na jejím základě bylo možné vyvodit závěry například o dalším postupu. Proto jsem také věnoval Havlovým úvahám pozornost. Dospěl jsem k závěru, že východiskem a předmětem Havlových reflexí je především krize individua⁴⁰. V. Prečan nakonec shledal, že poučuji o protikladu mezi krizí individua a společnosti (s. 30). I v tomto případě je jeho interpretace mých závěrů účelová. Především mluvím nikoli o krizi společnosti, ale národa. Konstatuji, že charakteristickým rysem československé krize byla „nejen ztráta identity individua, nýbrž i (zvýraznil M. O. v roce 1995) ztráta identity národa“. (*Opozice, moc, společnost...*, s. 45.) Kde se v této formulaci skrývá protiklad? Naopak uznávám, že existují obě krize vedle sebe. Obnovení identity národa bylo pak podle mého názoru nikoli existenciálním, nýbrž především politickým problémem. Jeho předpokladem bylo totiž obnovení suverenity státu, což vyžadovalo odsun sovětských vojsk. To snad opravdu je politický problém.

Skutečnosti, které jsem uvedl, ukazují, že problém vlivu Charty 77 na společnost je složitější, než jak ho prezentuje V. Prečan. Jeho zjednodušený pohled na tyto problémy mu pak znemožnil přijmout údajně můj názor, „že by se Charta 77 nebo disent sám izoloval“ (s. 28). Ve skutečnosti jsem ovšem napsal, že „disent se i (zvýraznil M. O. v roce

s. 55–113. Není pravda, jak tvrdí V. Prečan (s. 18), že se nezmiňuji o Havlově otevřeném dopise G. Husákovi, stačí se podívat na s. 44, pozn. 1.

37 V Polsku například skutečně vznikly paralelní politické struktury, avšak jejich vznik vyplynul z tehdejší společenské situace, nikoli z této teze.

38 V poznámce 46 na s. 28 nesouhlasí V. Prečan s pojmem „společenská smlouva“; podle něj šlo o přizpůsobení vynucené. Smlouva však vynucení nevylučuje.

39 Na jeho stať upozorňuji na s. 44, pozn. 4, viz *Opozice, moc, společnost...* Havlovým esejem se zabývá také V. Žák v samizdatovém sborníku, který vydávala tzv. realistická skupina kolem E. Mandlera.

40 Nechápu, jak došel V. Prečan k názoru, že V. Havel se zabýval krizí lidství, která se v mém podání *scvrkla* v krizi individua (s. 30). Není snad krize člověka součástí krize lidství?

1995) vlastní vinou uzavřel do ghetta“.⁴¹ Z citátu jasně vyplývá, že *jeden* z důvodů tohoto jevu vidím v programových východiscích a činnosti disentu, tedy v něm samém. Další příčina spočívala v postupu mocenských orgánů proti disentu, jiná v postojích obyvatelstva, které nepociťovalo nutnost podstupovat rizika spojená s odporem proti režimu, jak upozorňuje i V. Prečan. Reagovat na zájmy a potřeby obyvatelstva však byla pro disent jedna z důležitých cest, jak tuto izolaci překonat.⁴²

S tím souvisí i problém opozičních intelektuálů, kteří podle mého názoru představovali ve společnosti izolovanou skupinu. Vyplývá to ze skutečnosti, o níž jsem se již zmínil, totiž že opoziční intelektuálové nedokázali zcela reflektovat potřeby obyvatelstva, které se nechtělo angažovat v boji proti režimu a své bezprostřední zájmy vidělo jinde než v lidských právech. Byli si vědomi této reality? Pokud ne – jak jsem se snažil ukázat – pak skutečně byli od společnosti odtrženi.⁴³ Sblížení se společností a schopnost reflektovat její potřeby přirozeně nezávisí na takových vnějších okolnostech, jako je pobyt ve vězení nebo manuální práce, a už vůbec ne na nějakých brigádách, které jsme ostatně ani Středa, ani já nenavrhovali.⁴⁴

Jestliže jsme došli k názoru, že obyvatelstvo pociťovalo jiné potřeby než opoziční intelektuálové, pak lze udělat závěr, že program Charty a lidských práv vyjadřoval zájem intelektuálů, kteří ztrátu lidských práv cítili mnohem bezprostředněji; na uskutečnění lidských práv závisela do značné míry realizace intelektuálů. V českých dějinách byla období, kdy intelektuálové nahrazovali chybějící nebo selhávající politickou elitu. Bylo tomu tak například v době národního obrození a v letech takzvané normalizace.⁴⁵ Stojí tedy před námi úkol zamyslet se nad tím, jak plnili roli politické elity zvláště v období, kdy se politika stávala hlavním prostředkem boje proti normalizačnímu režimu a kdy se otázka moci dostala na pořad dne. To však nemá nic společného s Prečanovým tvrzením, že jejich roli podceňuji (s. 8, pozn. 13).⁴⁶

Dalším předmětem Prečanovy *filipiky* je moje hodnocení úlohy V. Havla. V té souvislosti autor vyslovuje i otázku: „Kam až se smí *historik* odvážit..., aby neurážel, aby nepřekročil rámec nejen dovoleného, ale ani meze slušnosti...“ a opět mluví o možných důsledcích historické práce (s. 24–25). Zdůrazňuje, že musíme brát v potaz opravdu všechno, bereme-li člověka – jedince – nikoli jako funkci odvozenou od jeho sociálního postavení, ale se vším, co utváří jeho osobnost. Historik nesmí ponechat neprozkoumánu žádnou

41 *Opozice, moc, společnost...*, c. d., s. 47.

42 Ostatně i P. Pithart, který se před listopadem 1989 často nad problémy disentu zamýšlel, dospěl k závěru, že zdi ghetta pomáhala stavět nejen policie, ale disent sám, který měl podle jeho názoru „mentalitu sekty, sekty v opozici proti sektě u moci“. *Tamtéž*, i s uvedením pramene.

43 V. Prečan se tímto problémem zabývá na straně 8–11. Velkou pozornost v této souvislosti věnuje článku STŘEDY, M.: O hnutí občanské svépomoci – kriticky. *Svědectví*, roč. XVII/1982, č. 66, s. 263–273, a reakcím na něj. Zdůrazňuje, že moje názory na tyto otázky nejsou nové, že už je zveřejnil právě Středa. Z velké části pak polemizuje s ním.

44 To jsou právě argumenty, které V. Prečan uplatňuje proti mému závěru o izolovanosti intelektuálů. Viz s. 8n. Zkušenost z vězení je zcela výlučná a může – jak upozornil P. Rezek – vést k mylným závěrům.

45 Na některé tyto problémy jsem se snažil upozornit například v již zmíněném textu *Die Revolution der Intellektuellen?* a v stati *Alcuni aspetti del pensiero ceco moderno*. In: *Democrazia da inventure*. Culture politiche e stato in Ungheria e Cecoslovachia. Torino 1991, s. 21–36.

46 A. J. Liehm konstatoval, že intelektuálové bojovali proti moci, nikoli o moc. Viz Gorbačov skoncoval s totalitním komunismem. In: *Rudé právo* (16.3.1995).

vlastnost, žádné sklony a musí se o své pochybnosti s čtenářem poctivě podělit. Tyto požadavky, platné pro biografii, jsou maximalistické a nesplnitelné v textech pojednávajících o více osobnostech.⁴⁷

Pokud se ve své práci V. Havlem zabývám, pak mi nejde o jeho osobu, nýbrž o jeho názory a postoje a jeho vliv na vývoj. Je zcela legitimní, že mě více zajímá, jakou roli sehrál, než jakým byl člověkem. Není mou povinností zkoumat všechny – i niterné – důvody, jimiž byl veden.

Podle Prečanova názoru by se pak o žijících lidech, zejména pokud se účastní veřejného života, nemělo psát v novinách; zde má na mysli zmíněný interview v *Českém deníku* (s. 24 a 25).⁴⁸ Tam jsem však mluvil o nepolitické politice (byla ostatně předmětem nedávné diskuse v *Lidových novinách*, v níž byl pochopitelně V. Havel zmíněn). Otázkou zůstává, zda tento požadavek vztahuje V. Prečan jen na ty, kteří se dívají kriticky na minulou činnost chartistů, včetně V. Havla, nebo na všechny. Jestliže přijmeme Prečanovy požadavky, vyvstane otázka, o kterých osobnostech je možné psát a kdo bude o tom rozhodovat. Kdyby se jeho názor prosadil, pak by se studium soudobých dějin stalo velmi obtížné.

V této souvislosti zaujímá V. Prečan stanovisko ke vztahu jednotlivých nezávislých iniciativ k demonstracím, jak se vykrystalizovaly zvláště v srpnu 1989 (s. 25–26). Jak známo, V. Havel tehdy nepodepsal výzvu k účasti občanů na veřejném protestu; nejen to, po 21. srpnu velmi ostře odsoudil výzvy Hnutí za občanskou svobodu a Demokratické iniciativy k účasti na demonstraci (*Opozice, moc, společnost...*, s. 71–73).

V. Prečan se nevyjadřuje k podstatě věci, ale znovu požaduje, aby se i v tomto případě historik zabýval vnitřními postoji a zkušenostmi Václava Havla. Proto také žádný můj závěr věcně nevyvrátil. Konstatuje jen, že jsem ve svém „odsudku“ Havla neuvedl žádnou polehčující okolnost (s. 26). Takové okolnosti však neuvádím ani u jiných osobností, které se tehdy angažovaly, a nevím, proč právě tento případ by měl být výjimkou. Ostatně nepopírám autoritu V. Havla, například na straně 99 jej charakterizují jako nepochybného vůdčího činitele československého disentu. V. Prečan nesouhlasí ani s mým konstatováním, že Havel dával přednost mírnějším prostředkům (*Opozice, moc, společnost...*, s. 73). Jeho vztah k demonstracím, peticím i návrh vypracovat novou ústavu a rozšířit ji v státiších exemplářů je snad přesvědčivým důkazem.

V. Prečan si klade také otázky, jaké hnutí mohlo přivést v srpnu 1989 komunistický režim k pádu a jak bylo možno vyloučit krvavou lázeň, když to nebylo vyloučeno ani o tři měsíce později (s. 26). Netvrdil jsem, že srpnová demonstrace mohla způsobit konec normalizačního režimu. Je však zřejmé i z historie sousedních států, že demonstrace (nikoli jediná) byly důležitou podmínkou pádu komunistického systému. Domnívá se snad V. Prečan, že lidé se neměli angažovat v boji proti stávající moci, nýbrž pouze vyčkávat, až padne sama? Nebezpečí ozbrojeného zásahu přece hrozilo nejen v srpnu, ale i 17. listopadu a ještě i po něm. Přesto však lidé do ulic šli a bylo to nejen správné, ale i historicky nutné. Osobnosti s velkou autoritou, které reprezentovaly disent, mohly mít přirozeně pochybnosti, ale nesly i velkou společenskou a politickou odpovědnost, neboť jejich slovo významně ovlivňovalo rozhodování lidí; proto musely často potlačovat i své nejistoty.

47 Ostatně sám Prečan se touto zásadou nefidí, když se jedná o E. Mandlera, o tom níže.

48 Důsledku by si měl být podle V. Prečana vědom i autor knížky určené jakoby pro malý okruh odborných zájemců.

Jeden z problémů, který vyvolává bouřlivou reakci v disidentských kruzích i dnes, je úloha Demokratické iniciativy. Odmítám však, aby byl personifikován, jak to činí V. Prečan, když tvrdí, že z mých studií implicitně zaznívá „ne Havel, ale Mandler“ (s. 25, pozn. 40); to totiž není způsob, jak se v řešení tohoto problému dostat dále. S jeho tvrzením, které uvádí dále, se ani nechce polemizovat. S E. Mandlerem se totiž „vypořádává“ takto: „Obvykle na tom bývá hůř ten, kdo zůstal či zůstává v politice neúspěšný, navzdory tomu, jak historik vychválí jeho politickou bystrozrakost.“ Konečně uzavírá, že jsem udělal Mandlerovi medvědí službu. Myslím, že takové argumenty by se neměly objevovat ani ve *filipice*, a hlavně ne u autora, který neustále hovoří o tom, s jak velkým pochopením je třeba přistupovat k hodnocení osobností, zvláště veřejně činných. Úspěšnost či neúspěšnost politika, jak známo, závisí na mnoha okolnostech. Jak z historie vyplývá, může být „neúspěšný“ politik i ten, jehož program nejvíce odpovídal potřebám společnosti. Anebo pravdu má ten, kdo je u moci? Čím vůbec měří V. Prečan úspěšnost politika? Dosažením funkcí?

V. Prečan polemizuje s mou myšlenkou, že návrh E. Mandlera a K. Štindla, aby *Prohlášení Charty 77* bylo nahrazeno jiným textem (žádajícím, aby se těm, kteří byli v čistkách postiženi, vrátila jejich občanská práva), reagoval na jeden z klíčových problémů normalizační společnosti, na existenci velké skupiny nerovnoprávných občanů. Souhlasím s ním, že dnes je těžko rozhodnout, zda v tomto případě by se projevila solidarita lidí ve větším měřítku. Proto v práci píšu (s. 40), že se *domnívali* (zvýraznil M. O. v roce 1995), že takto formulované požadavky mohly získat větší podporu. I když i *Prohlášení Charty 77* staví podobné požadavky, obsahoval text další požadavky, jež už občané nemuseli akceptovat.⁴⁹

I když se to V. Prečanovi nezdá, lidská a občanská práva mohou hrát různou roli v odlišných historických situacích (s. 28).⁵⁰ Odkazem na M. Kusého jsem chtěl upozornit, jaké byly zájmy obyvatelstva. Lidská práva v době vydání *Prohlášení Charty 77* nebyla mobilizujícím požadavkem. Nástupem M. Gorbačova k moci se však situace kvalitativně změnila. Lidé se začali veřejně projevovat a lidská práva hrála zcela jinou úlohu. Například požadavek osvobození politických vězňů podporovala určitá část občanů hlavně v petičích. Demokratická iniciativa požadavek lidských a občanských práv nejen proklamovala, ale spojila jej i s návrhy, jak je prosazovat.

O tom, že mezi oběma proudy existovaly rozdíly a že je oprávněně nazvat Demokratickou iniciativu alternativním proudem v disentu, není pochyb.⁵¹ Pokusil jsem se ukázat na základě analýzy programů a postupu těchto proudů, v čem spočívaly rozdíly; zvláště

49 V. Prečan konstatuje (s. 23, pozn. 38), že lidská a občanská práva nebyla nikomu zaručena. Polemizuje s mým konstatováním, že šlo o to „vrátit jim stejná práva jako měli ostatní občané“. Podle jeho názoru rozdíly mezi nerovnoprávními občany byly jen relativní. Ale na tento jeden rozdíl upozorňoval právě uvedený návrh. Existovala totiž skutečně skupina občanů, kteří byli zbaveni i takových práv, jako je vykonávat své povolání či právo jejich dětí studovat. Tato omezení postihovala ostatní občany jen podmínečně.

50 Cituje z článku První fáze opozice proti tzv. normalizaci, v knize *Opozice, moc, společnost...* již tato část není.

51 Program, názory a činnost Demokratické iniciativy jsem rozebral v knize *Opozice, moc, společnost...*, s. 63–65. Viz i *Čas Demokratické iniciativy...*, úvod. Na tom, že existovaly dva proudy v disentu, nemění nic ani ta skutečnost, že V. Havel se podílel na formulaci dopisu skupiny 50 občanů, z níž později vznikla Demokratická iniciativa. Tím méně pak návrh Demokratické iniciativy na udělení Nobelovy ceny míru V. Havlovi (*filipika*, s. 25 a pozn. 41).

zřetelně se projeví v době listopadových událostí v roce 1989. O tom však, ač i toto mělo být předmětem věcné kritiky a polemiky, nenajdeme u Prečana ani slova.

Diskuse o základních a dílčích otázkách i o metodických a metodologických problémech je základním předpokladem rozvoje soudobých dějin, včetně dějin takzvané normalizace a disentu. Jejím cílem by však vždy mělo být úsilí posouvat naše poznání a přibližovat se tak k „objektivní pravdě“ za každou cenu – nejen za cenu přátelství, ale i za cenu bourání mýtů, které o disentu a jeho významu v některých vrstvách společnosti přetrvávají nebo se vytvářejí. V. Prečan ve své *filipice* nepřispěl k této „objektivní pravdě“ žádnou novou skutečností či faktem a opírá se především o již dříve publikovanou literaturu, hlavně V. Havla, nebo opakuje své názory, které vyslovil dříve. Jeho text je tudíž pouze obhajobou mýtů. Je-li můj historický výklad, jak tvrdí V. Prečan, pro kočku, pro co je pak jeho *filipika*?

Libri prohibiti – nezávislá knihovna a studovna

Blanka Císařovská

V dějinách posledních desetiletí našeho národa je represe kultury jedním z nejostudnějších hříchů totalitní moci. Podle zpráv publikovaných v zahraničních novinách koncem června 1978 a komentovaných stanicí Svobodná Evropa (12.12.1978 – politický blok) bylo v letech 1970–77 zakázáno 395 českých a slovenských autorů, na index se dostalo 949 titulů publikovaných do roku 1969 a nejméně 750 nových rukopisů připravených do tisku po roce 1970. Z 38 kulturních časopisů bylo v letech 1969–71 zakázáno 32 titulů. Dokonce byla zakázána i některá dramatická díla klasických autorů pro zdánlivé asociace s tehdejšími poměry, jako například hry Lope de Vegy či F. Dürrenmatta. Přítom v oficiálních sdělovacích prostředcích se hovořilo o kulturním rozkvětu.

Jako reakce na pronásledování svobodné literatury vzniká u nás i v celém východním bloku neoficiální, podzemní, ineditní a samovydatelská tvorba, pro kterou se vžil název samizdat. Je to termín převzatý z Ruska, kde se zejména po nástupu Chruščova roku 1956 šířila samovydatelská literatura. U nás předchůdcem samizdatu byla podzemní literatura za nacistické okupace a po únoru 1948. Vlastní rozkvět samizdatu se datuje od počátku 70. let.

Mnozí disidenti, vědomi si významu tohoto literárního odboje, uvažovali o dokumentaci samizdatu již v 70. letech. Neustálé represe však neumožňovaly soustředění samizdatu na jedno místo. Proto byla vytvořena ilegální síť na přepravu samizdatové produkce do zahraničí, zejména pro Československé dokumentační středisko nezávislé literatury. Ve sbírkách ČSDS se nacházejí mimo jiné fondy české a slovenské exilové a samizdatové literatury.

V Československu se o založení knihovny samizdatu a exilu zasloužil Jiří Gruntorád. Od roku 1978 samizdaty sbíral a sám vydával edici *Popelnice*, kde vyšlo asi 130 titulů. Celkem se mu podařilo přes všechny potíže shromáždit do listopadové revoluce asi tisíc samizdatových knih a časopisů.

Po listopadu 1989 se rozhodl svou sbírku zpřístupnit veřejnosti. 22. října 1990 otevřel soukromou knihovnu a studovnu na ONV Praha-západ v Podskalské ulici. Po dvou letech získal pro své sbírky větší prostory na Senovážném náměstí č. 2, kde je nyní knihovna a studovna Libri prohibiti umístěna.

jednotlivých nakladatelů a vydavatelů. Uvnitř těchto okruhů jsou knihy řazeny abecedně podle záhlaví.

Těžiště *fundu samizdatové literatury* je až v letech 1970–89, na rozdíl od exilových sbírek, které začínají již první světovou válkou. Podzemní literatura po roce 1948 je v Libri prohibiti zastoupena jen sporadicky; jako unikátní ukázka nejstaršího pouónorového ilegálního časopisu je zde například z léta 1948 jedno číslo časopisu *Makáme*, orgánu Svobodného hnutí Československa (cyklostylové vydání). Z 50. let jsou kopie dvou svazků edice *Půlnoc*, kterou vydával Egon Bondy. Na této edici se podílel grafik Vladimír Boudník, malíř Adolf Born a Oldřich Jelínek.

Po invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa, v době takzvané normalizace nesmělo téměř 400 autorů publikovat, jejich knihy byly dávány do stoupy a v knihovnách zavírány do trezorů. Reakcí na to bylo počátkem 70. let vydávání samizdatu, a od poloviny 70. let, kdy začínají vznikat samizdatové edice, se datuje jeho rozkvět. První edicí byla *Petlice*, založená Ludvíkem Vaculíkem, která vycházela 17 let (1972–89). Vyšlo v ní kolem 500 svazků zakázaných autorů, většinou beletrie, próza, poezie a dramata. V Libri prohibiti je uloženo asi 250 svazků této edice od různých autorů: Jiří Gruša, Josef Hiršal, Eva Kantůrková, Ivan Klíma, Alexandr Kliment, Lenka Procházková, Karel Pecka, Jaroslav Putfk, Dominik Tatarka, Ludvík Vaculík, Zdeněk Urbánek a mnoho jiných. Vyšly zde i různé sborníky, například *Hodina naděje*, a také slovník autorů, kteří nemohli v Československu publikovat.

Další významnou edicí byla *Expedice*, kterou roku 1975 založil a vedl Václav Havel, v době jeho věznění pak manželka Olga, později jeho bratr Ivan a Jan Lopatka. Na rozdíl od edice *Petlice* byly v *Expedici* kromě děl českých a slovenských zakázaných autorů (Václav Havel, Eda Kriseová, Jaromír Šavrdra, Andrej Stankovič, Zdeněk Rotrekl a jiní) vydávány i překlady; zvláštní pozornosti se těšila esejistická a filozofická literatura. Byli zde zastoupeni například autoři V. Rozanov, O. Mandelštam, C. Lanzman, P. L. Landsberg, Sidonius a Sakateka (Zdeněk Neubauer a Ivan Havel). Edice měla úhlednou úpravu; do roku 1981 byla vázána v černém plátně s iniciálami edice (EE) na hřbetě, v letech 1983–89 v světle béžovém plátně. V Libri prohibiti je *Expedice* zastoupena asi 200 svazky.

Třetí významná edice byla založena roku 1975 Janem Vladislavem pod názvem *Kvart*. Získala si renomé hlavně literárně kritickými a esejistickými tituly z pera Františka Kautmana, Bedřicha Fučka i samotného vydavatele. Jan Vladislav všechny své knihy sám pečlivě redigoval a vázal; většinou mají čtvercový formát a jsou vázány v barevných tapetách. Začátkem 80. let, po odchodu Jana Vladislava do ciziny, edice zanikla.

V roce 1978 přibýly další tři samizdatové edice: *Krameriovu expedici* založil Vladimír Pistorius a vydal v ní asi 120 titulů. Mezi autory této edice byl sám vydavatel, dále František Pavlíček, Václav Černý, Josef Hiršal, Bohumila Grögerová a jiní. Edici *Kde domov můj* řídil Antonín Petruželka a vydal zde přes 20 svazků se zaměřením na poezii mladých básníků. Jiří Gruntorád založil edici *Popelnice*, v níž vyšlo dílo Jaromíra Šavrdy, písňová i prozaická tvorba Jaroslava Hutky, Vlastimila Třešňáka, Jana Vodňanského a undergroundových autorů Miroslava Skalického, Karla Soukupa, Vratislava Machulky, Petra Taťouna a jiných.

Mezi velmi známé edice patří *Česká expedice*, založená roku 1979 spisovatelem Jaromírem Hořcem. Vydavatel rozvrhl tuto edici do pěti edičních řad: Asyl (poezie), Prostor (historie a kritika), Opus (aktuální publicistika), Hlas (paměti a dokumenty) a Lyrika

Jaromíra Hořce. Edice se vyznačovala vysokou uměleckou úrovní a pečlivou grafickou úpravou. Značku ČE v několika modifikacích vytvořil Jiří Jirásek, výtvarný redaktor této edice.

Pražská imaginace, vydávaná Václavem Kadlecem a orientovaná především na díla Bohumila Hrabala, se objevila až v polovině 80. let. Za pouhých pět let její samizdatové činnosti zde vyšlo 100 titulů a nakladatelství existuje dodnes. Za zmínku stojí i edice českého undergroundu SOS, kterou vydával v roce 1978 David Souček. V edičním programu byla například díla Egona Bondyho a Ivana Jirouse (zvaného Magor); vyšlo pouze 9 svazků.

V 80. letech nastal velký rozmach samizdatových edic, i když v některých vyšel třeba jen jeden nebo dva svazky. Vzniklo několik edic okolo undergroundu: nejpobulárnější bylo *Vokno* řízené Františkem Stárkem (vycházelo od roku 1979 do čísla 30 roku 1995), *Mozková mrtvice* Ivana Lampera (1984–87, 20 svazků), edice *Predikace*, která uvedla dílo Milana Kocho, a *Edice pro více* redaktora Víta Kremličky (1984–85, 10 svazků).

Velmi bohatou produkci měl *katolický samizdat*. V *Libri prohibiti* je uloženo celkem 837 knihovních jednotek, z nichž 84 je edičních. V roce 1980 založil Oto Mádr nakladatelství, v němž vycházely čtyři edice: *Duch a život* (26 svazků), *Přátelé* (portréty významných křesťanských osobností, 13 titulů), *Alfa a Omega* (od roku 1986 8 svazků pro mladé čtenáře), *Orientace* (od roku 1984 celkem 37 svazků). Všechny tyto edice byly vydávány cyklostylem v nákladu až 1000 kusů, což vysoce přesahovalo počet výtisků nekatolického samizdatu. Dalším vydavatelem katolického samizdatu byl Augustín Navrátil, v jehož *Knihovně Křesťanských obzorů* vyšlo přes 20 svazků.

Na oblast společenských věd, historie a politologie se zaměřovala například brněnská edice *Prameny* (1985–89, 12 svazků). Redaktor Jiří Müller zde vydal díla R. Arona, K. R. Poppera a dalších autorů. Sborníky věnované problematice československých dějin vycházely zásluhou Jiřího Doležala, Zdeňka Kárníka, Jaroslava Mezníka, Milana Otáhalo, Pavla Seiftera, Miloše Hájka, Jana Křena, Karla Jecha a dalších historiků. Zpočátku vycházely pod různými názvy a později, od roku 1985, jako číslované *Historické studie*. V letech 1978–89 vyšlo v této řadě 26 sborníků. *Knížnice Historických studií* se specializovala na monografie věnované týmž problémům. Politologicky orientovanou edicí byla *Renega*, vydávaná Gabrielem Gösslem. Zde vyšly překlady knih významných světových politiků a spisovatelů, například Milovana Djilase, L. D. Trockého, Alexandra Solženicyna, George Orwella. Podobný charakter měla *Střední Evropa* (od roku 1986 ji vydával Zbyněk Hejda) a *Sociální edice* vydávaná Jiřím Kantůrkem (1982–89, 30 svazků).

Mezi specializované edice patřily především *Nové cesty myšlení*. Edici založil Radim Palouš roku 1978 a čítá 37 svazků. Ojedinělým počinem bylo vydávání kompletních *Spisů Jana Patočky*, které redigoval Ivan Chvatík. Celkem vyšlo 26 svazků a tento projekt pokračuje dodnes. Edice *Oikoumené*, redigovaná evangelickým filozofem Ladislavem Hejdánkem a Jakubem s. Trojanem, byla věnována filozofickým a teologickým textům. Další filozofickoteologickou edicí, specializovanou na židovskou literaturu, je *Alef* Jiřího Daníčka (1982–90). V edici *Studnice*, vydávané Františkem Derflerem v Brně, vyšlo 39 svazků a v edici *Jungiana*, kterou vydával Rudolf Starý, vyšlo 32 svazků, hlavně z díla C. G. Junga.

V *Libri prohibiti* jsou uloženy i samizdaty dalších, méně známých edic. Některé z nich jsou přímo bibliofilskými skvosty. Patří k nim zejména Zadrobílkovy hermetické tisky

a jeho reprinty Váchalových bibliofilii, dále tisky Oldřicha Hamery a Vladimíra Sainera, ale i produkce edice *Černá kočka*, kterou vydával Luboš Rychvalský a z jejíž dílny pochází i publikace o skupině S.W.A.N.S. Produkce Jazzové sekce je zastoupena edicemi *Jazzpetit*, *Situace* a *Dokumenty*. Některé knihy jsou ilustrovány grafickými listy, jiné doplněny fotoreprodukci obrazů a kreseb.

Kromě již jmenovaných edic jsou v knihovně uloženy další v tomto pořadí: *Červená Karkulka*, *Archanděl*, *Edice surrealistické skupiny*, *Nos*, *Osamělý běžec*, *Proti všem*, *Půjčuj, rozmnožuj, rozšiřuj!*, *S.N.I.*, *Tři zlaté vlasy děda Vševeda*, *Edice N*, *Sračka*, *Edice 89*, *O divadle*, *M M 45*, *Knihovna Lidových novin*, *N P D*, *Aldala*, *Cestou poesie*, *Dämmerung Verlag*, *Edice Kritického sborníku*, *Swíce*, *Enato*, *Inverze*, *Jitrocel*, *Klenotnice*, *Knihy malé Prahy*, *Krtek a datel*, *LŠD Books*, *Mełodie podzemí*, *Na koleně*, *Nejmenší*, *Opsáno na Brancourově*, *Paragraf Press*, *Patlantis*, *Prostor*, *Pyrotechnici z Belfastu*, *Q*, *Ratolest*, *Reprint xerox*, *S Q R Press*, *Strojopisná edice pro kamarády*, *Studio pro nepublikování nepolitické literatury*, *Trn*, *Vacek a Mutina*, *Chronika*, *CAD Press*, *Ratolest*, *Sekytova edice*.

Depozitář Libri prohibiti obsahuje také samizdatové sborníky, například dvousvazkový sborník dokumentů *Charty 77*, sborníky k výročí narození či úmrtí významných spisovatelů (například Zdeňka Kalisty, Jaroslava Durycha, Josefa Pekaře), sborník ke sporům o obrodný proces roku 1968 v Československu a další. Celkem je v Libri prohibiti uloženo na 170 samizdatových sborníků.

Výběr mimoedičních svazků domácích i zahraničních autorů různých literárních žánrů a různého odborného zaměření se podřizoval zájmům jednotlivých vydavatelů, a také způsob vydání se různil od strojopisné kopie až po dokonalou úpravu s bohatým výtvarným doprovodem a profesionálně provedenou vazbou.

Samizdatová periodika jsou ve sbírkách Libri prohibiti zastoupena 260 časopiseckými tituly. Až na jediný z 50. let pocházejí všechny z období 1970–89. Jedním z prvních a nejdůležitějších časopisů byly *Informace o Chartě 77*, které vydávala nezávislá redakční skupina v čele s Annou Šabatovou a Petrem Uhlem v letech 1978–90. Rozkvět samizdatových periodik však začíná až v 80. letech.

Značná část samizdatových časopisů se věnovala politické publicistice. Prvním časopisem tohoto typu byla *Fakta, připomínky, události*, dále *Čtverec a Komentáře Jiřího Dienstbiera* (1985–88), *Res publica* (Šumperk, 1973–75 a opět od roku 1987), *Polsko a my* (1979), *Diskuse* (Brno, 1983–89), *Dialogy Jana Tesaře*, *Rudolfa Battěka* a *Ladislava Hejdánka* (Praha – Brno, 1977–80), *Za demokratický socialismus*, *Ze zázvuky i z bloku* a jiné.

Z literárních a kulturních samizdatových periodik jsou neznámější časopisy *Obsah*, redigovaný Milanem Jungmannem (1981–89), *Kritický sborník*, řízený nejprve Josefem Vohryzkem a později Janem Lopatkou (od roku 1981 vychází dodnes), *Akord*, vydávaný Zdeňkem Rotreklem v Brně, *Host*, redigovaný Dušanem Skálou, Petrem Cibulkou a dalšími od roku 1985 v Brně. Nejstarším samizdatovým kulturním časopisem bylo *Spektrum*. Populární magazín *Revolver revue*, vydávaný za redakce Ivana Lampera, Jáchyma Topola, Saši Vondry a dalších, vychází od roku 1985 dodnes.

V samizdatu vycházely dva časopisy pro filozofii, a to *Paraf* v redakci V. Bendy (1985–89) a *Reflexe* L. Hejdánka. Pedagogickými problémy se zabýval časopis *V V – Výchova a vzdělání* Radima Palouše, sociologickými otázkami *Sociologický obzor* (Praha – Brno 1987–89), životním prostředím *Ekologický bulletin* vydávaný Ivanem Dejmalem v letech 1987–90. Výtvarnému umění se věnoval časopis *Někdo něco*, divadlu časopis *O divadle*,

který inicioval Václav Havel. Psychologii se zabýval časopis *PSÍ* (1985–89). Nejrozšířenějšími mezi mládeží byly hudební časopisy: *Za dvě piva*, *Šot*, *Mašurkovské podzemné*, *Sračka*, *Punk Maglajz*, *Schrott Magazin*.

Řada časopisů sloužila jako informační bulletiny občanských nezávislých iniciativ. Nejvýznamnější byly již zmíněné *Informace o Chartě*, *Zpravodaj Demokratické iniciativy*, *Bulletin Nezávislého mírového sdružení*, *Dialog* (vydáváný hnutím Obroda), *Zpravodaj Hnutí za občanskou svobodu a Alternativa*.

Z křesťanských časopisů byly nejvýznamnější *Křesťanské obzory* vydávané Augustinem Navrátillem (1988–90) v Lutopecnech, *Komunikace* (1984–89) za redakce Josefa Mlejnk, *Cesty* pod vedením Miroslava Žáka (1976–80). Dále *Čtení do krosny* (1988–89), *Velehrad* (Brno od roku 1989), *Informace o církvi* (1980–90) a *Sursum* (1986–90). Několik deseti-letí vydávali v ilegilitě svůj věstník *Strážná věž* Svědkové Jehovovi.

Za pozornost stojí i nezávislá tvorba trampská a vydavatelská činnost příznivců science fiction.

J. Gruntorád začal od roku 1978 sbírat i exilovou literaturu. V *Libri prohibiti* se tedy nabízí srovnání samizdatové i exilové literatury a možnost paralelního studia obou proudů. Nejstarším souborem exilové sbírky je legionářská literatura, vydávaná odbočkou Československé národní rady na Rusi (ČSNR), Informačním osvětovým odborem československého vojska ve Vladivostoku a knihovnou legionářských časopisů *Československý denník* a *Československý voják*. Zájemce zde nalezne například sbírky dokumentů ČSNR, projevy T. G. Masaryka na Rusi, několik Masarykových spisů určených pro legionáře (*Ideály humanitní*, *Naše nynější krise*), dále práce R. Medka, J. Kopty a dalších.

Literatura z let druhé světové války je bohatší, obsahuje celkem 230 svazků. Je to sice méně než polovina produkce, kterou uvádí K. Nigrín ve své bibliografii československého západního odboje za druhé světové války, zato však jsou v *Libri prohibiti* některé monografie, které v Nigrínově soupisu chybí. Nejvíce českých válečných monografií vydával časopis *Čechoslovák* a Kruh přátel československé knihy v Londýně. Řada knih byla vydávána vlastním nákladem (například poezie vojáků, F. Klátil). Tato literatura přináší globální pohled na život našeho vojska, ale i dílčí studie kronikářů jednotlivých praporů a pluků. Ve sbírce nechybí ani projevy a poselství prezidenta Edvarda Beneše vydané v Londýně, New Yorku či v Montrealu (i 1. vydání knihy *Šest let v exilu*, pod názvem *Tři roky první světové války*), knihy Bohuše Beneše, Vojty Beneše, Vlado Clementise, Štefana Osuského, K. B. Palkovského, J. Opočenského, J. Falty, Františka Klátily, Karla Nigrína, Huberta Ripky a jiných. Ve sbírce je zastoupena také anglicky psaná literatura o Československu a o jeho vojsku.

Exilová literatura po druhé světové válce je podle odhadu J. Gruntoráda zastoupena v knihovně *Libri prohibiti* čtyřmi pětinaми veškeré produkce českého pounorového i pozdějšího exilu. Je zde téměř 4000 svazků (3000 titulů) z 50.–90. let, vydaných 35 nakladatelstvími a 570 institucemi, jednotlivými nakladateli či samovydavatelí.

V *Libri prohibiti* jsou uloženy i exilové knihy, které pro svůj malý náklad jsou dnes už vzácnými unikáty. K nejcenějším patří svazky edice *Sklizeň svobodné tvorby*, kterou vydával v 50.–60. letech Robert Vlach, zprvu v Lundu ve Švédsku, později v USA. V této edici vycházely například literární práce L. Radimského, J. Čepa, O. Odložilka, P. Pittera a M. Součkové (přes 30 svazků). K podobným vzácnostem patří například tituly edice *Sklizeň*, vydávané Antonínem Vlachem v Hamburku, nebo *Edice satiry*, kterou vydával

v první polovině 50. let S. Brzobohatý (Berton) v Londýně. Ústav dr. Beneše v Londýně publikoval mnoho zajímavých politických a sociologických studií, z nichž většina je dostupná v Libri prohibiti – například *Únorový převrat* od J. Smutného, od téhož autora *Němci a jejich odsun z republiky*, dále *Svědectví a úvahy o pražském převratu* (Lev Sychrava), *Jan Masaryk* (Bruce Lockhart) a jiné. V USA působila v 60. letech nakladatelství Universum Press a Moravian Library. V nakladatelství Framar v Kalifornii vydávala tvorbu exilových básníků Jiřina Fuchsová. K dalším edicím poúnorového exilu patří edice knih a hudebnin *Hlas – Voice*, která je vydávána v USA Josefem Tománkem od 60. let podnes, edice časopisu *Národní politika*, v níž vyšel například titul *Parašutisté v akci*. Jedinečná je produkce mnichovského nakladatelství Poezie mimo domov, kde vydával Daniel Strož tvorbu českých básníků, domácích i exilových. V neposlední řadě je třeba jmenovat edici časopisu *Svědectví*, v níž vycházely příležitostné publikace a mimo jiné i práce Pavla Tigrida *Politická emigrace v atomovém věku*. Produkce nakladatelství Křesťanská akademie, které působí v Římě od počátků 50. let dodnes, je v Libri prohibiti uložena podle edic: *Vigilie*, *Náboženská edice*, *Sůl země*, *Studium* a další. Kromě toho vydávala Křesťanská akademie *Nový život* a *Studie*, jeden z nejvýznamnějších exilových časopisů.

Z exilových nakladatelství po roce 1968 je nejznámější Sixty-Eight Publishers, které založili roku 1971 v Torontu manželé Josef a Zdena Škvorečtí. Vydali přes 200 titulů; v Libri prohibiti je jejich produkce zastoupena téměř kompletně. V roce 1971 vzniklo také nakladatelství CCC Books, které z Mnichova přesídlilo do Haarlemu v Holandsku a nakonec působilo rovněž v Německu pod názvem Archa. V Kolíně nad Rýnem se zasloužil o založení nakladatelství Index v roce 1971 především Adolf Müller. V Indexu bylo vydáno asi 170 titulů v několika edičních řadách, například *Doba*, *Knižnice Listů*, *Knižnice 150 000 slov*.

Významným posrpnovým exilovým nakladatelstvím byla Konfrontace (1973–83) v Cu-rychu, kde vyšly například tituly *Poslední pocta Josefa Pejskara a Souostroví Gulag* A. Solženicyna. Mezi exilová nakladatelství zastoupená kompletně v Libri prohibiti patří i Rozmluvy Alexandra Tomského, který vedle zajímavého edičního programu vydával i filozofickoliterární revui stejného názvu. V knihovně je rovněž produkce nakladatelství Opus bonum (vydávaná ve Frankfurtu nad Mohanem pod vedením Anastáze Opaska), tituly z Československého dokumentačního střediska nezávislé literatury v Scheinfeldu (zejména edice *Acta creationis*). Z dalších jmenujme alespoň Arkýř Karla Jadrného a Revue K Jiřího Koláře.

Exilových periodik je v Libri prohibiti uloženo více než 360 titulů z období 40.–90. let. Tato bezkonkurenční sbírka je výsledkem činnosti Jiřího Gruntoráda a porozumění českých exulantů. Problémem zůstává kompletace časopisů z 50.–60. let. Z 360 titulů periodik jsou úplné nebo téměř kompletní následující: *Studie* (od roku 1958), *Proměny*, orgán Společnosti pro vědy a umění (od roku 1964), *Listy* (od roku 1971 dodnes), *Svědectví* (od roku 1956), *Obrys* (od roku 1981), *Čechoslovák* (50. léta), *Národní politika* (od roku 1969), *Panorama* (1980–88), *Kanadské listy* (od roku 1967), *Bohemia* a *Sborník Bohemia* (50. a 60. léta), *České slovo* (od roku 1955 v Mnichově), *Korespondence* (Vídeň, 80. léta), *Kruh* (Londýn, 1945), *150 000 slov* (od roku 1982), *Text* (Mnichov, 1969–72), *Právo lidu* (od roku 1978), včetně kuriózních, jako je *Čechobrazilán* nebo *Zápas o duši* z Indonésie.

Cizojazyčná bohemika tvoří sbírku monografií dvojího typu: obsahuje jednak překlady českých autorů do cizích jazyků, jednak československou problematiku ve zpracování cizích autorů. Sbírkou čítá na 900 titulů. Ve fondu jsou i publikace našich národnostních menšin, například Svazu Čechů a Slováků v Chorvatsku a krajanské tisky z Ameriky.

Cizojazyčné samizdatové a exilové sbírky jsou v knihovně téměř ze všech bývalých socialistických států: slovenské, polské, východoněmecké, ruské, ukrajinské a okrajově i maďarské. Polská samizdatová produkce byla daleko rozsáhlejší než česká; v Polsku byla v kulturní oblasti větší svoboda, „knihy druhého oběhu“ (termín samizdat se zde nepoužíval) se tiskly až v desetitisíkových nákladech. V Libri prohibiti jsou téměř kompletní polská bohemika: především překlady děl Václava Havla, Bohumila Hrabala, Jiřího Gruši, Zdeňka Mlynáře, rozhovory Andrzeje Jagodzińskiego s českými exilovými autory a almanach české literatury 1968–78 *Bez nienawiści* a další. Polská exilová produkce je zastoupena knihami a časopisem z londýnského vydavatelství Aneks a revuí *Kultura*, vycházející od 40. let v Paříži.

Ruský samizdat existoval již od 50. let (1956) a v Libri prohibiti je jen malá kolekce z této bohaté produkce. Ruský exil je v knihovně zastoupen časopisem *Kontinent*, který vycházel v Mnichově v ruštině i v němčině. Knižní produkce je omezena na historii ruského a ukrajinského exilu.

Audiovizuální archiv v Libri prohibiti obsahuje samizdatové a exilové záznamy na audiovizuálních nosičích. Sbírají se veškeré exilové gramofonové desky, magnetofonové pásky a od 80. let také audio- a videokazety. Základem audioarchivu jsou dvě samizdatové hudební edice: *Fist records* Mikoláše Chadimy (cca 70 titulů s převážně alternativní hudbou) a edice *S.T.C.V.* Petra Cibulky, která čítá přes 500 titulů ze všech hudebních žánrů a směrů od undergroundu přes alternativní hudbu, punk, rock, folk až po vážnou hudbu a záznamy divadelních představení. Součástí audioarchivu je i komplet 133 záznamů přednášek, které se v průběhu let konaly v bytě Ivana Havla, a cyklus přednášek Milana Machovce v bytě manželů Vodrážkových.

Exilovou část audioarchivu tvoří sbírka desek vydaných především ve vydavatelstvích Šafrán (J. Pallas) a Boží mlýn (P. Wilson) a kazet z vydavatelství Fossil (J. Hutka), Alfa (V. Veit) a mnoha dalších.

Také videokazety jsou v Libri prohibiti zastoupeny domácí i exilovou produkcí. Z domácích je to například kompletní soubor *Originálních videožurnálů* nebo záznam představení *Mackbeth* v bytovém divadle Vlasty Chramostové; z exilu *Videomagazíny* Karla Kyncla či záznam 3. setkání českých písničkářů u Charlieho Soukupa v Alsasku v roce 1985 a jiné.

Knihovna Libri prohibiti je otevřena od pondělí do čtvrtka od 13 do 17 hodin.
Studium je prezenční.

Moskevský časopis *Novaja i novejšaja istorija*

Igor I. Orlik

Ústav obecných dějin Ruské akademie věd vydává již 38 let svůj odborný časopis (od května 1957), který je značně populární jak v Rusku, tak za hranicemi. Chronologický rámeček problematiky, kterou se časopis zabývá, je vymezen jeho názvem. S ohledem na to, co zajímá čtenáře pražského časopisu *Soudobé dějiny*, se však v následujícím přehledu omezíme na problémy nejnovějších dějin, které obsahovaly příspěvky za rok 1994 a na začátku roku 1995.¹

Uplynulý rok se vyznačoval tím, že v časopise vyšla řada dokumentů, které jsou zajímavé i pro české čtenáře. Je to především stať R. G. Pichoje *Čechoslovákija, 1968 god. Vzgljad iz Moskvy. Po dokumentam CK KPSS* (Československo, rok 1968. Pohled z Moskvy. Podle dokumentů ÚV KSSS; 1994, č. 6; 1995, č. 1). Dokumenty odhalují celkový průběh přípravy na vpád vojsk pěti států Varšavské smlouvy do Československa, metody výměny vedení v Praze, utváření postojů v sovětském vedení, váhání mezi politickým a vojenským řešením.

V rubrice *Z archivu prezidenta* byly publikovány (1994, č. 1) dokumenty „Suslovovy komise“ k událostem v Polsku v roce 1981. Ty-

to dokumenty, které B. N. Jelcin předal 24. srpna 1993 ve Varšavě L. Wałęsowi, se týkají vyhlášení stanného práva v Polsku 13. prosince 1981, zachycují celkovou situaci v zemi, obsahují záznamy telefonických rozhovorů L. I. Brežněva s W. Jaruzelským, výňatky z protokolů politbyra ÚV KSSS, teze rozhovorů s polským vedením a diplomatickou korespondencí.

Do téže řady patří příspěvek ředitele norského Nobelova institutu Odd Arne Vestada *Nakanune vvoda sovetских vojsk v Afganistan. 1978–1979 gg.* (V předvečer vstupu sovětských vojsk do Afghánistánu. 1978–1979), v němž jsou shromážděny dokumenty mezinárodního oddělení ÚV KSSS z Depozitáře soudobé dokumentace (1994, č. 2).

České badatele a čtenáře může zaujmout studie O. A. Ržeševského *Vizit A. Idena v Moskvu v dekabre 1941 g.* (Návštěva A. Edena v Moskvě v prosinci 1941; 1994, č. 2–3.) Dokumenty z archivu prezidenta Ruské federace umožňují detailně sledovat celý průběh Edenových rozhovorů s J. V. Stalinem a V. M. Molotovem o otázkách poválečného uspořádání Evropy. Pokud jde o Československo, bylo během rozhovoru Stalina, Molotova,

1 Během svého studijního pobytu v Praze v březnu 1995 prof. Igor Ivanovič Orlik, člen redakční rady časopisu *Novaja i novejšaja istorija*, navrhl redakci *Soudobých dějin* na doporučení redakční rady a šéfredaktora akad. Grigorije N. Sevast'janova pravidelnou výměnu informací o obou časopisech a článků k publikování.

Majského, Edena a Krippse dosaženo shody: „Československo musí být obnoveno ve svých původních hranicích včetně Sudet. Tato oblast vzhledem ke svému strategickému významu nesmí v žádném případě připadnout Německu. Navíc musí být území Československa rozšířeno na jihu na účet Maďarska, kterému se musí dostat náležité odplaty za jeho postup během této války.“ (1994, č. 2, s. 91.) V dalším dokumentu, dodatečném protokolu, se hovoří o „obnovení Československa v původních hranicích a rozšíření jeho území na úkor Maďarska“. Dále o náhradě škody, „a to i Československu“, a o plánech na uspořádání východní Evropy včetně otázky možných federací v této oblasti, přičemž „bude respektována úloha SSSR“. Jak je vidět, vzniká už tady myšlenka budoucího rozdělení „sfér vlivu“ mezi SSSR a západní velmoci.

Tři dokumentární příspěvky se zabývají činností Kominterny, jejíž materiály byly dlouho pro badatele nepřístupné. Stať V. P. Smirnova *Francuzská komunistická strana a Kominterny v letech 1939–1940* využívá nové archivní materiály Ruského střediska pro úschovu a studium dokumentů nejnovějších dějin (1994, č. 1). Ukazuje historii „podivné války“, činnost FKS a rozpory v Kominterně vzhledem k těmto problémům.

Z téhož fondu čerpal L. G. Babičenko nové dokumenty o postoji politbyra RKS(b) a Kominterny k událostem v Německu v roce 1923 (1994, č. 2). Vypovídají o námětech a plánech „revolučního útoku“ v Německu, o neúspěchu „německého Října“, o přípravě nového útoku, debatách o jeho krachu a o činnosti Kominterny.

K této tematické řadě dokumentárních příspěvků (a ze stejných archivních fondů) je i příspěvek G. M. Adibekova *Popytka kominternizacii Kominforma v 1950 g.* (Pokus o kominternizaci Informbyra v roce 1950; 1994, č. 4–5.) Obsahuje dokumenty sekretariátu Informačního byra komunistických stran s názory Stalina a řady vedoucích činitelů Informbyra na rozšíření jeho funkcí a pravomocí. Mimo jiné je zde vysvětlen i postoj představitelů KSČ (Bareše, Kouckého).

Z dokumentárních příspěvků zaujme také Stalinova korespondence s Mao Ce-tungem z ledna 1949, zápisky známého rozvědčíka Richarda Sorgeho z vězení, dopisy G. V. Čičerina, záznamy diplomata J. B. Dubinina, vzpomínky historika J. A. Poljakova na Stalinův pohřeb a jiné.

Patricia Kennedy-Grimstedová, archivní odbornice z USA, předkládá kvalifikované hodnocení stavu ruských archivů v přechodném období (1994, č. 1). V. P. Kozlov podrobně analyzuje zahraniční archiválie týkající se Ruska (1994, č. 3). Konstatuje mimo jiné, že „v různých letech bylo Československu předáno 5700 originálních dokumentů. Z bývalého Ústředního stranického archivu Ústavu marxismu-leninismu získalo přes 44 000 mikrofilmů a dokumentů.“ Dále zdůrazňuje, že „významným dodavatelem Ruska je Ruský zahraniční historický archiv v Praze“.

Nové dokumenty umožňují ruským historikům nejen nový pohled na některé závažné problémy, ale i důkladnější studium mnoha globálních otázek včetně teoretických. Například I. D. Kovalčenko se ve svém článku *Teoretiko-metodologičeskije problemy istoričeskich issledovanij* (Teoreticko-metodologické problémy historického bádání; 1994, č. 1) zamýšlí nad novými přístupy k analýze dějin. A. O. Čubarjan nabízí v příspěvku *Istorija XX stoletija: novyje issledovanija i problemy* (Dějiny 20. století – nové výzkumy a problémy; 1994, č. 3) originální výklad vztahu mezi relativismem a determinismem a poukazuje na úlohu sociální ideje v dějinách.

Mnoho místa se v časopise věnuje diskusi o periodizaci dějin. N. N. Bolchovitinov nazval svůj článek *V poiskach novoj sistemy koordinat v mirovoj istorii* (Při hledání nové soustavy souřadnic ve světových dějinách; 1994, č. 3). Objektivně v něm hodnotí přednosti a nedostatky formačního schématu periodizace dějin. Stejnému tématu jsou věnovány materiály „kulatého stolu“ (1995, č. 1), článek I. N. Ionova *Teorija civilizacij: etapy stanovlenija i razvitija* (Civilizační teorie: etapy ustavování a rozvoje; 1994, č. 4–5) a další příspěvky.

Řada hluboce analytických článků se věnuje problémům dějin před druhou světovou válkou. Jde především o výzkum G. N. Sevas-

ťjanova *Missija M. M. Litvinova v Vašington v 1933 g.* (Mise M. M. Litvinova do Washingtonu v roce 1933; 1994, č. 3), který vychází hlavně z nových materiálů Archivu prezidenta Ruské federace. Autor ukazuje průběh rozhovorů s F. D. Rooseveltem, které vedly k navázání diplomatických vztahů mezi SSSR a USA.

České historiky by mohly zajímat materiály z besedy u kulatého stolu *Pervaja mirovaja vojna i jejo vozdejstvie na istoriju XX v.* (První světová válka a její vliv na dějiny 20. stol.; 1994, č. 4–5), v níž se mimo jiné hovořilo o problémech rozpadu mnohonárodnostních impérií Ruska a Rakousko-Uherska po první světové válce. Zazněly zde i příspěvky o úloze T. Masaryka při utváření nezávislého československého státu, o „české otázce“ v oficiálních kruzích carského Ruska v letech první světové války.

Období před druhou světovou válkou se týkají články M. I. Orlovové *Kancler Brjuning kak konservativnaja aľternativa Ğitleru. Spory germanskich istorikov* (Kanclér Brüning jako Hitlerova konzervativní alternativa. Spory německých historiků; 1994, č. 2) a O. V. Višleva *Byla li v SSSR opozicija „germanskaj politike“ Stalina nakanuně 22 ijunja 1941 g.* (Byla v SSSR opozice proti Stalinově „německé politice“ v předvečer 22. června 1941?; 1994, č. 4–5.)

V souvislosti s 50. výročím konce druhé světové války se časopis věnuje této problematice v celé její šíři. M. S. Garejev analyzuje sérii neúspěšných ofenzivních operací sovětských vojsk, rozebírá jejich příčiny, činnost hlavního stanu a generálního štábu, uvádí dosud nepublikované dokumenty Státního výboru obrany včetně těch, které podepsal Stalin, dále služební záznamy adresované Stalinovi a další materiály (1994, č. 1). K období války se vztahují také příspěvky o váleč-

ných plánech USA v letech 1943–1944, o sovětsko-japonském paktu o neutralitě z roku 1941 a jeho důsledcích (1994, č. 3–5).

Událostmi po druhé světové válce se zabývá několik článků, věnovaných hlavně zemím střední a jihovýchodní Evropy. V. L. Musatov v článku *Tragedija Imre Nadja* (Tragédie Imre Nagye; 1994, č. 1) podává na základě dokumentů objektivní hodnocení činnosti maďarského politika a státníka a také dějin Maďarska ve 40. až 50. letech. Bulharský autor K. Denčev podrobně rozebírá průběh přeměn v Bulharsku v letech 1989–1994 (1994, č. 4–5). V příspěvku V. K. Volkova *Tragedija Jugoslavii* (Tragédie Jugoslávie; 1994, č. 4–5) se klade řada velmi závažných a palčivých otázek: Byla Jugoslávie umělým státem? Jaké jsou příčiny krize státnosti v Jugoslávii? Jak ovlivnily „sametové revoluce“ ve východní Evropě Jugoslávii? Z čeho vznikla občanská válka a národnostní konflikty? Jaký je vztah Ruska k jugoslávské krizi?

Českého čtenáře chceme vedle těchto materiálů upozornit ještě na problémy vyučování dějin na vysokých školách a na činnost kateder nových a nejnovějších dějin, kterým se v časopise věnuje hodně místa. Dále časopis informuje o výročích a o tvůrčí činnosti významných ruských historiků, publikuje dopisy, poznámky a četné recenze prací ruských a zahraničních autorů.

Na závěr tohoto stručného přehledu o časopise *Novaja i novejšaja istorija* bych chtěl jménem jeho redakční rady ještě jednou vyzvat české historiky nejen k jeho čtení, ale také k autorské spolupráci. Široký záběr problematiky našeho časopisu je z tohoto přehledu zřejmý. A pokud jde o příspěvky českých historiků k problémům československých dějin (nebo dějin českých a slovenských), vždy se setkají se zájmem ruských čtenářů.

Bibliografie

Následující bibliografický přehled byl sestaven na základě excerptce slovenských, polských, ruských, ukrajinských a bulharských časopisů, jejichž přehled je uveden níže. Excerptovány byly ročníky 1990–1993. Příspěvky z příbuzných vědních oborů a články obecně publicistické byly podrobeny poměrně striktnímu výběru. Ty tituly, které nejsou v předkládaném přehledu zahrnuty, však obsahuje počítačová databáze článků ANAL, jež je přístupná ve studovně Ústavu pro soudobé dějiny.

Bibliografii zpracovali Oldřich Tůma a Věra Břeňová ve spolupráci s Pavlem Pohleiem, Martinem Vaňáčem a Bohdanem Ramešem.

Schéma:

I. Historiografie

- I.A Obecné problémy historiografie
- I.B Archivy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce
- I.C Bibliografie
- I.D Encyklopedická literatura, slovníky, příručky

II. Společenské vědy, publicistika, právo

- II.A Ekonomie
- II.B Filozofie, politologie, publicistika
- II.C Sociologie, demografie
- II.D Právo

III. Prameny

- III.A Projevy, stati
- III.B Dokumenty, fotografie
- III.C Memoáry, deníky, svědectví
- III.D Rozhovory
- III.E Dopisy

IV. Chronologická část

- IV.A 1918–1939
- IV.B 1939–1945
- IV.C 1945–1948
- IV.D 1948–1967
- IV.E 1968–1969
- IV.F 1970–1989
- IV.G 1990–1993
- IV.H Více období
(mimo tituly uvedené pod V.A-G)

V. Tematická část

- V.A Střední a východní Evropa
- V.B Československé a české vztahy se zahraničím
(mimo tituly uvedené pod V.C a D)
- V.C Slovensko, česko-slovenské vztahy
- V.D Česko/československo-německé vztahy
- V.E Židé v Československu
- V.F Osobnosti, biografie
- V.G Kultura, umění, literatura

Seznam excerpovaných časopisů

- Bulgarian Historical Review. Bulharsko
 Dialog. Rusko
 Družba narodov. Rusko
 Filozofia. Slovensko
 Historická revue. Slovensko
 Historické štúdie. Slovensko
 Historický časopis. Slovensko
 Istoričeski pregled. Bulharsko
 Kommunist. Rusko
 Kultura i spoleczeństwo. Polsko
 Kwartalnik historyczny. Polsko
 Novaja i novejšaja istorija. Rusko
 Novoje vremja. Rusko
 Ogonek. Rusko
 Právny obzor. Slovensko
- Przegląd Historyczny. Polsko
 Przegląd Zachodni. Polsko
 Slavjanovedenje. Rusko
 Slovenská archivistika. Slovensko
 Slovenské pohľady. Slovensko
 Sociológia. Slovensko
 Sovetskoje slavjanovedenje. Rusko
 Studia Historyczne. Polsko
 Śląski kwartalnik historyczny Sobótka.
 Polsko
 Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal. Ukrajina
 Vestnik Moskovskogo universiteta.
 Ser.8 Istorija. Rusko
 Voprosy istorii. Rusko
 Život. Polsko

I. HISTORIOGRAFIE

I.A Obecné problémy historiografie

- BYSTRICKÝ, Jozef #1
 Stav a perspektívy výskumu vojenských dejín Slovenska z obdobia druhej svetovej vojny / Jozef Bystrický. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 442-449.
- ČINJAJEVA, Je.V. #2
 Československá historiografija ob občestvenno-političeskoj dejatel'nosti T.G.Masarika v načale XX.v. / Je.V. Činjajeva. – Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 8, Istorija, 3, (1990), s. 15-30.
- DOSTAL', Marija Jur'jevna #3
 Češkaja nauka v kanun pereloma : 2-oj s'jezd čechoslovenských istorikov v 1947 godu / Marija Jur'jevna Dostal'. – Slavjanovedenje, 6 (1993), s. 39-49.
- HARAKSIM, Ludovít #4
 Obrodné a národné zápasy v diele Daniela Rapanta / Ludovít Haraksim. – Historický časopis, 38, 4 (1990), s. 556-564.
- HRNKO, Anton #5
 Obraz slovenskej spoločnosti v rokoch 1918–1938 v prácach slovenských historikov / Anton Hrnko. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 471-476.
- JABLONICKÝ, Jozef #6
 Obrátené hodnoty / Jozef Jablonický. – Historický časopis, 38, 3 (1990), s. 420-433.
- JABLONICKÝ, Jozef #7
 Slovenské národné povstanie a tri etapy jeho hodnotenia / Jozef Jablonický. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 449-456.
- JAKEŠOVÁ, Elena #8
 Kanadská historiografia, etnické skupiny a Slováci / Elena Jakešová. – Historické štúdie, 34, (1993), s. 136-140.
- KRAJČOVIČ, Milan #9
 Pronemecký výklad slovenských dejín / Milan Krajčovič. – Historické štúdie, 34, (1993), s. 145-154.
- KROPILÁK, Miroslav #10
 Nevyhnutnosť komplexného vydania prameňov z protifašistického boja / Miroslav Kropilák. – Historický časopis, 38, 2 (1990), s. 178-189.
- KUZ'MIN, M.N. – MURAŠKO, G.P. – #11
 NOSKOVA, A.F.
 Perechodnyj period v jevropskich stranach socializma : Istoričeskije realii i poiski novych issledovatel'skich podchodov / M.N. Kuz'min, G.P. Muraško, A.F. Noskova. – Novaja i novejšaja istorija, 1 (1990), s. 3-20.

- LIPTÁK, Eubomír #12
Poznámky o historiografii novších dejín / Eubomír Lipták. – Historický časopis, 38, 5 (1990), s. 689-692.
- LIPTÁK, Eubomír #13
Slovenská historiografia obdobia po roku 1945 / Eubomír Lipták. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 456-463.
- MAEOVÁ-KRAHULCOVÁ, Renáta #14
Použitie životných histórií pri skúmaní roľníckeho obyvateľstva na Slovensku / Renáta Maľová-Krahulcová. – Sociológia, 25, 6 (1993), s. 597-602.
- MARSINA, Richard #15
Slovenská historiografia 1945–1990 / Richard Marsina. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 370-379.
- MARSINA, Richard #16
Slovenské dejiny : 1. K otázke ich pomenovania / Richard Marsina. – Historický časopis, 38, 5 (1990), s. 625-638.
- MÉSÁROŠ, Július #17
O zástochoj mojej generácie na povojnovom vývoji slovenskej historiografie / Július Mésároš. – Historický časopis, 38, 5 (1990), s. 680-682.
- MÉSÁROŠ, Július #18
Reflexie o päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch / Július Mésároš. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 379-388.
- MLYNÁRIK, Ján #19
Milan Rastislav Štefánik v historiografii (1948–1988) / Ján Mlynárik. – Historický časopis, 38, 3 (1990), s. 398-419.
- NOVÁK, Jozef #20
Pomocné vedy historické na Slovensku po roku 1945 / Jozef Novák. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 504-510.
- PETRUF, Pavol #21
Niekoľko poznámok k výskumu najnovších všeobecných dejín po roku 1945 na Slovensku / Pavol Petruf. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 463-471.
- PODRIMAVSKÝ, Milan #22
Obraz národnej emancipácie v období 1848–1918 / Milan Podrimavský. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 435-442.
- SEDLÁK, František #23
Rozvoj štúdia paleografie na báze novodobých písomností / František Sedlák. – Slovenská archivistika, 26, 2 (1991), s. 108-115.
- VI. ZJAZD SLOVENSKÝCH HISTORIKOV #24
VI. zjazd slovenských historikov roku 1968. – Historický časopis, 38, 6 (1990), s. 844-893.
- VOLKOV, Vladimír Konstantinovič #25
Novyje tendencie v razvitii istoričeskoj mysli v stranach Central'noj i Jugo-Vostočnoj Jevropy / Vladimír Konstantinovič Volkov. – Novaja i novejšaja istorija, 4 (1991), s. 11-27.
- ZEMKO, Milan #26
Dejiny Slovenska v dejinách Slovenska : Diskusia historikov / [Úvod a redakce] Milan Zemko. – Slovenské pohľady, 108, 10 (1992), s. 2-26.
- I.B Archivy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce*
- DUBOVSKÝ, Ján #27
Pramene k dejinám základných a stredných škôl v štátnych archívoch na Slovensku do roku 1948 / Ján Dubovský. – Slovenská archivistika, 27, 1 (1992), s. 30-61.
- DUBOVSKÝ, Ján #28
Výskum slovacík vo Vatikánskom archíve. [1.-2.] / Ján Dubovský. – Slovenská archivistika, 28, 1 (1993), s. 29-53 ; 28, 2 (1993), s. 33-58.
- HARAKSIM, Ľudovít #29
Úloha Slovenskej historickej spoločnosti pri spracovaní novších dejín / Ľudovít Haraksim. – Historický časopis, 38, 5 (1990), s. 685-689.
- CHALUPECKÝ, Ivan #30
Archívy katolíckej cirkevnej správy na Slovensku / Ivan Chalupický. – Slovenská archivistika, 27, 1 (1992), s. 14-29.
- CHALUPECKÝ, Ivan #31
K prameňom našich dejín vo francúzskych archívoch / Ivan Chalupický. – Slovenská archivistika, 26, 2 (1991), s. 3-17.
- KAMENCOVÁ, Lýdia #32
Vznik Slovenskej historickej spoločnosti a prvá etapa jej činnosti (1946–1950) / Lýdia Kamencová. – Historický časopis, 39, 2 (1991), s. 183-193.
- LAKATOŠOVÁ, Veronika #33
K archívnej hodnote písomností jednotných roľníckych družstiev / Veronika Lakatošová. – Slovenská archivistika, 25, 1 (1990), s. 121-127.
- MATULA, Vladimír #34
Historická problematika na medzinárodných zjazdovch slavistov / Vladimír Matula. – Historický časopis, 41, 3 (1993), s. 286-290.

MELNÍKOVÁ, Marta #35
Skrátené systémové označenie archívnych fondov v štátnych archívoch na Slovensku / Marta Melníková. – Slovenská archivistika, 25, 1 (1990), s. 23-34.

MIĘDZY Narodowa Konferencja #36
Międzynarodowa konferencja naukowa : Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918-1945 : Rzeszów, 17.-18.10.1990 / Andrzej Pasternak. – Studia Historyczne, 36, 9 (1993), s. 405-407.

RÁKOŠ, Elo #37
Archívy a historické bádanie / Elo Rákoš. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 527-534.

RÁKOŠ, Elo #38
Preberanie archívnych dokumentov do archívu / Elo Rákoš. – Slovenská archivistika, 27, 1 (1992), s. 3-13.

RÁKOŠ, Elo #39
Z dejín správy úradných písomností 1918–1945 / Elo Rákoš. – Slovenská archivistika, 28, 2 (1993), s. 15-32.

SEDLÁK, František #40
Verejné základiny dištriktu Šaľa 1785–1954 : Rozbor súboru archívnych fondov / František Sedlák. – Slovenská archivistika, 27, 2 (1992), s. 17-43.

SPIRITZA, Juraj #41
O zmenách v právnej úprave archívnictva na Slovensku / Juraj Spiritza. – Slovenská archivistika, 26, 2 (1991), s. 94-100.

STOLARIK, Mark M. #42
Katedra slovenských dejín a kultúry na Ottawskej univerzite / Mark M. Stolarik. – Historické štúdie, 34, (1993), s. 141-144.

ŠTANSKÝ, Peter #43
Ako spracovať archívne fondy jednotlivých roľníckych družstiev / Peter Štanský. – Slovenská archivistika, 25, 2 (1990), s. 43-55.

VALACH, Július #44
Fotografické dokumenty vo fondoch Matice slovenskej v Martine / Július Valach. – Historický časopis, 41, 3 (1993), s. 320-325.

I. C Bibliografie

SEDLIAKOVÁ, Alžbeta #45
Historiografia na Slovensku 1988 : Výberová bibliografia / Alžbeta Sedliaková. – Historický časopis, 38, 5 (1990), s. 754-768.

SEDLIAKOVÁ, Alžbeta #46
Historiografia na Slovensku 1989 : Výberová bibliografia / Alžbeta Sedliaková. – Historický časopis, 39, 4/5 (1991), s. 548-567.

SEDLIAKOVÁ, Alžbeta #47
Historiografia na Slovensku 1990 : Výberová bibliografia / Alžbeta Sedliaková. – Historický časopis, 40, 4 (1992), s. 519-540.

SEDLIAKOVÁ, Alžbeta #48
Historiografia na Slovensku 1991 : Výberová bibliografia / Alžbeta Sedliaková. – Historický časopis, 41, 4 (1993), s. 491-528.

II. SPOLEČENSKÉ VĚDY, PUBLICISTIKA, PRÁVO

II. B Filozofie, politologie, publicistika

MINÁČ, Vladimír #49
Návraty k prevratu alebo malé dejiny troch rokov od "zamatovej revolúcie". 1.– 8 / Vladimír Mináč. – Slovenské pohľady. – 4 (1993), s. 17-26. – 5, s. 32-44. – 6, s. 7-19. – 7, s. 57-67. – 8, s. 68-79. – 9, s. 48-59. – 10, s. 55-74. – 11, s. 15-25.

STENA, Ján –
NOVOSÁD, František #50
Občianska spoločnosť v podmienkach socializmu / Ján Stena, František Novosád. – Filozofia, 45, 1 (1990), s. 48-71.

ŠIMEČKA, Milan #51
Spoločensví strachu / Milan Šimečka. – Filozofia, 47, 3 (1992), s. 148-161.

II. C Sociologie, demografie

BLÁHA, Karel #52
Příspěvek k dějinám české a slovenské sociologie vojenství / Karel Bláha. – Sociológia, 24, 3 (1992), s. 199-206.

NOVOSÁD, František #53
Sociológia o strednej Európe z globálnej perspektívy / František Novosád. – Sociológia, 24, 1/2 (1992), s. 112-115.

STENA, Ján #54
Občan v postkomunizme : vecné a výskumné problémy / Ján Stena. – Sociológia, 25, 3 (1993), s. 177-192.

ZÁHRADNÁ, Jarmila –
KINKOROVÁ, Oľga #55
Prehľad výskumov Ústavu pre výskum verejnej
mienky pri SŠÚ za roky 1968-1989 / Jarmila
Záhradná, Oľga Kinkorová. – Sociológia, 22, 5
(1990), s. 608-612.

II.D Právo

MAGUROVÁ, Z. #56
Vývoj zhromažďovacieho a združovacieho prá-
va na našom území / Z. Magurová. – Právny
obzor, 74, 9/10 (1991), s. 490-504.

NIKODÝM, D. #57
Rok 1990 v legislatíve / D. Nikodým. – Právny
obzor, 74, 2 (1991), s. 75-79.

ZAVACKÁ, Katarína #58
Vplyv sovietskej právnej vedy na obsah česko-
slovenského práva po roku 1948 : Právo a to-
talitný politický systém / Katarína Zavacká. –
Právny obzor, 75, 4 (1992), s. 357-379.

III. PRAMENY

III.B Dokumenty, fotografie

LIPTÁK, Eubomír #59
Úvaha o slovenskej otázke z roku 1969 / Eubo-
mír Lipták. – Historický časopis, 41, 4 (1993),
s. 452-461.

RUDENKO, Inna #60
Sekret pjati šinelej : Kak delajutsja perevoroty :
Za kulisami avgusta 1968 [1.-2.] / Inna Ruden-
ko. – Novoje vremja, 8 (1991), s. 22-26. – 9
(1991), s. 29-30.

SPRÁVA AKČNÉHO VÝBORU #61
Správa akčného výboru SFS SAV : Politické
osudy slovenskej filozofie v období rokov 1948-
1989. – Filozofia, 45, 4 (1990), s. 446-461.

III.C Memoáry, deníky, svedectví

ČERNÁ, Milena #62
Ivan Dérer Antiferlinger : Vybrané kapitoly z 1.
dielu spomienkovo-polemického spisu / Uspor.
Milena Černá. – Historický časopis, 39, 2
(1991), s. 194-209.

HOUDEK, Vladimír #63
Spomienka na Jana Masaryka / Vladimír Hou-
dek. – Historický časopis, 39, 6 (1991), s. 666-
675.

KOLESNIKOV, Michail #64
Dnevník oficera [srpen 1968] / Michail Kolesni-
kov. – Ogonek, 34 (1993), s. 30-33.

ORLOV, Boris –
RJURIKOVA, M. #65
Pravdu znajut ne toľko tanki / Boris Orlov, M.
Rjurikova. – Dialog, 1, 8 (1990), s. 94-98.

RYCHLÍK, Jan #66
Z neznámých pamätí Jána Ursínyho : Spomien-
ky na proces s dr. Jozefom Tisom / Jan Rychlík.
– Historický časopis, 40, 2 (1992), s. 240-252.

SOKOL, Martin #67
Ako došlo k vyhláseniu Slovenského štátu? :
Moje poznámky k marcovým udalostiam 1939
/ Martin Sokol. – Historický časopis, 39, 3
(1991), s. 323-329.

III.D Rozhovory

MLYNÁŘ, Zdeněk #68
Vostočnaja Jevropa na istoričeskom perelome :
[Interview A. A. Iskanderova se Zd. Mlynářem]
/ Zdeněk Mlynář ; [Zapsal] A.A. Iskanderov. –
Voprosy istorii, 9/10 (1991), s. 228-232.

III.E Dopisy

ŠIMEČKA, Milan #69
Dopisy o povaze skutečnosti / Milan Šimečka ;
Úvod Martin M. Šimečka. – Slovenské pohľady,
108, 3 (1992), s. 36-61.

IV. CHRONOLOGICKÁ ČÁST

IV.A 1918-1939

ALEXANDER, Manfred #70
Proces s Vojtechom Tukom zo spravodajstva
nemeckého konzulátu v Bratislave / Manfred
Alexander. – Historický časopis, 40, 5 (1992),
s.609-624. Dokumentačné prílohy ; 40, 6
(1992), s. 714-730.

ANGER, Jan #71
Národnostná štruktúra dôstojníckeho zboru
česko-slovenskej armády v rokoch 1918-1938 /
Jan Anger. – Historický časopis, 41, 5/6 (1993),
s. 622-638.

BESTRY, Jerzy #72
Polska służba konsularna w Czechosłowacji w
okresie międzywojennym / Jerzy Bestry. –
Śląski kwartalnik historyczny Sobótka, 47, 3/4
(1992), s. 429-437.

- BOBRÍK, Miroslav #73
Nemecké telovýchovné organizácie a spolky na Slovensku v rokoch 1929–1938 / Miroslav Bobřík. – Historický časopis, 41, 5/6 (1993), s. 639-653.
- BYSTRICKÝ, Valerián #74
Národnostný štatút a štátoprávne programy na Slovensku roku 1938 / Valerián Bystrický. – Historický časopis, 40, 1 (1992), s. 52-68.
- BYSTRICKÝ, Valerián #75
Politické rozvrstvenie spoločnosti na Slovensku vo svetle obecných volieb roku 1938 / Valerián Bystrický. – Historický časopis, 40, 4 (1992), s. 438-456.
- DEÁK, Ladislav #76
Poľské územné nároky voči Slovensku v rokoch 1938 / Ladislav Deák. – Historický časopis, 39, 1 (1991), s. 12-27.
- DEÁK, Ladislav #77
Slovensko v politike Poľska v rokoch 1933-1938 (do anexie Rakúska) / Ladislav Deák. – Historický časopis, 38, 3 (1990), s. 342-363.
- FABRICIUS, Miroslav #78
Konceptia agrárneho Slovenska - teória a prax / Miroslav Fabricius. – Historický časopis, 38, 3 (1990), s. 331-341.
- FALTUS, Jozef #79
Vznik a kapitálový vývoj Slovenskej všeobecnej úverovej banky v Bratislave / Jozef Faltus. – Historický časopis, 41, 3 (1993), s. 275-285.
- FERENČUHOVÁ, Bohumila #80
Briandov plán Európskej federálnej únie a Česko-Slovensko : vláda, paneurópske hnutie, verejná mienka / Bohumila Ferenčuhová. – Historický časopis, 41, 2 (1993), s. 123-142.
- FIRSOV, Jevgenij F. #81
Liberálnodemokratické myslenie ČSR v zápase za základy parlamentného systému / Jevgenij F. Firsov. – Historický časopis, 41, 5/6 (1993), s. 706-714.
- FIRSOV, Jevgenij F. #82
Probléma modifikácii parlamentskej systémy Českoslovskej Republiky na rubeži 1920–1930-ch rokov / Jevgenij F. Firsov. – Vestník Moskovskogo universiteta. Ser. 8, Istorija, 5, (1992), s. 77-81.
- HALLON, Eudovít #83
Energetika a jej miesto vo vývoji hospodárstva na Slovensku v rokoch 1918–1938 / Eudovít Hallon. – Historický časopis, 40, 2 (1992), s. 198-214.
- HALLON, Eudovít #84
Vývoj technickej základne priemyslu na Slovensku v rokoch 1924–1930 / Eudovít Hallon. – Historický časopis, 41, 1 (1993), s. 36-49.
- HASS, Gerhard #85
Uklad monarchijski z 1938 r. w historiografii NRD / Gerhard Hass. – Przegląd Zachodni, 46, 4 (1990), s. 1-12.
- HLINOMAZ, Milan #86
K neznámé epizodě československé státní symboliky / Milan Hlinomaz. – Slovenská archivistika, 25, 1 (1990), s. 47-55.
- HOLZER, Gejza #87
Zjazd mladej agrárnej generácie roku 1933 / Gejza Holzer. – Historický časopis, 40, 5 (1992), s. 556-564.
- HRONSKÝ, Marián #88
Pribeh vojenského konfliktu ČSR s Maďarskom roku 1919 / Marián Hronský. – Historický časopis, 41, 5/6 (1993), s. 583-621.
- JAKEŠOVÁ, Elena #89
Vystáhovalská politika a Slovensko (1918–1938) / Elena Jakešová. – Historické štúdie, 34, (1993), s. 107-125.
- KÁZMEROVÁ, Eubica #90
Československá strana národnosocialistická na Slovensku v rokoch 1919–1929 / Eubica Kázmerová. – Historický časopis, 41, 1 (1993), s. 50-59.
- KIRSCHBAUM, Stanislav Jozef #91
Andrej Hlinka ako politik v prvej ČSR / Stanislav Jozef Kirschbaum. – Historický časopis, 40, 6 (1992), s. 694-706.
- KIŠKIN, Lev Sergejevič #92
O rusckoj emigrantskoj molodeži v Prage : 1920–1930-je gody / Lev Sergejevič Kiškin. – Slavjanovedeniye, 4 (1993), s. 95-98.
- KRAJČOVIČOVÁ, Natália #93
Realizácia pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1923–1927 / Natália Krajčovičová. – Historický časopis, 38, 6 (1990), s. 787-806.
- KRAJČOVIČOVÁ, Natália #94
Župný zväz a úsilie o jeho vytvorenie v rokoch 1920–1926 / Natália Krajčovičová. – Historický časopis, 41, 4 (1993), s. 379-393.
- LATYŠ, M.V. #95
Parlamentskoje zajavlenije 30 maja 1917 g. i češskaja politika / M.V. Latyš. – Sovetskoje slavjanovedeniye, 4 (1990), s. 78-87.

- MATES, Pavel #96
Slovenští vysokoškoláci v Brně v letech 1918–1938 / Pavel Mates. – Historický časopis, 39, 1 (1991), s. 79–85.
- MATVEJEV, G.F. #97
Ideologija agrarnej partii v pervyje gody suščestvovanija Československoj Respubliki (1918–1920 gg.) / G.F. Matvejev. – Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 8, Istorija, 1, (1990), s. 42–51.
- PERÚTKA, Jaromír #98
Šport na Slovensku v rokoch 1918–1938 / Jaromír Perútko. – Historický časopis, 39, 2 (1991), s. 162–173.
- POLÁČKOVÁ, Zuzana #99
Politická emigrácia z Rakúska do ČSR roku 1934 a transporty do ZSSR / Zuzana Poláčková. – Historický časopis, 40, 5 (1992), s. 565–578.
- RUMAN, Ladislav #100
Československá sociálna demokracia v období dočasnej stabilizácie kapitalizmu (1924–1929) / Ladislav Ruman. – Historický časopis, 38, 1 (1990), s. 28–55.
- RYCHLÍK, Jan #101
Memorandum R. W. Setona-Watsona o postavení maďarskej menšiny na Slovensku z roku 1928 / Jan Rychlík. – Historický časopis, 41, 1 (1993), s. 76–89.
- SLÁDEK, Zdeněk #102
Russkaja emigracija v Českoslovakii : razvitije "russkoj akcii" / Zdeněk Sládek. – Slavjanovedenije, 4 (1993), s. 28–38.
- SLÁDEK, Zdeněk #103
Russkaja i ukrajinskaja emigracija v Českoslovakii / Zdeněk Sládek. – Sovetskoe slavjanovedenije, 6 (1991), s. 24–36.
- ŠAMBERGER, Zdeněk #104
Slovensko a archivní restituce s Budapešti po roce 1918 / Zdeněk Šamberger. – Slovenská archivistika, 25, 2 (1990), s. 21–42.
- ŠIMONČIČ, Jozef #105
Denník delimitačnej komisie čsl.-poľskej roku 1938 / Jozef Šimončič. – Slovenská archivistika, 27, 1 (1992), s. 105–109.
- ŠTVRTECKÝ, Štefan #106
Štefánikova misia v Rusku a československé problémy / Štefan Štvrtecký. – Historický časopis, 38, 2 (1990), s. 154–177.
- ŠUCHOVÁ, Xenia #107
K vývoju názorov Ivana Dérera na riešenie postavenia Slovcna v republike v rokoch 1918–1938 / Xenia Sučová. – Historický časopis, 40, 3 (1992), s. 335–355.
- TICHÝ, Ivan #108
Zápisnice z deklaračného zhromaždenia Slovenskej národnej rady 1918 v Martine : Diplomatický rozbor / Ivan Tichý. – Slovenská archivistika, 27, 2 (1992), s. 80–88.
- VIDNJANS'KYJ, Stepan V. #109
Ukrajinská emigrácia v medzivojnovom Československu / Stepan V. Vidnjans'kyj. – Historický časopis, 40, 3 (1992), s. 370–385.
- ZACHARIAS, Michal Jerzy #110
Kwestia spodziewanej wojny w stanowisku władz i opinii publicznej Czechosłowacji, Polski i Jugosławii w okresie międzywojennym / Michal Jerzy Zacharias. – Przegląd Historyczny, 82, 1 (1991), s. 107–123.
- ŽUDEL, Juraj #111
Písomnosti styčných dôstojníkov na úseku Bratislava z rokov 1938–1939 / Juraj Žudel. – Slovenská archivistika, 27, 2 (1992), s. 44–55.
- ŽUDEL, Juraj #112
Zmeny československo-maďarských hraníc v dôsledku viedenskej arbitráže / Juraj Žudel. – Slovenská archivistika, 26, 2 (1991), s. 34–43.
- Viz též: 5, 67, 189, 202
- IV.B 1939–1945
- ANDREJEVA, Jekaterina #113
General Vlasov i Russkoje Osvoboditel'noje Dviženije / Jekaterina Andrejeva. – Družba narodov, 5 (1991), s. 170–205.
- CAMBEL, Samuel #114
Sociálno-ekonomické a politické východiská slovenskej pozemkovej reformy (1938–1945) / Samuel Cambel. – Historický časopis, 41, 5/6 (1993), s. 654–668.
- ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar #115
Maďarský problém a zahraničnopolitické koncepcie československej vlády v Londýne (jún 1941–január 1945) / Dagmar Čierna-Lantayová. – Historické štúdie, 34, (1993), s. 126–135.
- DOVHANYČ, O.D. –
PAŠKEVYČ, V.H. #116
Čechoslovac'ki antyfašysty v partyzan'skych formuvannjach Ukrajiny i Bilorusiji / O.D. Dovhanyč, V.H. Paškevyč. – Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal, 5 (1990), s. 30–39.
- FREMAL, Karol #117
Protifašistický odboj Československej sociálno-demokratickej strany robotníckej na Slovensku v rokoch 1939–1944 / Karol Fremal. – Historický časopis, 40, 6 (1992), s. 664–675.

- JABLONICKÝ, Jozef #118
Národný front bez frontových bojovníkov / Jozef Jablonický. – Historický časopis, 40, 1 (1992), s. 94-104.
- JANÁČEK, František #119
Zametki o "novom izdanií" "Reportaža s petlej na šeje" Juliusa Fučika / František Janáček. – Slavjanovedenje, 6 (1992), s. 58-63.
- JURÍČEK, Ján #120
Štefan Osuský v československom zahraničnom odboji / Ján Juríček. – Historický časopis, 38, 3 (1990), s. 321-330.
- MAR'JINA, Valentina Vladimirovna #121
Češkoje občestvo o sovetko-germanskom pakte 1939 g. i načale mirovoj vojny / Valentina Vladimirovna Mar'jina. – Voprosy istorii, 7 (1990), s. 18-31.
- PAL'ČIKOV, P.A. #122
Istorija generala Vlasova / P.A. Paľčikov. – Novaja i novejšaja istorija, 2 (1993), s. 123-144.
- PETRUF, Pavol #123
Vzťahy medzi Slovenskom a Francúzskom v rokoch 1939–1944 / Pavol Petruf. – Historický časopis, 41, 5/6 (1993), s. 693-705.
- RYCHLÍK, Jan #124
Pokusy o pripojení Slovácka ke Slovensku v letech 1938–1941 / Jan Rychlík. – Historický časopis, 40, 1 (1992), s. 69-88.
- STANISLAV, Ján #125
Vojenskopolitické otázky spojeneckej pomoci pripravovanému povstaniu na čs. území v rokoch 1942–1944 do vypuknutia SNP / Ján Stanislav. – Historický časopis, 41, 2 (1993), s. 143-160.
- ZAVACKÁ, Katarína #126
Charakter zmocňovacieho zákonodárstva v Slovenskom štáte v roku 1939 / Katarína Zavacká. – Historický časopis, 39, 6 (1991), s. 643-650.
- Viz též: 7, 10, 202
- IV.C 1945–1948**
- BARNOVSKÝ, Michal #127
Politické súvislosti súdneho procesu s dr. Jozefom Tisom a spol. / Michal Barnovský. – Historický časopis, 40, 4 (1992), s. 457-472.
- BROKLOVÁ, Eva – BROKL, Lubomír #128
Od politické demokracie k totalitarizmu : Volby 1946 – prejav vôle ľudu? / Eva Broklová, Lubomír Brokl. – Sociológia, 23, 5/6 (1991), s. 411-424.
- BUHAJ, M.F. #129
Deportácia naselennja z Ukrajiny v 30–50-ti rokoch / M.F. Buhaj. – Ukrajinskij istoričnyj žurnal, 11 (1990), s. 20-26.
- PETRUF, Pavol #130
K pobytu amerických vojsk v Česko-Slovensku roku 1945 / Pavol Petruf. – Historický časopis, 38, 5 (1990), s. 651-679.
- ŠTAIGL, Jan #131
Vojenskopolitické a vojenkostrategické postavení Slovenska po ukončení druhej svetovej vojny (1945–1946) / Jan Štaigl. – Historický časopis, 40, 6 (1992), s. 676-693.
- TERECHOV, Viktor Petrovič #132
Politika Českoslovsckoj nacional'no-socialističeskoj partii na načal'nom etape nacional'no-demokratičeskoj revoljucii (maj 1945 g. – maj 1946 g.) / Viktor Petrovič Terechov. – Slavjanovedenje, 3 (1992), s. 52-63.
- VASILEVA, Bojka #133
Population Migration between Bulgaria and Czechoslovakia after the Second World War / Bojka Vasileva. – Bulgarian Historical Review, 80, 3 (1990), s. 3-19.
- Viz též: 62, 66, 158, 183, 184
- IV.D 1948–1967**
- MICHÁLEK, Slavomír #134
K niektorým otázkam československo-sovietskych vzťahov na prelome 50.–60. rokov / Slavomír Michálek. – Historický časopis, 38, 2 (1990), s. 210-228.
- PEŠEK, Jan #135
Maďarské udalosti roku 1956 a Slovensko / Jan Pešek. – Historický časopis, 41, 4 (1993), s. 430-442.
- Viz též: 58, 158, 184
- IV.E 1968–1969**
- BENKOVIČOVÁ, Eudmila #136
Rok 1968 vo výsledkoch dobových výskumov / Eudmila Benkovičová. – Sociológia, 22, 5 (1990), s. 573-578.
- LATYŠ, M.V. #137
Uroki čechoslovsckogo krizisa 1968 g. / M.V. Latyš. – Novaja i novejšaja istorija, 6 (1992), s. 212-215.

- NOVOPAŠIN, Jurij Stepanovič #138
Vtorženije v Českoslovakiju v 1968 g. kak voploščenie praktiki "klassovogo podchoda" / Jurij Stepanovič Novopašin. – Slavjanovedenje, 1 (1993), s. 24-34.
- PAŠIAK, Ján #139
Vstup vojsk Varšavskej zmluvy : Sociologický výskum desiatich dní : august 1968, jeho história a osudy / Ján Pašiak. – Sociológia, 22, 5 (1990), s. 561-572.
- Viz též: 59, 64, 65, 163, 195
- IV.F 1970–1989*
- Z VÝZKUMŮ VEŘEJNÉHO MÍNĚNÍ #140
Z výzkumů veřejného mínění v době sametové revoluce / Kol. autorů. – Sociológia, 22, 5 (1990), s. 535-546.
- ZADOROŽNJUK, E.G. #141
Vzgljad na Českoslovakiju : 1988–nojabr' 1989 : Po materialam kontent-analiza publikacij žurnala "Time" / E.G. Zadorožnjuk. – Sovetskoje slavjanovedenje. – 3 (1990), s. 79-90.
- Viz též: 49, 69
- IV.G 1990–1993*
- BROKL, Lubomír #142
Přechod československé společnosti od totalitarismu k politické demokracii / Lubomír Brokl. – Sociológia, 23, 5/6 (1991), s. 403-410.
- BUNČÁK, Ján – HARMADYOVÁ, Valentína #143
Transformácia sociálnej štruktúry / Ján Bunčák, Valentína Harmadyová. – Sociológia, 25, 4/5 (1993), s. 389-401.
- DIANIŠKA, Ivan #144
Národnostné otázky v kontexte iných spoločenských problémov Slovenska v r. 1990–1991 / Ivan Dianiška. – Sociológia, 24, 1/2 (1992), s. 37-43.
- FALŤAN, Lubomír #145
Spoločenská klíma volieb '90 vo vidieckych sídlach Slovenska / Lubomír Falťan. – Sociológia, 23, 5/6 (1991), s. 469-481.
- GYARFÁSZOVÁ, Oľga – RITOMSKÝ, Alojz #146
Voľby 90 na slovenskej dedine : Predvolebná aktivita politických strán, volebné výsledky, súvislosti / Oľga Gyarfášová, Alojz Ritomský. – Sociológia, 23, 5/6 (1991), s. 487-500.
- KRIVÝ, Vladimír #147
Sociálnokultúrne pozadie problémov transformácie na Slovensku / Vladimír Krivý. – Sociológia, 25, 4/5 (1993), s. 311-326.
- MACHÁČEK, Ladislav #148
Súčasný proces rozvoja občianskej spoločnosti v ČSFR / Pripravil Ladislav Macháček. – Sociológia, 23, 1/2 (1991), s. 41-60.
- MAREŠ, Petr – MUSIL, Libor – RABUŠIČ, Ladislav #149
Fenomén moravanství / Petr Mareš, Libor Musil, Ladislav Rabušič. – Sociológia, 24, 1/2 (1992), s. 85-89.
- PLÁVKOVÁ, Oľga #150
Ženy a rozvoj demokracie na Slovensku / Oľga Plávková. – Sociológia, 24, 4 (1992), s. 267-274.
- ROK PO #151
Rok po : Vývoj politickej scény na Slovensku v zrkadle výskumov / Zora Bútorová, Pavol Frič [aj.]. – Sociológia, 23, 5/6 (1991), s. 425-468.
- ROŠKO, Robert #152
Pripravenosť občanov Slovenska na demokraciu / Robert Roško. – Sociológia, 25, 3 (1993), s. 193-202.
- ROŠKO, Robert #153
Slovenská otázka v postkomunistickej obnove občianskej spoločnosti / Robert Roško. – Sociológia, 24, 4 (1992), s. 231-248.
- SOPÓCI, Ján #154
Utváranie verejnej správy na Slovensku po novembri 1989 a hnutie za miestnu samosprávu / Ján Sopóci. – Sociológia, 24, 4 (1992), s. 281-287.
- Viz též: 49, 54, 57, 195
- IV.H Více období
(mimo tituly uvedené pod V.A - G)*
- JUROVÁ, Anna #155
Snahy o sformulovanie štátnej politiky voči rómskym obyvateľom v povojnovom období / Anna Jurová. – Historický časopis, 41, 4 (1993), s. 414-429.
- KOROVICYNÁ, Natal'ja Vasil'jevna #156
Reindustrializacija, ili češkoje občestvo "na puti k socializmu" / Natal'ja Vasil'jevna Korovicyna. – Slavjanovedenje, 5 (1992), s. 48-59.
- PEŠEK, Jan #157
Vývoj poľnohospodárstva na Slovensku v druhej polovici šesťdesiatych rokov / Jan Pešek. – Historický časopis, 38, 2 (1990), s. 229-252.

- RYCHLÍK, Jan #158
Pozemková reforma na Slovensku v rokoch 1945-1950 / Jan Rychlík. – Historický časopis, 41, 4 (1993), s. 394-413.
- ŠPETKO, Jozef #159
Slovenská exilová a emigrantská politika v rokoch 1945–1989 / Jozef Špetko. – Historický časopis, 39, 3 (1991), s. 241-261.
- VIDNJANS'KYJ, Stepan V. – SJUS'KO, I.M. #160
Rusyny-ukrajinci v Čecho-Slovačyni : proces nacional'neho samosvidomlennja / Stepan V. Vidnjans'kyj, I.M. Sjus'ko. – Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal. – 5 (1991), s. 86-95.
- ŽATKULIAK, Jozef #161
Deformácia ústavného zákona o československej federácii po októbri 1968 / Jozef Žatkuliak. – Historický časopis, 40, 4 (1992), s. 473-486.
- ŽATKULIAK, Jozef #162
Realizácia ústavného zákona o československej federácii od októbra 1968 / Jozef Žatkuliak. – Historický časopis, 40, 3 (1992), s. 356-369.
- V. TEMATICKÁ ČASŤ**
- V.A Střední a východní Evropa*
- BRAUNTAU, Ju. #163
Antiavtoritarnyje dviženija v Central'noj Jevropy : 50–60-je gody / Ju. Brauntau. – Sovetskoje slavjanovedenije, 3 (1990), s. 3-18.
- ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar #164
Kontinuita sovietskych geopolitických záujmov v strednej a juhovýchodnej Európe v rokoch 1939–1947 / Dagmar Čierna-Lantayová. – Historický časopis, 41, 5/6 (1993), s. 669-684.
- DVIŽENJE SOPROTVIENENJA #165
Dviženije Soprotivlenija v stranach Vostočnoj Jevropy. – Novaja i novejšaja istorija, 6 (1990), s. 79-104.
- KLÜGE, Rolf-Dieter #166
Po tu stranu jevropejskogo soznanija? : Istoričeskije i sovremennyje aspekty germansko-slavjanskich vzajmosvjazej / Rolf-Dieter Klüge. – Sovetskoje slavjanovedenije, 2 (1992), s. 21-31.
- KRASNOV, Jurij #167
Vostočnaja Jevropa : Novyj spektr političeskich sil / Jurij Krasnov. – Kommunist, 10 (1991), s. 99-110.
- LUŽEV, Dimităr #168
Opităt za prechod kăm socialismu v stranite ot iztočna Evropa / Dimităr Lužev. – Istoričeski pregled, 46, 1 (1990), s. 67-82.
- MATEJKO, Alexander J. #169
Občianska kultúra vo východnej Európe / Alexander J. Matejko. – Sociológia, 23, 1/2 (1991), s. 71-86.
- MEŽDUNARODNYJE OTNOŠENIJA #170
Meždunarodnyje otnošeniija i strany Central'noj i Jugo-Vostočnoj Jevropy nakanune napadenija Germanii na SSSR : Sentjabr' 1940–ijun' 1941 gg. – Sovetskoje slavjanovedenije, 4 (1991), s. 3-23.
- MEŽDUNARODNYJE OTNOŠENIJA #171
Meždunarodnyje otnošeniija i strany Central'noj i Jugo-Vostočnoj Jevropy v načale vtoroj mirovoj vojny : Sentjabr' 1939–avgust 1940 gg. – Sovetskoje slavjanovedenije, 1 (1991), s. 3-27.
- MISZTAL, Bronislaw #172
Staré, nové a alternatívne : Sociálne hnutia ako činitelia konfliktov a spoločenských zmien vo východnej Európe / Bronislaw Misztal. – Sociológia, 23, 5/6 (1991), s. 387-402.
- MUSATOV, V.L. #173
Vostočnaja Jevropa : Process peremen / V.L. Musatov. – Novaja i novejšaja istorija, 2 (1991), s. 19-31.
- NACIONAL'NYJ FAKTOR #174
Nacional'nyj faktor v meždunarodnych otnošeniach v Central'noj i Jugo-Vostočnoj Jevrope. – Sovetskoje slavjanovedenije, 1 (1992), s. 3-26.
- PAKULSKI, Jan #175
Rewolucja wschodnioeuropejskie / Jan Pakulski. – Kultura i społeczeństwo, 35, 3 (1991), s. 3-16.
- PETRUF, Pavol #176
Povojnová satelizácia východnej Európy / Pavol Petruf. – Historický časopis, 40, 2 (1992), s. 226-239.
- REVOLJUCIONNYJE IZMENENIJA #177
Revoljucionnyje izmenenija v stranach Central'noj i Jugo-Vostočnoj Jevropy : God 1989. – Sovetskoje slavjanovedenije, 3 (1990), s. 19-48.
- SSSR I STRANY CENTRAL'NOJ #178
SSSR i strany Central'noj i Jugo-Vostočnoj Jevropy v seredine i vtoroj polovine 1940-ch godov. – Sovetskoje slavjanovedenije, 6 (1991), s. 3-23.
- ŠEBESTA, Š. #179
Spolupráca krajín strednej a východnej Európy v podmienkach transformácie spoločenského systému. 1. / Š. Šebesta. – Právny obzor, 75, 2 (1992), s. 105-119.

- TOURAINÉ, Alain #180
Zrod postkomunistických spoločností / Alain Touraine. – Sociológia, 23, 4 (1991), s. 301-318.
- VOLKOV, Vladimír Konstantinovič #181
Revolucionnyje preobrazovanija v stranach Central'noj i Jugo-Vostočnoj Jevropy / Vladimír Konstantinovič Volkov. – Voprosy istorii, 6 (1990), s. 21-35.
- VOSTOČNAJA JEVRÓPA #182
Vostočnaja Jevropa na puti k obščejevropejskomu sotrudničestvu. – Novaja i novejšaja istorija, 1 (1990), s. 77-97.
- Viz též: 110
- V.B Československé a české vzťahy se zahraničím (mimo tituly uvedené pod V.C a D)*
- KAMIŃSKI, Marek M. #183
Polska i Czechosłowacja w polityce Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii w latach 1945–1948 / Marek M. Kamiński. – Kwartalnik Historyczny, 48, 2 (1991), s. 69-94.
- ZLATEV, Z. #184
Bálgaro-čechoslovaški ikonomičeski otnošeniya (1945–1949) / Z. Zlatev. – Istoričeski pregled, 48, 4 (1992), s. 46-72.
- Viz též: 36, 70, 72, 76, 77, 85, 88, 89, 92, 99, 102, 103, 104, 109, 112, 115, 116, 123, 129, 133, 134
- V.C Slovensko, česko-slovenské vzťahy*
- BAČOVÁ, Viera #185
Typológia rómskych rodín na Slovensku / Viera Bačová. – Sociológia, 22, 4 (1990), s. 491-501.
- BAČOVÁ, Viera – ZEĽOVÁ, Alena #186
Etnické menšiny na Slovensku / Viera Bačová, Alena Zeľová. – Sociológia, 25, 4/5 (1993), s. 417-431.
- FRIČ, Pavol – BÚTOROVÁ, Zora #187
ROSOVÁ, Tatiana
Česko-slovenské vzťahy v zrkadle empirického výskumu / Pavol Frič, Zora Bútorová, Tatiana Rosová. – Sociológia, 24, 1/2 (1992), s. 43-74.
- GAJDOŠ, Peter #188
Lokalizmus a regionalizmus v socio-priestorových súvislostiach regionálneho vývoja SR / Peter Gajdoš. – Sociológia, 25, 4/5 (1993), s. 355-370.
- KOLLÁR, Karol #189
Problém česko-slovenskej vzájomnosti v chápaní M.Hodžu / Karol Kollár. – Filozofia, 45, 5 (1990), s. 530-539.
- MINAROVÍČ, Silvester #190
Vznik a vývoj Strany slobody a jej miesto na Slovensku / Silvester Minarovič. – Historický časopis, 38, 2 (1990), s. 190-209.
- PAŠIAK, Ján #191
Socio-priestorová situácia Slovenska / Ján Pašiak. – Sociológia, 25, 4/5 (1993), s. 343-354.
- PAUKOVIČ, Vladimír #192
Národnostné vzťahy v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska z hľadiska pôsobenia etnicky orientovaných združení / Vladimír Paukovič. – Sociológia, 23, 1/2 (1991), s. 126-138.
- RITOMSKÝ, Alojz #193
Etnické typy obcí na Slovensku / Alojz Ritomský. – Sociológia, 25, 4/5 (1993), s. 433-450.
- ROSOVÁ, Tatiana – BÚTOROVÁ, Zora #194
Slováci a Maďari na Slovensku v zrkadle výskumu / Tatiana Rosová, Zora Bútorová. – Sociológia, 24, 1/2 (1992), s. 74-84.
- ROŠKO, Robert #195
Slovenská otázka v šesťdesiatomôsmom a dnes / Robert Roško. – Sociológia, 24, 1/2 (1992), s. 31-35.
- SOKOLOVÁ, Gabriela #196
K jazykovým orientáciám Slovákov v národnostne smiešených regiónoch Českej republiky : Z pohľadu sociologických výskumů / Gabriela Sokolová. – Sociológia, 24, 1/2 (1992), s. 89-93.
- STOLARIK, Mark M. #197
Slovaks in Canada and the United States, 1870-1990 : Similarities and Differences / Mark M. Stolarik. – Historické štúdie, 34, (1993), s. 8-33.
- SZOMOLÁNYI, Soňa #198
Formovanie politických elít na Slovensku / Soňa Szomolányi. – Sociológia, 25, 4/5 (1993), s. 327-341.
- Viz též: 1, 4, 5, 7, 9, 13, 15, 16, 19, 21, 22, 24, 27, 28, 30, 32, 59, 66, 67, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 88, 89, 90, 91, 93, 96, 98, 101, 107, 108, 114, 117, 123, 124, 125, 126, 127, 131, 135, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 159, 161, 162, 199, 200, 202
- V.D Česko/československo-nemecké vzťahy*
- Viz: 73

V.E Židé v Československu

KAMENEC, Ivan #199
Historická retrospektíva formovania židovskej národnosti v moderných slovenských dejinách / Ivan Kamenec. – Sociológia, 24, 1/2 (1992), s. 25-30.

V.F Osobnosti, biografie

MAGDOLENOVÁ, Anna #200
Národná a štátna idea v diele Františka Hrušovského / Anna Magdolenová. – Historický časopis, 41, 5/6 (1993), s. 684-692.

PREČAN, Vilém #201
Velké a malé dějiny Milana Šimečky / Vilém Prečan. – Slovenské pohľady, 108, 1 (1992), s. 17-29.

ZUBEREC, Vladimír #202
Milan Hodža (1.2.1878–27.6.1944) / Vladimír Zuberec. – Historický časopis, 38, 6 (1990), s. 769-786.

Viz též: 2, 19, 63, 91, 120

Jmenný rejstřík

ALEXANDER, Manfred 70
ANDREJEVA, Jekaterina 113
ANGER, Jan 71
BAČOVÁ, Viera 185, 186
BARNOVSKÝ, Michal 127
BENKOVIČOVÁ, Eudmila 136
BESTRY, Jerzy 72
BLÁHA, Karel 52
BOBRÍK, Miroslav 73
BRAUNTAL', Ju. 163
BRIAND, Aristide 80
BROKL, Lubomír 128, 142
BROKLOVÁ, Eva 128
BUHAJ, M.F. 129
BUNČÁK, Ján 143
BÚTOROVÁ, Zora 151, 187, 194
BYSTRICKÝ, Jozef 1
BYSTRICKÝ, Valerián 74, 75
CAMBEL, Samuel 114
ČERNÁ, Milena 62
ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar 115, 164
ČINJAJEVA, Je.V. 2
DEÁK, Ladislav 76, 77
DÉRER, Ivan 62, 107
DIANIŠKA, Ivan 144
DOSTAL', Marija Jur'jevna 3
DOVHANYČ, O.D. 116
DUBOVSKÝ, Ján 27, 28
FABRICIUS, Miroslav 78
FALTUS, Jozef 79
FALTAN, Eubomír 145
FERENCUHOVÁ, Bohumila 80
FIRSOV, Jevgenij F. 81, 82
FREMAL, Karol 117

FRIČ, Pavol 151, 187
FUČÍK, Julius 119
GAJDOŠ, Peter 188
GYARFÁSZOVÁ, Oľga 146
HALLON, Eudovít 83, 84
HARAKSIM, Eudovít 4, 29
HARMADYOVÁ, Valentína 143
HASS, Gerhard 85
HLINKA, Andrej 91
HLINOMAZ, Milan 86
HODŽA, Milan 189, 202
HOLZER, Gejza 87
HOUDEK, Vladimír 63
HRNKO, Anton 5
HRONSKÝ, Marián 88
HRUŠOVSKÝ, František 200
CHALUPECKÝ, Ivan 30, 31
ISKANDEROV, A.A. 68
JABLONICKÝ, Jozef 6, 7, 118
JAKEŠOVÁ, Elena 8, 89
JANÁČEK, František 119
JURÍČEK, Ján 120
JUROVÁ, Anna 155
KAMENCOVÁ, Lýdia 32
KAMENEC, Ivan 199
KAMIŇSKI, Marek M. 183
KÁZMEROVÁ, Eubica 90
KINKOROVÁ, Oľga 55
KIRSCHBAUM, Stanislav Jozef 91
KIŠKIN, Lev Sergejevič 92
KLÜGE, Rolf-Dieter 166
KOLESNIKOV, Michail 64
KOLLÁR, Karol 189
KOROVICYNA, Natal'ja Vasil'jevna 156
KRAJČOVIČ, Milan 9
KRAJČOVIČOVÁ, Natália 93, 94
KRASNOV, Jurij 167

- KRIVÝ, Vladimír 147
 KROPILÁK, Miroslav 10
 KUZ'MIN, M.N. 11
 LAKATOŠOVÁ, Veronika 33
 LATYŠ, M.V. 95, 137
 LIPTÁK, Eubomír 12, 13, 59
 LUDŽEV, Dimitár 168
 MAGDOLENOVÁ, Anna 200
 MAGUROVÁ, Z. 56
 MACHÁČEK, Ladislav 148
 MAĽOVÁ-KRAHULCOVÁ, Renáta 14
 MAR'JINA, Valentina Vladimirovna 121
 MAREŠ, Petr 149
 MARSINA, Richard 15, 16
 MASARYK, Jan 63
 MASARYK, Tomáš Garrigue 2
 MATEJKO, Alexander J. 169
 MATES, Pavel 96
 MATULA, Vladimír 34
 MATVEJEV, G.F. 97
 MELNÍKOVÁ, Marta 35
 MÉSÁROŠ, Július 17, 18
 MICHÁLEK, Slavomír 134
 MINÁČ, Vladimír 49
 MINAROVIC, Silvester 190
 MISZTAL, Bronislaw 172
 MLYNÁRIK, Ján 19
 MLYNÁŘ, Zdeněk 68
 MURAŠKO, G.P. 11
 MUSATOV, V.L. 173
 MUSIL, Libor 149
 NIKODÝM, D. 57
 NOSKOVA, A.F. 11
 NOVÁK, Jozef 20
 NOVOPAŠIN, Jurij Stepanovič 138
 NOVOSÁD, František 50, 53
 ORLOV, Boris 65
 OSUSKÝ, Štefan 120
 PAKULSKI, Jan 175
 PALČIKOV, P.A. 122
 PAŠTERNAK, Andrzej 36
 PAŠIAK, Ján 139, 191
 PAŠKEVYČ, V.H. 116
 PAUKOVIČ, Vladimír 192
 PERÚTKA, Jaromír 98
 PEŠEK, Jan 135, 157
 PETRUF, Pavol 21, 123, 130, 176
 PLÁVKOVÁ, Oľga 150
 PODRIMAVSKÝ, Milan 22
 POLÁČKOVÁ, Zuzana 99
 PREČAN, Vilém 201
 RABUŠIC, Ladislav 149
 RÁKOŠ, Elo 37, 38, 39
 RAPANT, Daniel 4
 RITOMSKÝ, Alojz 146, 193
 RJURIKOVA, M. 65
 ROŠOVÁ, Tatiana 187, 194
 ROŠKO, Robert 152, 153, 195
 RUDENKO, Inna 60
 RUMAN, Ladislav 100
 RYCHLÍK, Jan 66, 101, 124, 158
 SEDLÁK, František 23, 40
 SEDLIÁKOVÁ, Alžbeta 45, 46, 47, 48
 SETON - WATSON, Robert William 101
 SJUS'KO, I.M. 160
 SLÁDEK, Zdeněk 102, 103
 SOKOL, Martin 67
 SOKOLOVÁ, Gabriela 196
 SOPÓCI, Ján 154
 SPIRITZA, Juraj 41
 STANISLAV, Ján 125
 STENA, Ján 50, 54
 STOLARIK, Mark M. 42, 197
 SZOMOLÁNYI, Soňa 198
 ŠAMBERGER, Zdeněk 104
 ŠEBESTA, Š. 179
 TERECHOV, Viktor Petrovič 132
 TICHÝ, Ivan 108
 ŠIMEČKA, Martin M. 69
 ŠIMEČKA, Milan 51, 69, 201
 ŠIMONČIC, Jozef 105
 TISO, Jozef 66, 127
 TOURAINÉ, Alain 180
 ŠPETKO, Jozef 159
 ŠTAIGL, Jan 131
 ŠTANSKÝ, Peter 43
 ŠTEFÁNIK, Milan Rastislav 19, 106
 ŠTVRTECKÝ, Štefan 106
 ŠUCHOVÁ, Xenia 107
 TUKA, Vojtech 70
 URSÍNÝ, Ján 66
 VALACH, Július 44
 VASILEVA, Bojka 133
 VIDNJANS'KYJ, Stepan V. 109, 160
 VLASOV, Andrej Andrejevič 113, 122
 VOLKOV, Vladimir Konstantinovič 25, 181
 ZADOROŽNJUK, E.G. 141
 ZÁHRADNÁ, Jarmila 55
 ZACHARIAS, Michal Jerzy 110
 ZAVACKÁ, Katarína 58, 126
 ZEEOVÁ, Alena 186
 ZEMKO, Milan 26
 ZLATEV, Z. 184
 ZUBEREC, Vladimír 202
 ŽATKULIAK, Jozef 161, 162
 ŽUDEL, Juraj 111, 112

Názvový rejstřík

- Ako došlo k vyhláseniu... 67
 Ako spracovať archívne fondy... 43
 Andrej Hlinka ako politik... 91
 Antiautoritárnyje dviženija... 163
 Archívy a historické bádanie 37
 Archívy katolíckej cirkevnej... 30
 Bálgaro-čechoslovaški... 184
 Briandov plán Európskej... 80
 Českoslovac'ki antyfašisty... 116
 Českoslovackaja istoriografija... 2
 Česko-slovenské vzťahy v zrkadle... 187
 Československá sociálna... 100
 Československá strana... 90
 Češskaja nauka v kanun pereloma 3
 Češkoje občestvo... 121
 Deformácia ústavného zákona... 161
 Dejiny Slovenska v dejinách... 26
 Denník delimitačnej komisie... 105
 Deportaciji naselelnja... 129
 Dnevnik oficera [srpen 1968] 64
 Dopisy o povaze skutečnosti 69
 Dviženije Soprotivlenija... 165
 Energetika a jej miesto... 83
 Etnické menšiny na Slovensku 186
 Etnické typy obcí na Slovensku 193
 Fenoméń moravanství 149
 Formovanie politických elit... 198
 Fotografické dokumenty... 44
 General Vlasov i Ruskoje... 113
 Historická problematika... 34
 Historická retrospektíva... 199
 Historiografia na Slovensku 1988 45
 Historiografia na Slovensku 1989 46
 Historiografia na Slovensku 1990 47
 Historiografia na Slovensku 1991 48
 Charakter zmocňovacieho... 126
 Ideologija agrarnoj partii... 97
 Istorija generala Vlasova 122
 Ivan Dérer antifierlinger 62
 K archívnej hodnote písomností... 33
 K jazykové orientaci Slováků... 196
 K neznámé epizodě československé... 86
 K niektorým otázkam... 134
 K pobytu amerických vojsk... 130
 K prameňom našich dejín... 31
 K vývoju názorov Ivana Déreera... 107
 Kanadská historiografia, etnické... 8
 Katedra slovenských dejín... 42
 Konceptcia agrárneho Slovenska... 78
 Kontinuita sovietskich... 164
 Kwestia spodziewanej wojny... 110
 Liberálnodemokratické myslenie... 81
 Lokalizmus a regionalizmus... 188
 Maďarské udalosti roku 1956... 135
 Maďarský problém... 115
 Memorandum R. W. Setona-Watsona... 101
 Meždunarodnyje otnošenija... 170, 171
 Międzynarodowa konferencja naukowa 36
 Milan Hodža 202
 Milan Rastislav Štefánik... 19
 Nacional'nyj faktor... 174
 Národná a štátna idea v diele... 200
 Národnostná štruktúra... 71
 Národnostné otázky v kontexte... 144
 Národnostné vzťahy v národnostne... 192
 Národnostný štatút a štátoprávne... 74
 Národný front bez frontových... 118
 Návraty k prevratu... 49
 Nemecké telovýchovné organizácie... 73
 Nevyhnutnosť komplexného vydania... 10
 Niekoľko poznámok k výskumu... 21
 Novyje tendencii v razvitii... 25
 O ruskoj emigrantskoj molodeži... 92
 O zástojoch mojej generácie... 17
 O zmenách v právnej úprave... 41
 Občan v postkomunizme 54
 Občianska kultúra vo východnej... 169
 Občianska spoločnosť... 50
 Obrátené hodnoty 6
 Obraz národnej emancipácie... 22
 Obraz slovenskej spoločnosti... 5
 Obrodné a národné zápasy v diele... 4
 Od politickej demokracie... 128
 Opitáť za prechod kam socializma... 168
 Parlamentskoje zavajlenie... 95
 Perechodnyj period... 11
 Písomnosti styčných dôstojníkov... 111
 Po tu storonu jevropejskogo... 166
 Pokusy o pripojení Slováků... 124
 Politická emigrácia z Rakúska... 99
 Politické rozvrstvenie... 75
 Politické súvislosti súdneho... 127
 Politika Českoslovackoj... 132
 Polska i Czechosłowacja... 183
 Polska služba konsularna... 72
 Poľské územné nároky... 76
 Pomocné vedy historické... 20
 Population Migration... 133
 Použitie životných histórií... 14
 Povojnová satelizácia východnej... 176
 Pozemková reforma na Slovensku... 158
 Poznámky o historiografii... 12
 Pramene k dejinám základných... 27
 Pravdu znajut ne tol'ko tanki 65
 Preberanie archívnych dokumentov... 38

- Prehľad výskumov Ústavu pre... 55
 Priebeh vojenského konfliktu ČSR... 88
 Pripravenosť občanov Slovenska... 152
 Problém česko-slovenskej... 189
 Problema modifikacij... 82
 Proces s Vojtechom Tukom... 70
 Pronemecký výklad slovenských dejín 9
 Protifašistický odboj... 117
 Přejchod československé... 142
 Příspěvek k dějinám české... 52
 Realizácia pozemkovej reformy... 93
 Realizácia ústavného zákona... 162
 Reflexie o päťdesiatych... 18
 Reindustrializacija... 156
 Revoljucionnyje izmenenija... 177
 Revoljucionnyje preobrazovanija... 181
 Rewolucje wschodnioeuropejskie 175
 Rok 1968 vo výsledkoch dobových... 136
 Rok 1990 v legislatíve 57
 Rok po 151
 Rozvoj štúdia paleografie... 23
 Russkaja emigracija v Českoslovakii 102
 Russkaja i ukrajinskaja... 103
 Rusynj-ukrajinci v Čecho-Slovaččyni 160
 Sekret pjati šinelej 60
 Skrátené systémové označenie... 35
 Slováci a Maďari na Slovensku... 194
 Slovaks in Canada and the United... 197
 Slovenská exilová a emigrantská... 159
 Slovenská historiografia 1945-1990 15
 Slovenská historiografia obdobia... 13
 Slovenská otázka... 153, 195
 Slovenské dejiny 16
 Slovenské národné povstanie... 7
 Slovensko a archivní restitučie... 104
 Slovensko v politike Poľska... 77
 Slovenští vysokoškolaáci v Brně... 96
 Snahy o sformulovanie štátnej... 155
 Sociálno-ekonomické a politické... 114
 Sociálnokultúrne pozadie... 147
 Socio-priestorová situácia Slovenska 191
 Sociológia o strednej Európe... 53
 Společenství strachu 51
 Spoločenská klíma volieb '90... 145
 Spolupráca krajín strednej... 179
 Spomienka na Jana Masaryka 63
 Správa akčného výboru SFS SAV 61
 SSSR i strany Central'noj... 178
 Staré, nové a alternatívne 172
 Stav a perspektívy výskumu... 1
 Súčasné procesy rozvoja... 148
 VI. zjazd slovenských historikov... 24
 Šport na Slovensku v rokoch... 98
 Transformácia sociálnej štruktúry 143
 Štefan Osuský v československom... 120
 Štefánikova misia v Rusku... 106
 Typológia rómnych rodín... 185
 Układ monachijski z 1938... 85
 Ukrajinská emigrácia... 109
 Uroki československého krízisa... 137
 Utváranie verejnej správy... 154
 Velké a malé dějiny Milana Šimečky 201
 Verejné základiny dištriktu Šaľa... 40
 Úloha Slovenskej historickej... 29
 Vojenskopolitické... 131
 Vojenskopolitické otázky... 125
 Voľby 90 na slovenskej dedine 146
 Vostočnaja Jevropa 167, 173
 Vostočnaja Jevropa... 68
 Vostočnaja Jevropa na puti... 182
 Vplyv sovietskej právnej vedy... 58
 Vstup vojsk Varšavskej zmluvy 139
 Vtorženije v Českoslovakiju... 138
 Úvaha o slovenskej otázke z roku... 59
 Vystažovalecká politika... 89
 Vzgljad na Českoslovakiju 141
 Vznik a vývoj Strany slobody... 190
 Vznik Slovenskej historickej... 32
 Výskum slovacík vo Vatikánskom... 28
 Vzťahy medzi Slovenskom... 123
 Vývoj poľnohospodárstva... 157
 Vývoj technickej základne... 84
 Vývoj zhromažďovacieho... 56
 Z dejín správy úradných... 39
 Z neznámych pamätí Jána Ursínyho 66
 Z výskumů veřejného mínění... 140
 Zаметki o "новом издании"... 119
 Zápisnice z deklaračného... 108
 Zjazd mladej agrárnej generácie... 87
 Zmeny československo-maďarských... 112
 Zrod postkomunistických spoločností 180
 Ženy a rozvoj demokracie... 150
 Župný zväz a úsilie o jeho... 94

Summaries

Some Questions Concerning the History of 'Normalization'

Milan Otáhal

The aim of this essay is not so much to point out some problems of research into the period known as normalization, as it is to evoke a discussion on the basic questions of the period. The author briefly discusses the present state of research and draws attention to questions of method linked with using sources of official and dissident origin. In the following section, he focuses on some of the key problems such as transformation of the Czechoslovak Communist Party, the formation of its public policy and the basis of the social crisis.

The breakthrough in social developments, believes the author, came with Gorbachev's ascent to power in the USSR. This had an influence on the Czechoslovak public, who began to come out actively against the regime, on the dissidents' orientation, as they began to differentiate among themselves and become more political, and on the leadership of the Czechoslovak Communist Party, where individuals and small groups began to push for *perestroika* and *glasnost*.

In connection with the fall of the Communist regime in Czechoslovakia and the taking over of power, the author draws attention to some specific characteristics. In the concluding section, he is concerned with the periodization of the years 1969 to 1989.

The Creation of the Civic Forum (19 November – 10 December 1989)

Jiří Suk

The Civic Forum was established on Sunday, 19 November 1989, in the Prague theatre, Činoherní klub. Present at the meeting were representatives of the main independent initiatives and some members of the parties in the National Front. The Civic Forum was, from the beginning, a movement with membership open to anybody who identified with its political orientation. Its main task was to negotiate with the state leadership on basic changes in the political orientation of the government, which would lead to democratic and secret general elections. The Civic Forum took over power and placed itself at the head of a confrontational political tactic, created immediately after the brutal police intervention against a peaceful public demonstration on a central Prague street, Národní třída, on Friday, 17 November. The tactic was based on a week-long protest strike by students and theatre people. This was to culminate in a general strike on 27 November.

At the founding meeting of the Civic Forum, an eighteen-member committee was elected and stood at the head of the movement. This board (*grémium*, as they called themselves) expanded enormously within the first days of the 'Velvet Revolution'. At the end of the first week, there was an attempt, led by the organizing council of the Coordinating Centre in Prague, to accelerate and rationalize the movement's work. On Monday, 27 November, a three-tiered hierarchy of the Coordinating Centre of Civic Forum was created: a crisis staff, an action group, and a plenum (a committee of experts). The vertical and horizontal mobility of persons in the Coordinating Centre was, however, so great that any attempt to depict completely the internal structures and their changes can only be approximate. The formation of the Government of National Understanding, with the participation of the Civic Forum and the Public Against Violence, on Sunday, 10 December 1989, is one of the first milestones of Czechoslovakia's democratic revolution. The next day, the organizational council of the Civic Forum was restructured, in a first attempt to consider the positioning of local, district and regional Civic Forums in the horizontal structure of the movement with jurisdiction throughout Bohemia and Moravia. No full democratization of the Civic Forum occurred just yet, however. Within the first three weeks of its existence, the Civic Forum, burdened with latent ideological, personal and systemic conflicts, changed into the hegemon of the Czech political scene and was faced with the task of building a pluralist democratic society.

The Environmentalist Movement in Bohemia and Moravia, prior to 1989

Miroslav Vaněk

The introduction is an examination of the overall state of the natural environment in the 1970s and 1980s. It demonstrates that both the Czechoslovak Communist Party and the state leadership underestimated the importance of environmental issues. Only shortly before the fall of the regime, in late 1989, and under pressure from conservation groups and the broader public, did questions of the environment receive more attention.

In outline, the article shows the development of the ecological movement and activation of the public from its beginning in 1987 (the first mass petition). In the first fortnight of November 1989 then, in a number of north Bohemian towns, the population's dissatisfaction with the catastrophic situation in the natural environment came to a head with demonstrations for environmental protection. The environmental crisis in Czechoslovakia was an important factor leading to the fundamental weakening of the public's confidence in the regime.

The authorities at first reacted in a restrained manner to the environmentalist demonstrations and public statements. Later, however, they came out against them in force. Demonstrations for improvement of the environment helped to weaken further the decaying Communist system.

Reviews

The 17th of June 1953 in Contemporary German Historiography

Oldřich Tůma

This review is concerned with recent work in German historiography (after 1990) on the events of June 1953 in the then German Democratic Republic. The main works under discussion are Torsten Diedrich's *Der 17. Juni in der DDR. Bewaffnete Gewalt gegen das Volk* and Manfred Hagen's *DDR 1 Juni 53: Die erste Volkserhebung im Stalinismus*.

Three Polish Syntheses of Contemporary History

Jaroslav Vaculík

The reviewer has chosen three recent Polish historical works:

E. Cziomer, *Historia Niemiec 1945-91. Zarys rozwoju problemu niemieckiego od podziału do jedności*, Cracow, 1993, 265 pp;

A. Czubiński, *Dzieje najnowsze Polski do roku 1945*, Poznan, 1994, 678 pp.; and T. A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Warsaw, 1994, 348 pp.

Cziomer's work is divided into three parts. The first examines denazification and democratization in the individual zones of Germany in the years 1945-1955. The second part is concerned with the German question from 1955 to 1989, and the third, with reunification in 1989-91, which is actually the work's main contribution to contemporary history.

The synthesis of contemporary Polish history up to 1945 by Czubiński is the first volume of an extensive work which continues with the history of the years 1944-89 and 1989-93. The focus is on political history, but Czubiński does not neglect economics and culture.

Olszański's synthesis of the history of the Ukraine in the twentieth century tends to be a popular outline of history and contains a number of factual errors. Olszański, however, has managed to assemble a great deal of material, especially on post-war Ukraine, and thus compensates for the uncritical adoption of the Russian view of history.

Discussion

Intellectuals on the Road to Non-political Politics

Emanuel Mandler

This article comprises two fragmentary chapters concerned with the Czechoslovak opposition intellectuals' approach to the Czechoslovak form of the ideology espousing man's liberation from class oppression.

Chapter One, 'Back to Marxism', focuses on the model for the connection of earlier liberal thinking with the governing ideology (in particular, J. L. Hromádka) and looks at the development of opposition Marxist ideology in the 1960s (the literature of Ladislav

Mňačko, Ludvík Vaculík, Milan Kundera), which led to the reformist writers' clash with the authorities at the Fourth Congress of the Writers' Union in June 1967. The chapter ends with a critique of Jan Patočka's essays from his *O smysl dneška* (1969), which proclaims the surmounting of capitalism by society's transition to a government of reason, in which the intellectuals become the main actors.

Chapter Two is called 'Imprisoned Politics' and focuses on the intellectuals in opposition at the height of Husák's normalization. It starts from the assumption that the public did not lean towards the Communist regime out of mere materialism, but rather as a result of the trauma brought on by the Soviet occupation and the total failure of reform politics. Morality was fractured and its previous norms remained valid only in private life, while politics became increasingly the preserve of the normalization politicians.

The article discusses Havel's 'Open Letter to Gustáv Husák', of April 1975, and the illusion of the intellectuals (especially Milan Šimečka) regarding reform's chances. On the basis of apparently favourable internal and international political developments, they issued, in January 1977, 'The Declaration of Charter 77', a petition demanding the realization of human rights in Czechoslovakia and dialogue with the rulers. Faced with constant persecution, Patočka shifted the petition's meaning exclusively into the moral sphere.

The complete doctrine, which helped surmount the division of the nascent movement, was Havel's 1978 essay 'Power of the Powerless'. The author of the present article sees it, in particular, as the expression of the existing opposition ideology, which led to the rejection of politics as an obsolete instrument.

A Philippic instead of a Discussion: The Creation of Myths

Milan Otáhal

The author is responding to the essay by Vilém Prečan, *Novoroční filipika 1995. Disent a Charta 77 v pojetí Milana Otáhala* [A New Year's Philippic for 1995: The Dissident Movement and Charter 77 according to Milan Otáhal]. He rejects what he sees as the *ad hominem* orientation of the philippic and focuses on Prečan's claims relating to some of the theoretical or methodological questions, the character of the two phases of opposition to the normalization regime, Charter 77, and Václav Havel's role. The author believes that Prečan's philippic contributes nothing new to the discussion and is essentially based on opinions formulated before November 1989 and on the dissident literature, especially that of Havel.

Chronicle

Libri prohibiti: The Independent Library and Reading Room

Blanka Císařovská

Libri prohibiti is a privately-owned library in the centre of Prague (Senovážné náměstí 2). It was founded in 1990 by Jiří Gruntorád, a former political prisoner and publisher of the

samizdat series Popelnice [Dustbin]. In the period before November 1989, he had collected about one thousand pieces of *samizdat*, and from 1990 to 1995 his collection had grown to about 10 532 books and 1 043 titles of periodicals. The greater part of the collection is formed by Czech *samizdat* and by books published abroad, from the 1950s through the 1980s, by Czechs living in exile, as well as *samizdat* from abroad, documentation and an archive of all areas of dissident activity, including music, video journals, video documentaries, photographs, papers given at seminars held in private homes and plays performed in private flats. His collection also contains documents and an archive of independent civil initiatives, especially Charter 77 and VONS (the Committee for the Defence of the Unjustly Persecuted). Gruntorád works as its librarian.

The Journal, *Novaya i noveyshaya istoriya*

Igor Orlik

The author discusses the journal *Novaya i noveyshaya istoriya*, which has been published for 38 years by the History Institute of the Russian Academy of Sciences. He points out individual articles published last year and early this year, which provide new knowledge on the basis of documents of the Central Committee of the CPSU (for example, R. G. Pikhoya's 'Chekhoslovakiya, 1968 god. Vzgl'yad iz Moskvyy'), or documents from the journal's 'arkhivu prezidenta' section. Also of interest are the articles by V. P. Smirnov and G. M. Adibekov based on Cominform material which had been inaccessible for years.

The journal frequently focuses on questions of theory, method, periodization and the teaching of history. A discussion on the First World War and its impact on the twentieth-century, in last year's volume (1994) numbers 4-5, relates directly to Czechoslovakia.

Contributors

Blanka Císařovská (1927) was employed in the Historical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences, later, until 1970, in the Encyclopedic Institute. From 1990, she has been at the Institute for Contemporary History, where she is researching independent initiatives of the 1970s and 1980s.

Emanuel Mandler (1932) is an historian and founding member of the civic group Democratic Initiative (1987). In the years 1989-91 he was Chairman of the Liberal Democratic Party and a deputy in the Federal Assembly. Was co-editor of the first volume of *Soudobé dějiny*.

Igor Ivanovich Orlik (1925) is a scholar at the Institute of International Economic and Political Studies, the Russian Academy of Sciences, Moscow. His main area of interest is the recent history of the central and eastern European countries.

Milan Otáhal (1928) was employed at the Historical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences until 1968. Soon after the Soviet occupation he was barred from working in his field. After 1989, he joined the Institute for Contemporary History where he is concerned with the history of normalization.

Jiří Suk (1966) read history and archival sciences at Charles University. Is the new head of the Documentation Section of the Institute for Contemporary History.

Oldřich Tůma (1950) is a member at the Institute for Contemporary History at the Czech Academy of Sciences. He is currently researching contemporary Czech history, 1969-89.

Jaroslav Vaculík (1947) is Reader at the School of Education, Masaryk University, Brno. He lectures on world history of the seventeenth to twentieth centuries. He is particularly interested in the history of Czech minorities abroad.

Miroslav Vaněk (1961) is a graduate of the School of Education, West Bohemian University, Pilsen. He is now a researcher at the Institute for Contemporary History, Prague.

PE 6387/S

PE 6469

ROK 1995 NENÍ
V POČÍTACÍ ZAPSAÁN

Contents

Milan Otáhal	Some Questions Concerning the History of 'Normalization'	5
Jiří Suk	The Creation of the Civic Forum (19 November – 10 December 1989)	17
Miroslav Vaněk	The Environmentalist Movement in Bohemia and Moravia, prior to 1989	42
<i>Reviews</i>		
Oldřich Tůma	The 17th of June 1953 in Contemporary German Historiography	58
Jaroslav Vaculík	Three Polish Syntheses of Contemporary History	62
<i>Discussion</i>		
Emanuel Mandler	Intellectuals on the Road to Non-political Politics	65
Milan Otáhal	A Philippic instead of a Discussion: The Creation of Myths	93
<i>Chronicle</i>		
Blanka Císařovská	Libri prohibiti: The Independent Library and Reading Room	108
Igor Orlik	The Journal, <i>Novaya i noveyshaya istoriya</i>	116
<i>Bibliography</i>	119
<i>Summaries</i>	134

Autorům

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora, jsou psány česky nebo slovensky. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran). Nevyžádané rukopisy redakce nevrací.

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na stroji nebo počítači ob řádek po jedné straně normalizovaného formátu A4 odevzdejte v počtu 1 originálu + 2 kopií nebo disketu (WP nebo T 602) + 1 otisk textu.
2. Celý rukopis průběžně stránkujte.
3. Pokud vyžadujete zvýraznění některých slov nebo pasáží zvláštní sazbu, podtrhněte je. Požadavek na sazbu *petitem* označte svislou čarou na okraji příslušné pasáže s poznámkou „*petit*“.
4. Poznámkový aparát připojte na konec rukopisu.
 - a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu nebo jeho vžitá zkratka, název nebo značka fondu (sbírky), signatura.
 - b) V odkazech na literární prameny dodržte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno [nebo iniciály]) – spoluautoři (maximálně dva): Název (kurzivou): Podnázev. Místo vydání, nakladatel rok vydání, počet stran. **Pro recenzi, anotaci apod.:** uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.). **Stat' ze sborníku:** Autor statí (viz výše; maximálně 3 autoři): Název: Podnázev. In: Název sborníku (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stat' z časopisu a dalších periodik:** Autor statí (viz výše; maximálně 3 autoři): Název. In: Název časopisu (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran.
5. Vyžaduje-li povaha vašeho článku použití obrazových příloh, grafů apod., očísľujte je a jejich čísla uveďte červenou tužkou také v textu.
6. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Navrhněte zkrácený název článku pro živé záhlaví. Pro poznámky o **autorech** uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (působistiě, nejdůležitější práce, na čem právě pracujete).

Redakční uzávěrka:

čísła 3/95 15.6.1995

čísła 1/96 15.12.1995

čísła 4/95 15.9.1995

čísła 2/96 15.3.1996

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat přehled recenzních výtisků nových knih a předem děkují autorům a nakladatelům za jejich zaslání.

Redakce